

יעקב בן חיים וצמיחת מהדורת המקראות הגדולות

חיבור לשם קבלת תואר

דוקטור לפילוסופיה

מאת

יצחק ש. פנקובר

ב

הערות וציונים

הוגש לסינכט האוניברסיטה העברית בירושלים

תמוז תשמ"ב

**ספריית הר הצופים
למדעי הרוח והחברה**

ה ע ר ו ת

1. א. השווה תיאור המהדורה אצל גינ', מבוא, עמ' 925-948, והשווה קאלה [הנוטה לחזור על דבריו במקומות שונים]: פליקס, עמ' 34-36, שתי מהדורות (1954), עמ' 55-58 [= (1956)], עמ' 132-135], גניזה, עמ' 122-124, והשווה גושן, מבוא, עמ' 7-8.
- ב. המהדורה נשלמה ב"שנת רע"ח לפ"ק ביום כ"ז לחדש כסליו", כפי שציין בומברג בסוף הקולפון שלו, שבסוף המהדורה [מצוטט ע"י גינ', מבוא, עמ' 935 ה' 1]. כ"ז כסליו רע"ח = Dec. 11, 1517. [תקן פריימן, בומברג, עמ' 34, 80 שכותב פעמיים בטעות. 1 Dez. במקום 11].
2. א. הרשימה השלימה ביותר של הדפוסים הנ"ל עד שנת 1500 נמצאת בערך "אנקונבולה", אנ"י VIII, 1335-1338, The Hebrew Book, בעריכת תא-שמע ופוזנר (ירושלים 1975), עמ' 88-89] שם מונים 54 דפוסים מקרא [=חלקים מהתנ"ך או תנ"ך שלם] שיצאו לאור למן שנת 1477 ועד 1500 [צ"ל לכל היותר 53, עיין להלן ה' 3]. ולענייננו, יש להוסיף לדפוסים המקרא שיצאו לאור עד 1517, את הדפוסים שיצאו לאור משנת 1500 ועד 1517. דפוסים אחרונים אלו [או חלקם] מתוארים ע"י גינ', מבוא, עמ' 880 ואילך, בתוך הפרק המפורט על הדפוסים הקדומים של המקרא. מתוך 24 דפוסים המתוארים בפרק (עד לשנת 1528), נמצאו 5 דפוסים מקרא שיצאו לאור בין 1500 ועד 1517. יוצא א"כ שיש לכל הפחות 58=5+53 דפוסים מקרא שיצאו לאור עד לשנת 1517. וזה הוא שאמרנו בטקסט שעד לשנת 1517 יצאו לאור כששים דפוסים של המקרא. [ע"פ אומדן זה יש לתקן במקצת את גושן, מבוא, עמ' 6 (וה' 3). את טעות הדפוס שם בהערה, יש לתקן ע"פ הנוסח האנגלי של המבוא, עמ' 4 ה' 3].
- ב. רשימת האינקונבולות הנ"ל (כאן א) ערוכה לפי קטגוריות: תנ"ך שלם, תורה [21x], נביאים [שלם או חלקי], כתובים [שלם או חלקי]. ושם צויין בין השאר אם הדפוס כולל גם פירוש או תרגום בנוסף לטקסט המקראי. לפי עריכה זו אפשר לראות בנקל את ההדגשים השונים שציינו כאן בטקסט.
3. א. ברשימת האינקונבולות (עיין ה' 2) בקטגוריה הראשונה [=תנ"ך שלם], צויין סימן שאילה ליד 6 מתוך 11 הדפוסים הנזכרים שם, וזאת מכיוון שדפוסים אלה לא נותרו בשלימותם, וכנראה שאינם תנ"ך שלם, אלא דפוסים של חלק מהתנ"ך. יוצא א"כ, שיש 5 דפוסים של התנ"ך כולו, שיצאו לאור עד שנת 1500. ברם, יש להשמיט אחד מבין החמישה, והוא מס' 7 שברשימה, כי הבדיקה מראה [כאן ב) ש"דפוס " זה הוא "יצירה ביבליוגרפית", ולא היה ולא נברא.
- ב. הוכחה שמס' 7 [Hijar, Eliezer Alantansi] no date. "...With Targum Onkelos. לא היה ולא נברא: הרשימה הנ"ל מסתמכת על הרשום ב"קטלוג הקצר" שערך ה. מאיר [נדפס בנספח לספרו של פריימן, Thesaurus, ירושלים 1969], מס' 229. קטלוג זה מסתמך על מה שכתב J. L. Teicher, Bodleian Library Record, I (1941), עמ' 235. ברם, כך הוא לשונו של טייכר שם: "...and no less than three [of the fragments] can be attributed to Eliezer ben Alantansi of Ixar, [1] an 8⁰ Pentateuch with Megilloth and Haphtaroth [J.P.=no.18 of EJ incunabula list], [2]

a folio edition of Isaac Alfasi's Halakhot, and [3] an 8° edition of Moses Maimonides's Mishne Tora. From the same press [=Iyar] come some leaves [a] of the folio ed of that work [J.P. = Maimonides !] known from some other surviving fragments, and [b] of the folio Bible [J.P. that is known, = no. 17 of EJ incunabula list. But note, it's not a folio of the full Bible, but rather the folio ed. of the Pent. + Targum Onk. + Rashi. Iyar, c.1490].

יוצא, כי טייכר אפילו אינו מרמז לדפוס שנרשם לאחר מכן כמס' 229 ב"קטלוג הקצר". על כן יש להשמיט את מס' 229 מ"הקטלוג הקצר", וכן את מס' 7 מהרשימה באנ"י.

ג. מהנאמר יוצא, שמהרשימה הנ"ל באנ"י נותרו 4 דפוסים של התנ"ך השלם שהם אינקונבולות :

(1) מס' 1 ברשימה, שתאריכו ומקומו לא ידועים, משערים שיצא לאור בספרד או בפורטוגאל סביב שנת 1480, וספק אם באמת הוא תנ"ך שלם. [הוא מס' 256 ב"קטלוג הקצר" הנזכר לעיל]. וכן ג' דפוסים הידועים בתאריכם ובמקומם [שנים במפורש]:

(2) שונצינו 1488 (מס' 6 ברשימת אנ"י);

(3) נפולי 1491-1492 לערך, פוליו (מס' 8 ברשימת אנ"י) - השניים האחרונים נדפסו ע"י יהושע שונצינו;

(4) ברשיא 1494⁸⁰, נדפס ע"י גרשום שונצינו (מס' 10 ברשימת אנ"י). [ג' אלו תוארו ע"י גינ', מבוא, בפרק על הדפוסים הקדומים, מס' 6, 9, 13]. ולענייננו, לדפוס תנ"ך עד לשנת 1517, יש להוסיף (5) דפוס פיזרו 1511-1517 [גינ', מבוא, מס' 18, ועיין שם במיוחד עמ' 403 ואילך] - נדפס ע"י בני שונצינו. יוצא א"כ, שמספר הדפוסים השלימים של התנ"ך, שיצאו לאור עד לשנת 1517, הם 4 + 1 (ספק), ארבעת הוודאיים נדפסו ע"י משפחת שונצינו.

4. על דפוס המקרא (עד לשנת 1517) שכללו גם מפרשים/תרגומים - עיין ברשימה של האינקונבולות באנ"י, וגינ', מבוא, עמ' 880 ואילך [= הדפוסים אחרי שנת 1500 ועד לשנת 1517]. השווה לעיל ה' 2.

5. עיין להלן ה' 25. על חומר נוסף שבמהדורה, עיין להלן ה' 18.

6. השווה קאלה: פליקס, עמ' 35 (36), המהדורות הקדומות (1950), עמ' 44, גניזה, עמ' 119-120; גושן, מבוא, עמ' 7.

7. א. עובדא זו, שמדפיסים שונים של דפוסים המקרא הקדומים, במיוחד בני שונצינו, סמכו על כ"י אשכנזיים [שהיו שונים מבחינות שונות מכ"י ספרדיים], הדגיש גינ', מבוא: (1) עמ' 793, 794 [תה"ל (בולוניה 1477)] [אבל נעלמה ממנו בעמ' 784 עובדה זו בקשר לכתוב. אבל השווה עמ' 825 בראש הדף].

(2) עמ' 799-800 [תורה (בולוניה 1482)], בעניין חילופי פרשיות פתוחות וסתומות, (3) עמ' 822, 823, 824-825, 825 [תנ"ך (שונצינו 1488) - נדפס ע"י יהושע שונצינו], בעניין סדר ספרי הכתובים, צורת האותיות בתחילת הפרשה, חילופי פרשיות פתוחות וסתומות, חילופי כתיב (והשווה עמ' 829, 831).

(4) עמ' 867, 868 [תורה, מגילות, הפטרות (ברשיא 1492) - נדפס ע"י גרשם שונצינו], בעניין חילופי פרשיות פתוחות וסתומות (וכן השווה עמ' 869 בעניין המתג).

(5) עמ' 873 [תנ"ך (ברשיא 1494) - נדפס ע"י גרשם שונצינו], בעניין כתיבת בית-אל, (6) עמ' 904 [תנ"ך (פיסרו 1511-1517) - נדפס ע"י גרשם שונצינו], בעניין חילופי כתיב, וכן כתיבת בית-אל.

ב. כן ציין גינ', מבוא, שמדפיסים אחרים סמכו על כ"י ספרדיים :

(1) עמ' 818 [תורה (פארו 1487)], בעניין חילופי פתוחות וסתומות, וכך משתמע מדבריו

(2) בעמ' 833 [תורה (אישאר 1490)], בעניין חילופי פתוחות וסתומות [וכך יוצא גם במקומות אחרים]. ועיין :

(3) עמ' 861-862 [משלי (לייריה - פורטוגאל 1492)], בעניין חילופי כתיב, והשווה מה שכתב גינ', מבוא, עמ' 904, בקשר להשוואת דפוס זה לדפוס התנ"ך פיזרו 1511-1517.

ג. יש לשים לב, שגינ' הדגיש את ההבדל שקיים בין כ"י אשכנזיים וכ"י ספרדיים, ושקיים בין הדפוסים הסומכים על כ"י אלה, בעיקר בקשר לחילופי פתוחות וסתומות. הוא הצביע גם על חילופי כתיב שיש בין הדפוסים שלדעתו סומכים על כ"י מטיפוסים שונים [אשכנז, ספרד] - עיין במיוחד גינ', מבוא, עמ' 904. אבל, שלא כבסוגיית חילופי פתוחות וסתומות, כאן, בחילופי כתיב, לא הביא גינ' חומר מקביל בין כ"י עצמם.

ולאחרונה, מ. כהן בדיסטרציה שלו, מגבשי כתיב, עמ' 61 ואילך, ובמיוחד עמ' 62-65, הראה במפורש שהכתיב בתנ"ך שונצינו 1488, בס' שופ', פרקים א'-ג', מבוסס על כ"י אשכנזיים, [והשווה כאן א, דוגמא 3].

8. השווה למשל בדפוס המבוסס על כ"י אשכנזיים: חומש (בולוניה 1482) - בקולופון [גינ', מבוא, עמ' 796 ה' 1]: "ותשלם כל המלאכה, מלאכת עבודת הקדש, חומש ותרגום ופירוש רשי בכרך אחד, מדוקדקים במאד בכל הצריך להם, והעיר ה' את רוח... האלוף... לעשות אותה

בכספו וזהבו, הכין כל כליה והשכיר אומנים... במלאכת הדפוס... וגם יודעי ספר להגיה החומש, גם במלא ותסר וקריין ולא כתיבן וכתובן ולא קריין בנקודו וטעמיו...". וכן השווה למשל בדפוס המבוסס על כ"י ספרדיים: חומש (ליסבון 1491) - בקולופון [גינ', מבוא, עמ' 842-843 ה' 1]: "סובב זכות על יד אנוש זכאי ובר, הרכ אליעזר לבין מאזנים/פעל וחקק דת [=תורה] בתרגום גם בפי [-]רוש רב שלמה [=רש"י] הוא מאור ענים... / אמנם בהגהה ודיוק רב מאד...".

9. קאלה, שתי מהדורות (1954), עמ' 57 [= (1956), עמ' 134]. החומר הביבליוגרפי המועט שידוע על פליקס פרטנסיס סוכם בעת החדשה ע"י קאלה, לראשונה במאמרו משנת 1947, פליקס, עמ' 32-33-36. הוא חזר על אותם דברים מספר פעמים לאחר מכן: שתי מהדורות (1954), עמ' 53-55 [= (1956), עמ' 130-132], קומפ. (1954), עמ' 742-744 [בעמ' 744 הציע השערה חדשה בקשר לפליקס והפוליגלוטה הקומפליטנסית, ע"ש], המהדורות הקדומות (1950), עמ' 41-45, גניזה, עמ' 120-122.

10. עיין להלן ה' 20.

11. עיין להלן בפרק האחרון. והשווה בקיצור גושן, מבוא, עמ' 7.

12. השווה הרשימה של 152 חילופים בס' יהושע בלבד שהביא גינ', מבוא, עמ' 937-939.

והוסיף עוד שנים: טו 63 זָכָלוּ יוכלו

כד 15 בְּעֵבֶר מְעַבֵּר [אין הכוונה לקו"כ].

ועיין בנספח א', שם נמצאות דוגמאות מס' בראשית ומס' משלי.

13. החריגים נעלמו מהחוקרים [קאלה, שתי מהדורות (1954), עמ' 57 = (1956), עמ' 132, גושן, מבוא, עמ' 7. שים לב, שפרטנסיס נמנע מלרשום חילופים בתורה (להוציא ה' ההחריגים) לא בגלל כ"י שהיו לפניו, כפי שטען קאלה (שם), אלא בגלל האידויאה של קדושת התורה, כפי שמרמז גושן (שם)]. אלו הם החריגים:

א. בר' מ 13 וְהַשִּׁיבָהּ - וְהָשִׁי. דהיינו פרטנסיס מצא כ"י שבהם היה נקוד וְהַשִּׁיבָהּ. על

חלופ זה יש להעיר, שכבר ציינה המסורה [הערה זו נמצאת במק"ג מהדורת יב"ח - וכן בכ"י ל

(בלי "אפ"ס") - במס"ק לפסוק כאן]: "והשיבך - ל' וחד והשיבך יי' מצרים [=דב' כח 68]

ואפ"ס [=ואחד פסוק סימן] ווי העמודים". לאמר, "והשיבך" מופיעה פעמיים בתנ"ך, פעם בניקוד

וְהַשִּׁיבָהּ (בר' מ 13) ופעם בניקוד וְהָשִׁיבָהּ (דב' כח 68) - ואין להחליפם (ו).הסימן לזכירת

החילוף בניקוד בין הפסוקים הנ"ל הוא "ווי העמודים", דהיינו "וְהַשִּׁיבָהּ" הראשון מנוקד

בקמץ=פתח, ואילו "וְהַשִּׁיבָהּ" השני מנוקד בצירה=סגול.

ואחד בדבריהם

לחלופ זה יש להוסיף עוד ארבעה חילופים בבראשית הרשומים בגליון מק"ג 1517, המייצגים חילופים בכ"י [ולא קו"כ] :

- ב. בר' יד 14 חניכיו - חנכיו
ג. בר' כד 60 וירש - וירש
ד. בר' כה 6 הפילגשים - הפילגשם
ה. בר' מה 14 צואריו - צוארו
ו. דב' יג 12 ויראון - ויראון [ועיין הערת בטקסטוס, 9 (1981), ה' 62, עמ' 119-120].
14. גינ', מבוא, עמ' 936. כן התקדם פרטנסיס בתת-קטגוריות של ק' ולא כ' וכ' ולא ק' - עיין גינ', מבוא, עמ' 940-941. לכך נחזור להלן.

15. והוא כ"י של Burgerbibliothek, ברן, מס' 419, כפי שהוכיח דותן, דק"ט, עמ' 53-56 [במיוחד עמ' 55], ע"פ השגיאות המנחות בדקדוקי הטעמים המשותפות לכ"י ולמק"ג 1517. וכפי שציין דותן, שם, עמ' 56, עובדא זו גם צויינה במפורש בראש כ"י עצמו בהערה לטינית. לדעת דותן, כ"י זה הוא מהמאה ה"ג לכל המאוחר (שם, עמ' 53 וה' 19).

16. וכך לשונו בסוף הנספח [בכמה מהעותקים של מק"ג 1517 שבדקתי - עיינתי בספריה הלאומית בירושלים ובמכון שוקן בירושלים - נספח זה היה כרוך בסוף כרך ד' (וכך ראה גינ', מבוא, עמ' 944), ובאחרים בסוף כרך א'. והשווה כבר דותן, דק"ט, עמ' 54 וה' 23]: "ידוע לכל אשר יקרא בזה הספר, כי אחרי השלמנו הארבעה ועשרים עם תרגום ירושלמי ותוספתו" [=תרגום שני לאסתר], מצאנו

א. אלו העיקרים [=י"ג עיקרים לרמב"ם בליווי פירוש]

ב. ותרי"ג מצוות [=מניין המצוות כסדר פרשיות התורה, מיוחס לר' אברהם ן' חסאן הלוי (עיין שרי האלף, עמ' רס"ח, מס' 99 א')]

ג. ושער הטעמים [= דקדוקי הטעמים לב"א] בספר אחד כל כך משובשים, שאנחנו וכל הרבנים היושבים בזאת הקהילה במקומו' הרבה, לא היינו יודעים מהו אומר, ויגענו מאד עליהם לעשותם כראוי מוגים כפי יכלתנו. אבל לא הגיעה בינתנו כמו שנראה לנו לעשותם בלי טעיות...". [הקולופון במלואו מובא ע"י דותן, דק"ט, עמ' 54. הוא הצביע (שם, עמ' 55) על כמה מהטעויות בכ"י שנשארו בדפוס].

17. א. רוב הכותרות של רשימות המסורה הגדולה (המצרפת - עיין להלן ה' 226) שבנספח למק"ג 1517 נרשמו ע"פ הסדר ע"י גינ', מבוא, עמ' 284 טבלה ג' [14 רשימות, להוציא חילופי ב"א-ב"נ] [= דותן, דק"ט, עמ' 53-54 =הסדר שבכ"י : מס' 3, 4, 6, 7, 11-15, 19-22, 24 (מס' 6 ומס' 19 הם אותו עניין - עיין דותן, עמ' 53 ה' 20)], וכן גינ', מבוא, עמ' 283

טבלה ב' [6 רשימות מתוך הרשימות שם: חמש עשרה נקודות, אותיות מנוזרות, י' ק' ולא כ', ח' כ' ולא ק', הלין לית כות' בקריה מלעיל, וחילופיהן מלרע]. זאת אומרת, שאצל גינ' רשימות סך הכל 20 רשימות של מסורה גדולה מצרפת הנמצאות בנספח למק"ג 1517. לרשימות האלה יש להוסיף 9 רשימות: מס' 29-37 בכ"י ברן, לפי המיספור אצל דותן, דק"ט, עמ' 54. 9 רשימות אלה הן בעצם 3 רשימות:

(1) כל קריה/לשון X קמץ במ"א פתח...

(2) וחלופ' כל קריה/לשון X פתח במ"א קמץ... [השווה ב"ש, דק"ט, עמ' 72 = אותן הדוגמאות שם שחסר לפניהן העיגול].

(3) כל קריה/לשון Y X בר מן חד ו X Y [=מס' 33-37 שבכ"י] [השווה ב"ש, דק"ט, עמ' 76, ואו"א 256].

ב. לתיאור של הסדר [והתוכן] של כל החומר מתחום המסורה שבנספח למק"ג 1517 [= דקדוקי הטעמים, רשימות מס"ג, חילופי ב"א ב"נ (ועיין בה' 18)], השווה דותן, דק"ט, עמ' 56. [וזאת ע"פ הסדר של החומר מתחום המסורה שבכ"י ברן, מס' 419, שאותו הביא דותן לפני כן, עמ' 53-54]. ולסדר של החומר בנספח למק"ג 1517, השווה כבר גינ', מבוא, עמ' 281-285, במספרים שבטור "Editio Princeps".

18. א. בכ"י ברן הנ"ל נמצאים חילופי ב"א וב"נ רק לבראשית ולדברים, ומרוחקים זה מזה [דותן, דק"ט, עמ' 53 - מס' 5, עמ' 54 - מס' 27]. ויוצא שפרטנסיס, שהדפיס חילופים לכל התורה ולמגילות, השלים את החילופים לשמ'-במ' ולמגילות ע"פ כ"י שני [דותן, שם, עמ' 56]. וכפי שדותן ציין (שם), הסדר של החילופים במהדורת פרטנסיס הוא: בר', שמ'-במ', מגילות, דב' [כלי כותרת שמציינת שמדובר בס' דברים], דהיינו, עם המגילות לפני ס' דברים ו מכאן, שהחלק האמצעי שלא נמצא בכ"י ברן [חילופי שמ'-במ', מגילות] הוא כנראה מכ"י אחד.

ב. ויש לציין, שבנספח למק"ג 1517, קודם לחומר שמתחום המסורה [=דקדוקי הטעמים, רשימות מס"ג, חילופי ב"א-ב"נ], הדפיס פרטנסיס - ע"פ אותו כ"י ברן [דותן, דק"ט, עמ' 54, 53], שני חיבורים קטנים שעליהם רמזנו בטקסט, והם:

(1) י"ג עקרים להרמב"ם בליווי פירוש.

(2) מנין המצוות בסדר פרשיות התורה, מיוחס לר' אברהם ן' חסאן הלוי [לא הזכירו גינ', מבוא, עמ' 945].

והשווה לשונו של פרטנסיס בקולופון שהבאנו לעיל ה' 16, בו הוא מעיד שהדפיס שני חיבורים אלה וגם "שער הטעמים" [=דקדוקי הטעמים ושאר החומר מתחום המסורה] ע"פ כ"י אחד.

19. א. החלק השני של הקדשתו הלטינית של פרטנסיס צוטט ע"י גינ', מבוא, עמ' 946 ה' 1, ושם (עמ' 945-946), תרגמו גינ' לאנגלית. צילום של ההקדשה הנ"ל [בשלימותה] מובא במאמרו

של קאלה, שתי מהדורות (1954), מול עמ' 66 [= (1956), עמ' 133 (צלום יותר קטן)], ושם [(1954), עמ' 55-56 = (1956), עמ' 132-134] תרגמה [כולה] קאלה לגרמנית. בשני מאמרים אחרים ציטט קאלה חלק מההקדמה הלטינית [פליקס] (1947), עמ' 34, קומפ. (1954), עמ' 745, ובמקום אחר הוא תרגמו לאנגלית [גניזה, עמ' 122. במקום אחד במיוחד התרגום יותר מדויק מזה של גינ' - עיין ה' 20]. צלום מוקטן של ההקדשה הנ"ל נמצא עתה גם אצל הברמן, בומברג (1978), מול עמ' 40.

ב. כפי שנראה להלן בציון י"א, ההקדשה הלטינית הושמטה בחלק מהעותקים של מק"ג

.1517

20. וכך לשונו : "...is inquam Daniel neque labori neque sumptibus parcens publicae utilitatis gratia plurimis collatis exemplaribus hosce libros, studio nostro fide et diligentia castigatos, imprimendos curavit. Rem equidem perdifficilem nec ob id ab aliis hactenus tentatum".

ובתרגומו של קאלה, גניזה, עמ' 122 [שציין בצדק (וכבר ציין על כך במאמרו, פליקס, עמ' 35) שגינ', מבוא, עמ' 945 התעלם בתרגומו מהמשפט על "כ"י הרבים"] :

"...this Daniel [Bomberg], I say, has spared neither trouble nor expense so as to ensure that these books were printed for the general benefit, when they had been correctly prepared by our studies, trustworthiness and care, after a great many manuscripts had been collated, an extremely difficult task which for this reason had hitherto not been undertaken by anyone."

כלומר, פרטנסיס מציין שהוא הראשון שמהדיר מהדורה של התנ"ך, המבוסס על כ"י רבים [וזאת לעומת קודמיו, שרק העתיקו, בהגהה מסויימת, את כ"י שהיו לפנייהם]. [השווה לעיל ה' 6 ובטקסט שם].

21. וכך לשונו בהקדשתו הלטינית :

"Multi quidem antea manu scripti circumferebantur, sed adeo nitore suo privati, ut par fere mendarum numerus dictiones ipsas consequeretur, nihilque magis ab his desideraretur, quam verus et nativus candor, quem nunc a nobis illis esse restitutum qui legerint cognoscent omnes."

ובתרגומו של קאלה, שתי מהדורות (1954), עמ' 133 :

"Viele Handschriften sind zuvor im Umlauf gewesen. Aber die waren so sehr ihres Glanzes beraubt, dass die Zahl ihrer Fehler fast die Worte selber erreichte, und nichts dringlicher von ihnen verlangt wurde, als der wahre und ursprüngliche Glanz. Dass der ihnen vor uns jetzt wiedergegeben ist, werden alle, die es lesen, erkennen.

והשווה תרגומו החפשי במקצת של גינ', מבוא, עמ' 945.

22. ציטטתי ע"פ המהדורה. הקולופון צוטט בשלימותו ע"י גינ', מבוא, עמ' 935 ה' 1 וכן ברלינר, בומברג, עמ' 167-168. [שם, אצל גינ', עמ' 934-935 תרגום לאנגלית. שם, עמ' 934 יש לתקן בתרגומו: (of Amsterdam) (!) ← [of Antwerp]] = "מאנויר"שא"] [כפי שתרגם בצדק בעמ' 926], וכן בעמ' 935 יש לתקן: (to carefully perfect it in all its details) ← [to complete [all] its parts with great effort]] = "להשלים חלקיה בהשתדלות נמרץ"]. צילום מוקטן של הקולופון נמצא אצל בניהו, דפוס ויניציאה, עמ' 18, וכן עתה אצל הברמן, בומברג (1978), מול עמ' 33.

23. רשימה ביבליוגרפית של כל הספרים שנדפסו בבית דפוסו של דניאל בומברג [מאז 10 December 1516* (ועיין להלן ציון י') ועד לשנת 1548] הובאה ע"י א. פריימן, X,ZfHB (1906, צולם 1973), עמ' 79-88. ועיין שם עמ' 32-36. על בומברג ובית דפוסו עיין עוד:
- (2) א. ברלינר, "בית הדפוס העברי של דניאל בומברג", כתבים נבחרים כרך ב' (ירושלים 1969), עמ' 163-175 [תרגום של א. הברמן של המאמר הגרמני שהופיע בשנת 1904],
- (3) ד. עמרם, מדפיסי ספרים עבריים באיטליה (באנגלית; פילדלפיה 1909, צולם 1963), עמ' 146-224 [ושים לב, בעמ' 220, מק"ג ו"דרכי הניקוד והנגינות" רשומים ע"י התאריך (1255) (צ"ל: 1525) כשני ספרים, ואינם אלא אחד, כי "דרכי הניקוד" נדפס בסוף מק"ג 1525].
- (4) ח. פרידברג, תולדות הדפוס העברי באיטליה (תל אביב 1956), עמ' 60-66. [ושם עמ' 63, שורה 11: "ופריכן" - צ"ל "ופרינן"].

על כמה מהספרים שיצאו מבית דפוסו של בומברג, עיין להלן ה' 28-42 [ובטקסט].

ועתה יש להוסיף: (5) א. הברמן, המדפיס דניאל בומברג ורשימת ספרי בית דפוסו (1978), שיצא לאור לאחר שגמרתי לכתוב פרק זה. ספר זה מכיל את הרשימה המליאה ביותר של ספרי בית דפוסו של בומברג, מבחינת מספר הספרים הנרשמים שם [לערך 230], ומבחינת הפרטים המובאים שם: שערים ומבחר מההקדמות והקולופונים, ויש לברך על הופעתו. לגבי פרקינו, עיין במיוחד להלן ה' 29a, וכן עיין סוף ה' 28 ד'. מכל מקום יש להסתייג מדרכו של הברמן בספר הנ"ל בכמה דברים, ויש לתקן פרטים שונים במבוא שלו. עיין על כך ציון ל', ועיין ציון ג', 7, וכן ציון ל"א.

24. השווה לכך, שבשנת 1548 כשהדפיסו שוב את המק"ג בדפוס בומברג [שים לב, שבומברג עצמו שב לארץ מולדתו כבר בשנת 1538, אלא שהמשיכו להדפיס בבית דפוסו עד 1548 (1549) עם הפסקה בין השנים 1539-1543; השווה פריימן, בומברג, עמ' (33) 34, עמרם, מדפיסי ספרים עבריים, עמ' 193, 197, 199, 205, פרידברג, הדפוס העברי באיטליה, עמ' 65, 66 וה' 1], לא הוציאו מהדורה חדשה של מק"ג, אלא דפוס שני של המהדורה הקודמת (1525), אף הוא "במצות דניאל... בומברג", כפי שרשום בשערי המהדורה.

* בן צ"ל, ב' ט"ו טבת ד'רע"ז = Dec. 10, 1516. ויש לתקן פריימן, שם, וכן דמ"ט, ז' 28, שנתבר November 30, 1516. והשווה לעיל, ה' 11.

25. להלן רשימה המשווה את המפרשים הנמצאים במהדורות מק"ג 1517 ו-1525 :

תורה	מק"ג 1517	מק"ג 1525
	ר ש י	רש"י + ראב"ע
נביאים ראשונים	רד"ק	רש"י + רד"ק + רלב"ג
נביאים אחרונים: יש'	רד"ק	רש"י + ראב"ע
יר', יחזק'	רד"ק	רש"י + רד"ק
תרי עשר	רד"ק	רש"י + ראב"ע
כתובים: תהלים	רד"ק	רש"י + ראב"ע
משלי	רד"ק + קב נקי	רלב"ג + "ראב"ע"
איוב	רמב"ן	[צ"ל: *ר' משה קמחי]
	+ אברהם פריצול	רלב"ג + ראב"ע
מגילות	רש"י	רש"י + ראב"ע
דניאל	רלב"ג	רס"ג + ראב"ע
עז' - נח'	"רש"י" (א) + [פירוש מלוקט מילקוט (ב)]	"רש"י" (א) + "ראב"ע" [צ"ל (ג): ר' משה קמחי]
ד"ה	"רש"י" (ד) + [פירוש מלוקט מילקוט שמעוני]	"רש"י" (ד)

* עיין שרי האלף, עמ' צ"א, מס' 114, גינ' מבוא, עמ' 963 ה' 1.

- (א) לפי א"י XIII, עמ' 1559, הפירוש לעז' - נח' אינו של רש"י, אלא רק מיוחס לו.
 (ב) עיין אוצר הספרים, עמ' 631, מס' 253.
 (ג) עיין לעיל בהערותנו לס' משלי.
 (ד) עיין שרי האלף, עמ' קי"א, מס' 276.

על הנטיות של המהדירים בבחירת המפרשים, כפי שעולה מטבלה זו, נעמוד מיד בטקסט.
 [אגב, מתוך הטבלה ברור, שקאלה טעה בכותבו [גניזה, עמ' 122] שראב"ע הוא בין המפרשים במק"ג 1517].

26. הדגיש זאת לאחרונה גושן, מבוא, עמ' 8-9.

27. הקדמת יב"ח, עמ' 41.

28. א. עיין הקדמת יב"ח, עמ' 38.

ב. על התאריך 1510 כהשערה לשנת בריחתו מטונסיה, השווה גינ', יב"ח, עמ' 4. על חכמי טוניסיה בתקופה ההיא, עיין להלן ה' 117.

ג. תאריך זה, 1520 לערך, כשנת הגיעו לויניציאה, שערתי ע"פ תאריכי סיום ההדפסה של הספרים הידועים לנו בוודאות שיב"ח הגיהם בבית דפוסו של בומברג [עיין עליהם בטקסט בסמוך]. הקדום בין תאריכי סיום הדפסה אלה הוא תחילת פברואר 1523, והתחלת מהדורה זו היתה בסוף שנת 1522. יתר התאריכים הקדומים, מתקבצים סביב לשנת 1523, בחדשים מאי-יוני. [ומכאן גם ברור שיב"ח בא לויניציאה לכל המאוחר בשנת 1522]. כיוון שיתכן שיב"ח גם לקח חלק בהגהת התוספתא [עיין להלן ציון ב'], שיצאה לאור בשנים 1521-1522, שערתי שיב"ח הגיע לויניציאה סביב שנת 1520. [והשווה ברלינר, בומברג, עמ' 173. ברם עיין להלן ציון ב', 4].

מה ששיער גינ' [יב"ח, עמ' 5], ובעקבותיו סנית, הקדמה, עמ' VII, כי יב"ח הגיע לויניציאה סביב שנת 1517, כיוון שיב"ח לקח חלק בהגהת התלמוד בבלי שיצא לאור בשנות 1520-1523 (sic), אינו מדויק. אין לנו כל עדות שיב"ח לקח חלק בהגהת הבבלי, שנסתיים Nov. 21, 1522 [השווה רבינוביץ, מאמר, עמ' ל"ו, וכן עמ' ל"ט, ה' 7. תאריך ההשלמה בקולופון שבסוף המהדורה אחרי מסכת סופרים, עמ' מז; ב' כסלו רפ"ג=Nov.21, 1522]. ידוע כי יב"ח הגיה כרך מיוחד של סדר טהרות עם פירש"י שמשון משנץ, שנסתיים June 3, 1523. [עיין להלן ה' 31], אבל אין זה חלק מאותה המהדורה של התלמוד הבבלי השלם שיצאה בשנים 1521-1522, כי בתלמוד הבבלי השלם הנ"ל כבר הדפיסו [בשנת רפ"ב] את ס' טהרות עם פ' הרמב"ם [השווה רבינוביץ, מאמר, עמ' ל"ו, ועיין שם עמ' (מ"א)-מ"ב, וה' 15].

ד. על ר' חיים ב"ר משה אלטון, השווה מה שכתב קורניליו אדיל קינד בסוף הקולופון לתלמוד בבלי הנ"ל [מובא בשינויים קלים ע"י רבינוביץ, מאמר, עמ' מ' ה' 9 (לקראת הסוף)]. אני מצטטו ע"פ המקור: "ומפיל אני תחנתי לפני נותן ליעף כח, אשר זכני להשלים מלחלק ולתקן ולסדר כל סדרי התלמוד [ד] הבבלי, הוא יזכני כך בתלמוד הירושלמי, אשר הכין אדונינו דניאל בומבירגי יצו להדפי' [ס] שאר כתבי הקדש, אשר שלח להבי' [א] מכל הארצו' [ת] אשר נפוצו שם, וגם על ידי המפואר חיים בן כמה"ר משה אלטון ז"ל, אשר חפש ופשפש בכל מאמצי כחו הספרים האלה כדי לגמור מלאכת הקדש, כי עבודת הקדש עליהם בכתף ישאו...". ועיין עוד מה שכתב יב"ח בשער ס' החיבור (ויניציאה רפ"ג): "נדפס בבית דניאל בומביר"גי במצות המפואר רבי שלמה ווליד יצ"ו ובמצות היקר רבי חיים בכה"ה רבי משה אלטון ז"ל בויניציאה". והשווה פרימן, בומברג, עמ' 35 ה' 21. וכן עיין מה שכתב יב"ח בקולופון

לצרור המור (ויניציאה רפ"ג): "...ולרוב התועלת הנמשך ממנו, ראוי לשבח ולפאר למסבב הסבו' ומעורר הרוחו' והלכבות, אשר העיר והאיר רוח אדוננו דניאל בומב"ירגי להדפיס הספר המפואר הזה, בהשתדלות שהשתדל בו היקר רבי חיים בן הה"ר משה אלטון ז"ל להביא מארץ מרחק, וכן בשאר ספרי הקדש...". והשווה הברמן, בומברג, עמ' 46. ועיין שם עמ' 61, מס' 103a.

29. א. בכל המהדורות הנזכרות בטקסט בסמוך יש קולופון מאת יב"ח, המציין בין השאר את תאריך ההשלמה. כאחד מספרים אלה, פ' ריקנאטי, כתב יב"ח הקדמה לספר. יב"ח חתם את שמו בקולופון או בהקדמה, להוציא הירושלמי - עיין להלן ה' 34. ועל הקונקורדנציה והתוספתא עיין להלן ה' 42, 44. גם נוסח השערים במהדורות הרשומות בטקסט הוא מיב"ח. ראוי לתשומת לב מיוחדת, הקדמתו של יב"ח לפ' ריקנאטי, השערים של התלמוד הירושלמי [הכתובים ארמית], השער הארוך של כרך ב' של משנה תורה לרמב"ם והקולופון הארוך של משנה תורה [יב"ח מרחיב את הדיבור על אותם הנושאים שציין בשער כרך ב', שלא תיקן את הנוסח מדעתו]. ואליהם נחזור להלן.

ב. נוסף למהדורות הנזכרות בטקסט בסמוך, שיצאו לאור עד 1525, הגיה יב"ח גם את מק"ג 1525, המהדורה שאליה מוקדש חיבור זה, וכן הגיה חומש ותרגום [ויניציאה 1527], הכולל את הקדמתו על התרגום [עיין להלן ה' 47].

ג. גינ', יב"ח, עמ' 5-6, כבר העיר על עבודתו של יב"ח במהדורות אלה, להוציא צרור המור ופ' רקנאטי. גם קאלה, בסומכו על גינ', הזכיר את עבודת יב"ח על כמה מהמהדורות האלה: מדינחאי, עמ' X. לאחר מכן, בסומכו על ברלינר, בומברג, הצביע קאלה שנית על עבודת יב"ח במהדורות הנ"ל: בתוך גולדשמידט, המהדורות הקדומות (1950), עמ' 45, ופעם הזכיר קאלה באופן כללי את עבודת יב"ח על הספרים הנ"ל: שתי מהדורות (1954), עמ' 58 = (1956), עמ' 135, אבל לאחר מכן בקטע המקביל, גניזה, עמ' 124 הוא השמיט דברים אלה, והשווה להלן ה' 100:7. מכל מקום, העיון במהדורות שהגיה יב"ח מעלה, שהנתונים שהביאו גינ' וקאלה אינם מדויקים או שלימים. והשווה, למשל לעיל ה' 28 ג' וציונים א', א', ב'. והשווה גם הסיכום [לא שלם] אצל רבינוביץ, מאמר, עמ' מ"ב ה'.

29a. העובדא שיב"ח הגיה ספר זה נעלמה [עד לאחרונה] מהביבליוגרפים. עמדתי עליה מתוך ספרו של הברמן, שיצא לאחרונה: בומברג (תשל"ח), עמ' 46, (98) [אבל לא בעמ' 16]. על הדימיון בין לשונו של יב"ח בקולופון צרור המור ובין לשון הקולופון בתוספתא, ולמסקנות הנובעות מכך, נעמוד להלן בציון ב'. למסקנות אחרות, המבוססות אף הן, בחלקן, על לשונו של יב"ח בקולופון צרור המור, נעמוד להלן בציון א', וכן ציון א'.

29b. שער הספר: "פירוש על התורה שחיבר החכם השלם רבי אברהם סכ"ע ז"ל וקרא שמו צרור המור מיוסד על פשט התורה וקצתו על דרך הנסתר ומאמרי ספר

הזוהר וקבלה וענייני' אחרי' מדברי רז"ל נדפס בבית דניאל
בומב"ירג' מאנוירשה בשנת רפ"ג בחדש כסלו פה ויניציאה".
כסלו רפ"ג = Dec. 18, 1522 - Nov. 20, 1522.

29c. קולופון הספר : "...ובמצות האדון יצ"ו אני הצעיר והדל באלופי [צ"ל: באלפי] לוחך
עפרות החכמים יעקב בר רבי חיים ן' אדניה שמתי מגמת פני להגיה
הספר הזה לפי קוצר דעתי כדי להשלים שאלתו ובקשתו כי היא לזכות
הרבים • ואם שום שגיאה ימצא המעיין יחשדני לכף זכות כי מלאכת
הדפוס היא ידועה לכל יודעיה כי היא ארוכה וקצרה • ונתפלל לממציא
כל שידו תהי לעזרנו ונועמו יהי עלינו ואורו יאיר עלינו הולך ואור
[=נאור] עד נכון היום [=משלי ד 18] • ותהי השלמתו בעשרים לחדש
שבט שנת ה'רפג ליצירה...".
כ' שבט רפ"ג = Feb. 5, 1523.

30. א. קולופון שבסוף הספר : "...ונשלמ' מלאכת הקדש היום, יום ב', ל"ה ימים למספר
בני/ישראל, שנת הרפ"ג לפ"ק, השי' [=השם יתברך] למען רחמיו וחסדיו יזכנו/להתחיל ולהשלים
שאר ספרי הקדש אמן :"
פשר התאריך "ל"ה ימים למספר בני ישראל" הוא ל"ה לספירת העומר. השווה כבר רמש"ש, ק"ב,
עמ' 1736, מס' [6363], 3: "fin. fer. II.35. Sefirae", וכן פרידברג, הדפוס באיטליה, עמ'
63, "ב' ל"ה לספירה". פירושו כ' אייר, כיון שספירת העומר מתחילה תמיד בט"ז בניסן.
וא"כ יב"ח מצוין לתאריך כ' אייר רפ"ג = May 5, 1523. ברם, כ' אייר רפ"ג הוא יום ג',
ולא יום ב' (כפי שצוין יב"ח). [והשווה תופעה דומה להלן ה' 33]. אפשר, שיב"ח התכוון
ליום ב' בלילה, בו מונים את הספירה שלמחרת, ולפי זה כ' אייר רפ"ג, ל"ה לספירה, הוא
יום ב' = May 4, 1523, יום ב'.

ב. שמו של יב"ח איננו מופיע בקולופון, אלא קודם לכן, בסוף הקדמתו [בת 23 שורות]
לספר:
"...ולכן שמת' מגמת פני, אני החתו' [ם] למטה, להגיה הספר המפואר והקדו' [ש] הזה במצות
השר דניאל בומב"ירג' יצ"ו ... יעקב בר חיים ן' אדוניה. " לתוכן הקדמה זו נחזור להלן
בטקסט.

31. א. שער הספר: "סדר טהרות עם פירוש הגאון הרב רבינו שמשון בעל התוספות משנז"א
זצ"ל: נדפס על ידי דניאל בומב"ירג' מאנוירשא בשנת רפ"ג לפ"ק בעשרים לחדש סיון
בוניציאה". כ' סיון רפ"ג הוא June 3, 1523.

ב. קולופון הספר: "אמר יעקב בר חיים ן' אדוניהו לינ"ל [=לא יכבה נרו לעולם].

(השווה ברלינר, בומברג, עמ' 174) [, אחרי השלימי הגהת סדר טהרות אמרתי להתנצל...". לפירוש הנכון של המשך הקולופון [שצוטט במלואו, ובשינויים קלים, ע"י רבינוביץ, מאמר, עמ' מ"א-מ"ב, ה' 14] , בו מצביע יב"ח על עבודתו בהכנת הספר לדפוס, [ושלשוננו קצת מעורפל], עיין ש. ליברמן, תוספת ראשונים, כרך ד' (ירושלים 1939), מבוא, עמ' (ט"ז)-י"ז, וכרך ג' (ירושלים 1939), עמ' 82. ועיין גם בהערה הבאה.

32. וכך לשון יב"ח בקולופון: "...גם במקצת מקומות עשיתי איזה הגהה לעצמה [=הערה על התוכן של פ' ר"ש לטהרות], מה שנר' לי שהיה קשה בעיני...". והשווה ש. ליברמן, תוספת ראשונים, כרך ד' (1939), עמ' 105, שציין, שבשתיים מההגהות הנ"ל חתם יב"ח "י"א", שפירשו, כפי שציין ליברמן: יעקב אדוניה.

33. קולופון הספר: "אודה את ה' אשר יעצני וחזקני ואמצני והגיעני לתשלום הגהת הספר הזה... ואם ימצא בו המעיין שום שגיאה ידינני לכף זכות, כי מלאכת הדפוס היא ידועה בחילוף האותיות וזולתו, אף על פי שבכל יכלתי נזהרתי. ולממציא כל אתפלל, שידו תהי לעזרני להגיה שאר ספרי הקדש שאנו מעותדים להדפיס בעזרת האל וישועתו במצות האדון דניאל בומב"ירגי מאנוירשה ונשלם היו' יום ה' י"ג לחדש תמוז שנת רפ"ג הצעיר יעקב ב"ר חיים". י"ג תמוז רפ"ג הוא June 26, 1523, יום ו' [ולא יום ה', כפי שציין יב"ח]. [השווה לעיל ה' 30 א', לאותה תופעה]. אפשר שיב"ח התכוון ליום ה' בלילה, הוא י"ג תמוז רפ"ג = June 25, 1523.

34. שלא כספרים שציינו עד עתה, לא חתם יב"ח את שמו, לא בשערי הספר [יש ארבעה שערים - עיין ה' 35] ולא בקולופון הספר. מ"מ, כפי שכבר עמדו על כך החוקרים, יב"ח הוא הוא שהגיה את הירושלמי לדפוס. על הראיות לכך - עם השלמות חדשות - עיין ציון א'*. על דרכו בהכנת הירושלמי הצביע יב"ח בקולופון שבסוף הירושלמי (נדה נא:): - השווה לשונו בציון א'*, 1 ב'. לתיאור ולבקורת דרכו של יב"ח בהגהת הירושלמי, עיין ש. ליברמן: "שוב על כת"י לידן של הירושלמי", תרביץ, כ' (תש"ט), עמ' 107-117; "ירושלמי הוריות", ס' יובל לר' חנוך אלבק (ירושלים 1963), עמ' 283-305. ויש להוסיף, שדברי יב"ח בהקדמתו למק"ג, עמ' 39, אינם מכוונים דווקא לשיטתו בהכנת הירושלמי, אף כי הם מתאימים לכך [השווה ליברמן, אלבק, עמ' 284], אלא לעבודתו בהגהת משנה תורה לרמב"ם, כפי שנראה להלן ה' 38 ב'. ולבסוף יש לציין, כי בהגהת הירושלמי, יב"ח הוא שהכין את כ"י לדפוס, אבל גם היו אחרים שלקחו חלק בעבודה זו. השווה ליברמן, אלבק, עמ' 283.

35. כך יוצא, כפי שציין ליברמן [אלבק, עמ' (285)-286], מלשון השער של התלמוד הירושלמי לסדר הראשון, סדר זרעים [יש לשים לב, שהירושלמי נדפס בכרך אחד, אבל לכל אחד מארבעה

הסדרים יש שער נפרד]: "תלמוד ירושלמי [=סדר זרעים], נדפס בבית דניאל בומבירגי מאנוירשא, נודה ונשבח למארי עלמא רעוא דרעוין, דיהב לנא חילא לאשלמא תלמודא דילן [כלומר, כבר גמרו להדפיס את התלמוד הבבלי (ליברמן, שם, עמ' 285)], ובמימרא ובהורמנותא דיליה אנן שרינא למעבד תלמודא דבני מערבא [=תלמוד ירושלמי], יהא רעוא דשכנתיה תהא בסייעתא דילן, ונזכה לאתחלא ולאשלמה האי חיבורא [=תלמוד ירושלמי] [מכאן, שהדפיסו את השער קודם שהתחילו להדפיס את הטקסט של הירושלמי (ליברמן, אלבק, עמ' 286 ה' 8)]...". על תאריך סיום הדפסת התלמוד הבבלי, עיין לעיל ה' 28 ג'.

36. כך יוצא מלשון הקולופון [=בסוף הירושלמי, נדה, נא:]: "... ונזכה לאשלמ' הי"ד הגדול [=משנה תורה לרמב"ם] עם ההגהות מימוניות והמגיד משנה והמגדל עוז והמורה מקום שמגיה האשל הגדול הרב רבי דוד פ"צקטון יצ"ו, אשר כילה קוצים מן הכרם, ונזכה להתחיל ולהשלים כל שאר ספרי הקדש אמן:"

שים לב, שכאן, בקשר למשנה תורה, אומר יב"ח רק "ונזכה לאשלמ'", ולא "ונזכה לאתחלא ולאשלמה", כפי שאומר בסוף הקולופון בקשר לשאר ספרי הקדש: "ונזכה להתחיל ולהשלים". אמר כך כיוון שכבר התחילו לא רק בהגהת [כ"י של] המשנה תורה [שהתחילו להגיהו כבר לפני June 3, 1523 - עיין ה' 38, וכן אומר יב"ח כאן: "שמגיה... הרב רבי דוד פ"צקטון"], אלא גם בהדפסתו. נלמד זאת גם מההשוואה לקולופון שבקונקורדנציה [להלן ה' 40], שנשלם Oct. 1523, שלשה חדשים אחרי שכבר התחילו (June 3, 1523) בהגהת [כ"י של] המשנה תורה. שם בקשר למשנה תורה נאמר "להתחיל ולהשלים", לאמר שם הם עדיין לא התחילו להדפיסו. ואם כאן בקולופון של הירושלמי חסרה המלה "להתחיל" בקשר למשנה תורה, יש להסיק שכבר התחילו להדפיס את המשנה תורה. יוצא א"כ שמהקולופון של הירושלמי יש ללמוד שהדפסתו של הירושלמי נגמרה לפני שגמרו להדפיס את המשנה תורה. [ע"פ הנאמר כאן יש לתקן במקצת את ליברמן, אלבק, עמ' 286].

37. התפקידים השונים של שני המגיהים צוינו ע"י יב"ח באופן ברור בשער של כרך ב' של המשנה תורה [כפי שציין ליברמן, אלבק, עמ' 284 וה' 4]. וכך הוא לשון יב"ח: "... כל אלו החבורים [=רמב"ם ונושאי כליו], מזוקקים ומסולקים ממוקשי הטעיות, (1) מוגהים ע"י האלוף הרב המובהק רבי דוד פיצגטון י"ץ פעם ראשונה בהעתק [=בכ"י], (2) ועל ידי, אני קטן התלמיד י' יעקב ב"ר חיים ו' אדוניהו לינ"ל [עיין ה' 31 ב'] אח"כ פעם שנית בב"י הדפוס...". וכן צויין בשער של כרך א' [הלשון צוטט ע"י רבינוביץ, מאמר, עמ' י"ד, ה *]. יש לשים לב, שיב"ח חוזר לדברים הנ"ל של שער כרך ב', כמעט מלה במלה, בתחילת הקולופון הארוך בסוף כרך ב'.

וכפי שציין ליברמן [אלבק, שם], יוצא שבמשנה תורה תפקידו של יב"ח היה להגיה את העלים הנדפסים, לאחר שר' דוד פיצגטון הגיה את טופס כ"י לדפוס, ואילו בירושלמי, יב"ח הוא שהכין את טופס כ"י לדפוס [כך היה גם ביתר הספרים שרשמנו כאן]. מ"מ יש לציין, שמתוך

הקולופון של יב"ח לס' טהרות עם פ' ר"ש משנץ אנו לומדים, שיב"ח לקח חלק גם בהגהת הספר משנה תורה לפני שנדפס. שהרי יב"ח כותב בקולופון לטהרות (June 3, 1523) במפורש, שהוא עסוק בהגהת המימוני [השווה לשובו להלן ה' 39], והדפסת המשנה תורה לא התחילה עד לאחר Oct. 3, 1523 [עייין ה' 40].

38. א. אשר לעצם דרכו של יב"ח בהגהת המשנה תורה, יב"ח כבר מציין בשער של כרך ב' [כפי שציין ליברמן, אלבק, עמ' 284], שאם מצד אחד חשוב שלא להשאיר ספר שאינו מוגה, מ"מ: "חלילה וחלילה ללכת בגדולות כאלה לחסר או להוסיף אות אחת מהכרעת הלב...". כלומר, אין לתקן ע"פ הסברה. יש לשים לב, שבקולופון בסוף כרך ב' חזר יב"ח לכל הנושא ביתר אריכות, שם ציין בין השאר לא רק מה שלא עשה, אלא גם מה שעשה: "...מכולהו הני טעמי וקהותן [שיב"ח הביא מספרות חז"ל ומפרשיו] נקיטין, דאיכא לעיוני טובא בשעת ההגהה... ואף על גב דבכמה וכמה דוכתי הגהתי ותקנתי, לא סמכינא על דעתי... לא סמכינא עד דחזינא בגמרא ובספרי דוקני, ומתקנינן ליה עד דאתבריר לן דנהיר וצהיר...". לאמר, יב"ח הגיה רק ע"פ עדות מכי"י [והגמ'] , ולא ע"פ הסברה.

בהמשך דבריו יב"ח מביא דוגמאות ספציפיות לכך שלא תיקן מסברה: "ובהגיהי במימוני, מצאתי שנראה חסר בבא אחת בסוף הלכות שכירות, שהמגיד משנה מתחיל אות', וז"ל ורשאי השוכר כו' ע"ש [=הלכות שכירות יג 6, דף תרס"ו: , מהדורת 1524], ונראה דילוג בעמוד, זולת מה שהזכיר בהקדמתו הרב המגיה ההעתק [=ר' דוד פצגטון. עייין לעיל ה' 37] י"ץ, וכך ראיתי בד' הר"מבם, ולא רציתי לתקן מדעתי, גם כי פי' המגיד משנה שם שהיא ברייתא כלשון ראשון דגמרא... ובמקום שנשמטו קצת השגות במגדל עוז בסכת השמטת סופר או זולתו, כבר ציינתי המקומות במקום שהרגשתי, והאל יודע שבכל יכלתי ומאדי נזהרתי שלא יכשלו בני אדם בפעולתי אם אפשר...".

ב. יש לציין, כי דברי יב"ח בהקדמתו למק"ג, עמ' 39 [כל העמוד], בקשר לדרכו בהגהת ספרים בבית דפוסו של בומברג קודם למק"ג 1525, [כלי שציין במפורש באיזה ספר [ים] מדובר], הם בעצם חזרה מתומצתת, כמעט מלה במלה, על חלק מדבריו בקולופון למשנה תורה 1524, [ושחלק מהם נמצאים גם בשער של כרך ב' למשנה תורה הנ"ל]. יוצא א"כ, שבהקדמתו למק"ג מתכוון יב"ח לעבודתו על משנה תורה, אף כי דבריו מתארים גם את עבודתו על הירושלמי [השווה לעיל ה' 34]. יצויין, שיש שינוי קטן בלשונו בהקדמה למק"ג לעומת הקולופון במשנה תורה [=הרחבה להבהרת הענין]. וכך הוא לשון יב"ח שם, בהקדמתו למק"ג: [והשווה ללשון בקולופון שהבאנו כאן א']: "... לפום כן לא סמכינא על דעתי עד דחזינא בספרי דוקני, ⁺בתרין ותלתא, אי הוו מכווני מוטב, ואי לא ברירנא מנהון מה דחזי לן דלא קשה מידי ומתקנינן ליה עד דאתבריר לן דנהיר וצהיר...". ראוי לשים לב, שמיד בהמשך כאן, בהקדמתו למק"ג, מציין יב"ח בסתמיות, שהרמב"ן והרשב"א הזהירו ב"חידושיהם" נגד הגהה מסברה, ולא מביא מראה מקום. זה הוא בדיוק מה שיב"ח עשה בקולופון למשנה תורה [=הצביע על הרמב"ן והרשב"א, בלי להביא מראה מקום]. שם בקולופון, לא הביא יב"ח מראה מקום, כיון שהוא כבר ציין לכך [אם כי

בצורה די כללית ו] בשער של כרך ב' למשנה תורה: "חזינא לר"מבן ז"ל בחדושי ב"ב [=חידושי רמב"ן, על ב"ב קלד, ביחס לב"ב קלז: "אתרוג... ע"מ שתחזירוהו לו". והשווה הקדמת מ"ש, עמ' ט"ו] היותו מתעצם לתקן ספרי' מסבדא, וגם הר"שבא ז"ל בתוספותיו במסכת ברכו' [אולי הכוונה לחידושי הרשב"א, על ברכות כג., "מהו שיכנס אדם לבית הכסא קבוע..."], ברם, הרשב"א איננו מנדה שם את המתקנים ע"פ סברא], והרביצו אלה על אשר כן יעשה...".

אגב, כל זה נעלם מגינ', וכתוצאה מכך יש טעות מוזרה בתרגומו ובהערותיו להקדמת יב"ח. בהקדמת יב"ח, מק"ג 1525 כתוב: "וכבר הזהירו והרביצו אלה הרמב"ן והרשב"א [=הרשב"א] בחידושיהם לבלתי הגיה מסברא". ואילו גינ', הקדמת יב"ח, עמ' 39, מדפיס "...הרמב"ן והרשב"א", אבל מתרגם לאנגלית: "Ramban and Rashbam", וכן בה' 7 שם: "Rashbam..." (1).

39. כך יוצא מלשונו של יב"ח בקולופון לסדר טהרות עם פ' ר"ש משנץ: "...ואלולי שהיתי [=שהייתי] עסוק [=עתה] בהגהת המיימוני, הייתי טורח בו [בפ' ר"ש משנץ] באופן אחר...".

40. כך יוצא מסוף הקולופון לקונקורדנציה לתנ"ך מאיר נתיב, שנשלם Oct 3, 1523 [עייין להלן ה' 43]: "...ונתפלל לממציא כל, שידו תהי לעזרנו ואורו יזרח עלינו ויאזרנו חיל וחפצו בידנו יצלח, להתחיל ולהשלים המיימוני עם ההגהות מימוניות והמגדל עוז והמגיד משנה והמורה מקום, ושאר ספרי הקדש שאנו מעותדים להדפיס. אמן...".
לאמר, עוד לא התחילו להדפיס את המשנה תורה.

41. סוף הקולופון, בסוף כרך ב': "... והיתה השלמתו יום כ"ה לחדש תמוז רפ"ד לפ"ק, ויניציאה העירה, במצות השר דניאל בומבי"רגי י"צ:/נאם העבד קטן בתלמידים יעקב ב"ר חיים ן' אדוניהו לינ"ל [השווה ה' 31 ב', 37]. "כ"ה תמוז רפ"ד = June 26, 1524.

42. בספר הזה, כמו בתלמוד הירושלמי [לעיל ה' 34], אין חתימה של המגיה, לא בקולופון ולא בשער. [בעצם יש שני שערים. בשער הראשון נקרא הספר מאיר נתיב, ומצויינת בו שנת הדפוס כשנת רפ"ד. לאחר השער באה הקדמה מאת המחבר, ר' יצחק נתן, שבסופה ציין שעבודתו התחילה בשנת תל"ז = 1477, ונגמרה י"א אוקטו' תמ"ה = 11 October 1485. (השער "הראשון" וההקדמה הם קונטרס אחד [ומספרו: א'] של 8 דפים). בשער השני (שקדם לשער הראשון - עייין מיד להלן) נקרא הספר יאיר נתיב, נקרא בו המחבר ר' מרדכי נתן, ומצויינת בו שנת הדפוס כשנת רפ"ג. יוצא, שהשער "הראשון" וההקדמה [=קונטרס א'] נדפסו [רפ"ד] לאחר שכבר נדפס השער "השני" [רפ"ג] [המתחיל קונטרס בפני עצמו, ומספרו ג"כ א', והוא הא' המקורי]. יש להניח, שמצאו את ההקדמה של המחבר [האמיתי] לאחר שנדפס השער "השני" [רפ"ג], ולכן הדפיסו את השער "הראשון" וההקדמה מאוחר יותר מהשער "השני"].
על הטיעונים למסקנה שיב"ח הוא המגיה של מאיר נתיב, עייין ציון א'.

43. סוף הקולופון: "ותהי השלמתו בכ"ו לחדש תשרי שנת רפ"ד לפ"ק פה ויניציאה העיר הגדולה אשר תחת ממשלת השררה יר"ה [=ירוש הודה]. " ובקיצור בשער [הראשון - עיין ה' 42]: "...במצות השר דניאל במבירגי יצ"ו שנת רפ"ד לפ"ק... בויניציאה". כ"ו תשרי רפ"ד = Oct. 3, 1523.

44. המגיה הראשי של התוספתא היה ר' חיא ב"ר דוד, כפי שניתן ללמוד מהקולופון שבסוף כרך א' של התוספתא, סדר זרעים, עמ' ס"ט. [הביאו רבינוביץ, מאמר, עמ' מ"א ה' 11]. מ"מ, יתכן שגם יב"ח סייע בעבודת ההגהה, עיין על כך ציון ב'. [והשווה לעיל ה' 37 לתפקידים שונים של מגיהים].

45. שם הוא נושא ונותן במקורות מן התלמוד בבלי ומפרשיו, מן הירושלמי, ומן הפוסקים, בקשר ל"ספר שאינו מוגה" ובקשר "להגהה מסברה" [שאליו יב"ח מתנגד]: בבלי - ערבי פסחים, רש"י ותוס', פ' המקבל [=ב"מ, פרק ט'], רמב"ם, ר"ח, ר"י, רש"י, ראש פ"ב דכתובות, פרק היה נוטל [=סוטה, פרק ג'], הרמב"ן והרשב"א בחידושיהם [עיין לעיל ה' 38 ב'], ירושלמי ס"פ אלו הן הגולין [=מכות פרק ב'], ירושלמי בכורות.

46. שם הוא מתייחס בנוסף לרד"ק, לאפודי ולאברבנאל, אל התלמודים, הערוך, רש"י, תוס', חידושי הרשב"א והרמב"ן [השווה ה' 45], המרדכי [עיין להלן ה' 139], שו"ת המהר"ם מרוטנברג [עיין להלן ה' 140], שו"ת הרשב"א, הקדמת הרמב"ן לתורה [עיין להלן בטקסט ע"י ה' 71]. על המקומות בהם נזכרים המקורות הנ"ל בהקדמת יב"ח, השווה במפתח [באנגלית] בסוף הקדמת יב"ח, עמ' 88-91. על ענייני קבלה בהקדמתו נעמוד להלן בטקסט. על מקורות אחרים בהקדמתו, שלא נזכרו בשם מחברם, עיין להלן בטקסט ע"י ה' 141, וגם בה' 124 ובטקסט.

47. בהקדמה זו, שהיא בעצם חבור קטן המוקדש לתרגום [דמדינא לא ניתן ליכתב; היו כותבים תרגום בכל לשון; לעולם ישלים אדם פרשיותיו עם הצבור], מתייחס יב"ח אל התלמודים, התוספתא, מס' סופרים, רש"י, תוס', פירוש ר"ח, אשירי, מרדכי, הגהות אשירי, ערוך, מכילתא, רמב"ם, הגהה במימון [=הגהות מימוניות], רי"ף, רמב"ן, ר"ן, סמ"ג, סמ"ק מצורך, פ' רס"ג לתורה. הקדמה זו ומהדורה זו הן נדירות מאד. עיין על כך ציון ג'.

48. א. שם מצביע יב"ח על התלמוד בבלי - מס"ג, כרך I, עמ' 375, בסוף העמוד [במד' כ"ט], והשווה הקדמת יב"ח, עמ' 60-61. ועיין גם מס"ג, כרך IV, עמ' 344 לקראת סוף העמוד [אסתר ט']: "צריך שיהא איש בראש הדף...". והשווה מס"ס י"ג, 3, 2, 4. ר"ת - מס"ג, I, 156 ראש העמוד (שמ' י"ג), והשווה הקדמת יב"ח, עמ' 61-62 [ועיין להלן בטקסט ליד ה' 309].
הגהות מימוניות - מס"ק, I, 438 (דב' כג 24) [ועיין להלן בטקסט ע"י ה' 374a].

זוהר - מס"ק, II, 125 (שמ"א ג 10). בקשר לקבלה עיין גם מס"ק, I, 66 (בר' כו 34), "סוד"; I, 176 (שמ' כ 4), "רזא". מס"ג, I, 145 (שמ' י 5 - לראת), "רזא". וכן עיין מסביב למסורה הסופית IV, 129 (במנין השני של הדפים). להערות אלה נחזור להלן בטקסט.

ב. ועיין עוד: בר"ר - מס"ק, IV, 96 (תה"ל ק"ה 22 - שריו) - השווה הקדמת יב"ח, עמ' 64. [לא נמצא בבר"ר - ועיין להלן ה' 165 א'].

מכילתא דרשב"י - מס"ק, I, 126 (שמ' ג 4 - משה משה). [לא נמצא לפנינו במכילתא דרשב"י. ועיין להלן ה' 398].

רז"ל - מס"ק, I, 414 (דב' יא 4). [לא ציין מקור מפורש. ועיין להלן ה' 165 ג'].

49. עיין הערות 48-45. והשווה דברי הערכה דומים שבפי אביעד שר שלום בזילה, להלן ה' 108 a.

50. השווה הקדמת יב"ח, עמ' 71-72, (66).

51. השווה הקדמת יב"ח, עמ' 74-77.

52. הקדמת יב"ח, עמ' 41.

53. שם, עמ' 77-78.

54. השווה ג. שלום, הקבלה וסמליה [באנגלית 1969, 1970²], עמ' 32-86 = [בעברית 1976, 1977²] עמ' 36-85, י. תשב"י, משנת הזוהר, כרך שני, [1961, 1975²], עמ' שס"ג-שצ"ח. והשווה הקדמת בעל מנחת שי, עמ' ט' (שורה אחרונה) - י"א.

55. פרוש ר' עזרא לשיר השירים (אלטונא 1764), עמ' (טז)² [צ"ל: כ¹]. הפירוש, שנדפס מספר פעמים, נדפס על שם הרמב"ן. לאחרונה הוא נדפס בכתבי הרמב"ן, כרך ב' [מהדורת שעוועל, ירושלים 1964], עמ' תע"ו-תקמ"ח. הציטטה שלנו בעמ' תקמ"ח. ועיין עמ' תצ"ז ה' 36, שם רואים שהמהדיר לא שם לב לסדר שבדפוס אלטונא 1764. על ר' עזרא עיין אנ"י VI, 1124-1123. יש לציין, שכבר בעל המ"ש ציטט בהקדמתו (עמ' י') את דברי ר' עזרא [מתוך כ"י], אלא שמ"ש כתב שהפירוש מיוחס לחכם ר' עזריאל ריקנאטי. אם נניח ש"ריקנאטי" היא אשגרת כתיב, כפי שהניח יליניק בהקדמת מ"ש, במהדורתו (1876, עמ' X), אז לפנינו דוגמא נוספת של עירבוביה בזהות ר' עזרא עם בן דורו ר' עזריאל. על ר' עזריאל עיין בהערה הבאה.

56. פ' האגדות לרבי עזריאל [מהדורת י. תשב"י, ירושלים 1945, 1977² (תש"ח)], עמ' 37.

על ר' עזריאל עיין אנ"י III, 1012-1014.

57. רמב"ן, הקדמה לפי' על התורה, כרך א' [מהדורת שעוועל, ירושלים 1959, 1976⁹], עמ' ו'. והשווה רמב"ן, דרשת "תורת ה' תמימה", כתבי הרמב"ן, כרך א' [מהדורת שעוועל, ירושלים 1964, 1976⁶], עמ' קס"ז (בסוף העמוד).

58. זוהר, ח"ב, משפטים קכד. וכן יתרו פז.; ח"ג, ויקרא יג.; יט., כא., שמיני לו., אמור פט.; צח.; שלח קנטי., ואתחנן רסה.; האזינו רצח.; והשווה קדושים פ: (בסוף), קרח קע"ו.

59. ריקנאטי, פי' על התורה, פרשת לך לך [ויניציאה רפ"ג], עמ' [ל"ג], טור א' [= קונטרס ט ב 11 9]. הצביע על דבריו, מ"ש, הקדמה, עמ' י'. על ר' מנחם ריקנאטי עיין אנ"י XIII, 1608.

60. עיין ה' 55.

61. עיין ה' 56.

62. הקדמת הרמב"ן לפי' על התורה, עמ' ז'. והשווה "תורת ה' תמימה", כתבי הרמב"ן, כרך א', עמ' קס"ח.

63. זוהר, ח"ב, משפטים קכד.

64. זוהר, ח"ג, אחרי מות עב:

65. זוהר, ח"ב, יתרו פז.

66. עיין ה' 59.

67. עיין ה' 55.

68. פ' האגדות לרבי עזריאל, עמ' 38.

69. עיין ה' 62.

70. עיין ה' 59. ועיין המשך דברי ריקנאטי, שם, טור ב': "מוסף על זה כי כל התורה כולה

שמותיו של הקדש ברוך הוא - ועל כן אין להוסיף ולגרוע אפילו אות אחת".

70a. יש לשים לב, שבזוהר חסר משפט המקביל לאלה האחרונים שהבאנו בטקסט, בקשר לחשיבות המיסטית של פעולותיהם של בעלי המסורה. זה, למרות שנמצאים בזוהר משפטים המקבילים לאלה שהבאנו לעיל, בקשר לתפיסה שהתורה היא שמו של הקב"ה, והמחסר אות אחת כאילו פוגם בשמו של הקב"ה.

אין להסיק מכאן שבעל הזוהר לא החשיב את המסורה, ובתפיסה מיסטית. להפך, כפי שנראה מיד, החסרת משפט מקביל בזוהר על בעלי המסורה, מקורו בכך, שבהשוואה למקובלים שהזכרנו בטקסט, יש לבעל הזוהר תפיסה קיצונית יותר בהתהוותה של המסורה. לדעת המקובלים הנ"ל נתחדשה מערכת המסורה ע"י בעלי המסורה (ובלשונם: "חכמי בקיאים בחסרות ויתרות", "גדולי המקרא"), ולדעת הרמב"ן עזרא הסופר הוא שהשתדל בזה. מאידך, לדעת בעל הזוהר נתנו מערכת המסורה, הניקוד והטעמים למשה בסיני - ואף בתורה בסיני (1), אלא שמטעמים מיסטיים נגבזו.

השווה זוהר, ח"ב, ויקהל רה: -רו. "...רזא דאינון פסוקי טעמי ומסורת וכל אינון דיוקין ורזין עלאין כלא אתמסר למשה מסיני. אי בכל הני דיוקין אתמסר אורייתא למשה, ספר תורה דאיהו בכל אינון קדושאן, אמאי איהו חסר מכל הני תקונין ורזין דאתמסרו ליה למשה באורייתא? אלא רזא דא... כלהו עאלין בגניזו...". (הצביע על קטע זה בקיצור, חיד"א, שם הגדולים, ערך "טוב טעם", ביחס לניקוד וטעמים).

והשווה בדומה, זוהר חדש (תיקונים, קה (ע"ב-ע"ג)). שם נזכרו במפורש "מסורת רברבא" [=המסורה הגדולה] ו"מסורת זעירא" [=המסורה הקטנה] (1), בקטע המבטא אותה תפיסה מיסטית, והאומר שהן כבר נמסרו למשה: "...אלין תרין גלגלין איקרון מסורת זעירא ומסורת רברבא, אלין תרין מסורת אתמסרו לידוי דרעיא מהימנא [=הרועה הנאמן=משה] למנדע ולאסתכלא, עד דנחתו אתון ואתחקו על לוחי אבנין... והאי ממנא קדישא [=יופי"אל, מארי דחכמתא] מסר לון [=המס"ג והמס"ק] למהימנא קדישא...". (הצביע על קטע זה, י. עמדין, מטפחת ספרים² (לבוש 1870) עמ' 35; תשבי, משנת הזוהר, א', עמ' 85, וה' 12).

71. הקדמת יב"ח, עמ' 56 [כאן בטקסט ציטטתי לפי דפוס ראשון. גינ' במהדורתו מפרט את הקיצורים וראשי תיבות].

72. הקדמת יב"ח, עמ' 57. על סוד היבום בקבלה עיין ג. שלום, הקבלה וסמליה (1976),² (1977), עמ' (317-318) 319 [בתרגום מגרמנית (1962), עמ' 205-206].

73. דברי יב"ח בסוף הקדמתו לחומש ותרגום [ויניציאה 1527] הם דוגמא אחרת של שמוש "מקורי" ברעיונות מהקבלה: "ועל דרך האמת יש סוד גדול בקריאת התורה שנים מקרא וא' תרגום, שרומז לג' עולמות העליונים, והתרגום רומז לעולם השלישי שהוא כנסת ישראל, והקורא כך כאילו קושר ומיחד כל העולמו' הקדושים, ומאריכין לו ימיו ושנותיו, והמשכיל ביין".

פירש זה הוא שמוש "מקורי" ברעיונות מהקבלה, ואנו לומדים זאת מדברי ר' יהוסף חזק בתשובה משנת 1573 [כ"י די' רוסי 130/7, עמ' 51a] [עיין להלן ה' 159]: "...[בזוהר] כפ' תרומה נוכל לעמוד קצת על הסבה מדוע א"ר אמי בפ"ק דברכות דף ח' לעולם ישלים אדם פרשיותיו עם הצבור שמו"ת [=שנים מקרא ואחד תרגום] כו' כשנצרפס עם מה שכבר הסכימו בכך התם [=בזוהר תרומה] סוף קל"ב [עמוד ב'], כי שם מקום טעמו של דבר זה אצלם. ועל פיו נשמע כמו כן דהטעם שניתן עליהן בסוף ההקדמה לחומש קטן הנ"ל [=חומש ותרגום, ויניציאה 1527] אין לו שחר, כבו' במקומו מונח...". כלומר, פירוש על דרך הקבלה ל"שנים מקרא ואחד תרגום" כבר נמצא בזוהר (תרומה, סוף קל"ב:), אבל יב"ח לא השתמש בפירוש זה שבזוהר, אלא המציא פירוש קבלי חדש. דברי יב"ח במס"ג, I, 145 (שמ' י 5) הם דוגמא נוספת של שימוש מקורי ברעיונות מהקבלה. נחזור לכך להלן בטקסט.

74. הקדמת יב"ח, עמ' 69.

74a. ובמקום אחר בהקדמתו למק"ג [בתחילתה, מהדורת גינ', עמ' 37] מציין יב"ח, שהיהודים "ידעו סודיה" של לשון הקודש, ויתכן שגם כאן יש רמז לתפיסה קבלית [השווה שלום, MTJM, עמ' 17, הקבלה וסמליה, עמ' 39-40]. והנה, לאחרונה ניסה Schedl, Kairos, 12 (1970), עמ' 52-60, להוכיח את השפעת ס' היצירה על דברי יב"ח בקטע הנ"ל, בו מזכיר יב"ח את סודות לשון הקודש. "הוכחתו" של שادل בנויה בעיקרה על מספר השורות והמלים שבקטע הנ"ל [שהוא מחלקו לשנים] של הקדמת יב"ח למק"ג. ברם, הבדיקה מראה שהמספרים שנקט שادل הם פרי דמיונו, ואינם תואמים את המציאות במק"ג 1525.

74b. להשפעת זוהר חדש על ניסוחו של יב"ח בהקדמתו לפ' רקנאטי - עיין ציון ג' *.

75. א. השווה זוהר, ח"ג, נשא קל"ח. (אדרא רבא). ועיין תשבי, משנת הזוהר, כרך ב', עמ' שע"ג.

ב. שים לב, יב"ח גם כותב בהקדמה לריקנאטי: "ואל יחשדני החושד, כי כוונתי היא לשם שמים, ולא באתי לגלות רזי התורה כי אם לבעליהן...". מתוך דבריו [משנת 1523] אנו שומעים את הפולמוס נגד היהודים שלימדו את הנוצרים חכמת הקבלה בתקופה זו. והשווה מס"מ, עמ' 97-101.

75a. להשפעת הזוהר, וכן זוהר חדש, על ניסוחו של יב"ח בשערי התלמוד הירושלמי - עיין ציון ג' **.

76. מס"ק, שמ' ג 4, שמ"א ג 10.

77. מס"ק, בר' כו 34, שמ' כ 3.

78. מס"ק, שמ"א ג 10.

79. חי במאה ה"ג בלונדון. עיין עליו אנ"י XII, עמ' 428-427, "Moses B. Yom-Tov".
[בכבידוגראפיה שם תקן את שנת פרסומו של מאמרו של אורבך: 1960 ← 1966].

79a. כן הנוסח במק"ג 1525. ברם, מאז דפוס שני של מק"ג [1548] [עמ' תתצ"ד] שינו את הנוסח והדפיסו: "הגה"ה, אמר המגיה...". ועיין ציון י"ב, 2.

80. עיין ג. שלום, הקבלה וסמליה, עמ' 232-233.

81. זוהר, ח"ג, אמור צב. (סוף העמוד). והשווה שם בהמשך צב:

82. עיין ג. שלום, הקבלה וסמליה, עמ' 301-(300).

83. השווה זוהר, ח"ג, צו ל"ג: בראש העמוד [רעיא מהימנא]; פנחס רמ"ג: [רעיא מהימנא].
תודתי לד"ר י. ליבס על שיחתו בדודן. על האות וא"ו בזוהר (וברעיא מהימנא) השווה
ד. פריש, אוצר הזהר השלם, כרך א' [תשל"ו], דף נו: -נז: כרך ד' [תשל"ז] בסוף, דף כב: -
כב::

84. השווה ג. שלום, הקבלה וסמליה, עמ' 182-183.

85. על השכינה כספירה העשירית (מלכות), עיין למשל שלום, הקבלה וסמליה, עמ' 177. על
פיצול השכינה לשנים, שכינה עליונה [=הספירה השלישית] ושכינה תחתונה, השווה שלום, שם,
עמ' 286-288.

85a. לשון תרגום ירושלמי מובהק (השווה ערוך, בגי' √, ודברי קהוט שם, כרך II, עמ' 11 וה'
1; והשווה יסטרוב, גי' √ II, עמ' 239 b), והוא מקביל לתרגום אונקלוס: "בדיל" = למען,
בשביל. כן הוא נפוץ בתלמוד הירושלמי [עיין במילונים, שם, שם], וכן רגיל בזוהר [למשל
ח"א, קכ:; שורה 4,2]. יב"ח השתמש בלשון זה ("בגין") לא רק כאן, אלא גם בהערה אחרת
במק"ג [עיין להלן ע"י ה' 398 ובהערה], אף היא מתחום הקבלה. השימוש בלשון "בגין" בשני
המקרים הוא בעקבות הלשון הרגיל בזוהר. והשווה לעיל ה' 75a.

86. לאחר שיב"ח מסביר בהקדמתו, בעקבות בעלי התוספות, את תועלת המסורה מבחינת שמירת

נוסח ומבחינת הדרשות [עמ' 70-77], הוא מציין מיד [עמ' 77] שהוא הודיע לבומברג את התועלת שתמשך מהמסורה.

87. על הקבלה הנוצרית בימי הרנסנס, השווה בלאוי, הקבלה הנוצרית (1944), Secret, המקובלים הנוצריים (1964), ובקיצור: שלום, אנ"י X, 643-645, והביבליוגרפיה שם, עמ' (652)-653, תשבי, משנת הזוהר, כרך א', עמ' 47-48.

88. על פיקו דילא מירנדולא, עיין אנ"י XIII, 500-501. ועיין קאסוטו, היהודים בפירנצי (ירושלים 1967), עמ' 220-252, בקשר לשלשה מן המורים של פיקו [אליה דיל-מידיו, פלוויס מיתרידאטס ויוחנן אלימאנו] ויחסיהם עם פיקו, ושם עמ' 251 על התיזות המתייחסות לקבלה. על משנתו הקבלית של פיקו עיין במיוחד לאחרונה ח. וירשובסקי, שלשה פרקים בתולדות הקבלה הנוצרית (1975), מקובל נוצרי קורא בתורה (1977). לטקסט של התיזות של פיקו ביחס לקבלה, הנמצאות בשני גושים בתוך תשע מאות התיזות שלו משנת 1486, השווה פיקו, Opera Omnia [הילדסהיים 1969, צילום של באזיל 1557], כרך I, עמ' 80 ואילך, עמ' 107 ואילך. הגוש השני הוא הגוש בו מנסה פיקו להוכיח את אמיתותה של הנצרות ע"פ הקבלה.

89. ח. וירשובסקי, שלשה פרקים (1975), עמ' 22 [=תרגום של דברי פיקו בפירושו לשייר מאת בניביאני, בכתבי פיקו, מהדורת E. Garin, De Hominis Dignitate..., Firenze, 1942, עמ' 580-581]. בדומה לפיקו, הכרת הקבלה היתה כנראה גם מטרת לימודיהם כעברית של רוכלין [השווה אנ"י XIV, 110] ושל החשמן איגידיו די ויטרבו [עיין עליו בקיצור אנ"י VI, 475, והשווה Secret, המקובלים הנוצריים (1964), עמ' 106-126, O'Malley, איגידיו די ויטרבו (1968), עמ' 67-99].

90. א. על רויכלין והקבלה, השווה בלאוי, הקבלה הנוצרית (1944), Secret, המקובלים הנוצריים (1964), כל אחד בפרק המוקדש לרויכלין, שלום, אנ"י XIV, 110-111. יש להוסיף, שלאחרונה תורגם ספרו השני של רויכלין על הקבלה De arte Cabalistica (1517), לצרפתית, ויצא לאור יחד עם מבוא והערות ע"י F. Secret (1973).

ב. על קשריו של בומברג עם רויכלין. רויכלין כתב אל בומברג (לפני Oct. 9, 1521) ובקש, שבומברג ידפיס בשבילו [=תלמידיו] מהדורה קטנה של תהל', משלי וקהלת, בכרך אחד. בומברג ענה לו ביום Oct. 9, 1521, במכתב מלא שבח לרויכלין, שאי אפשר לו למלא את בקשתו באותה שעה כיוון שהוא עסוק בהדפסת התלמוד בבלי, אבל כשיתפנה הוא יפנה אל בקשתו [מכתבו של בומברג צוטט ע"י עמרם, מדפיסי ספרים עבריים באיטליה, עמ' 166 בהערה הראשונה, ושם תירגמו לאנגלית (עמ' 165-166)]. ארבעה חדשים לאחר מכן הדפיס בומברג מהדורה כפורמט קטן (12°) של משלי, שה"ש, קהלת [לפי קאולי, קטלוג, עמ' 177, גם נמצא

בראשה תהלים], וכלל בתחילתה מכתב אל רויכלין מיום 11 Feb. 1522 [המכתב המלא שבח לרויכלין צוטט ע"י עמרם (שם), עמ' 166, הערה שניה].

יש להוסיף, שרויכלין ציין במכתב (אל מ. הומלברגר) מיום 10 March 1522, שהאוניברסיטה בטובינגין [בגרמניה] קנתה בשביל תלמידיו בלשון עברית "מאה תנ"כים יהודיים [=בנוסח עברי] שהובאו אלינו מויניציאה". לאמר, התנ"כים נקנו מבומברג בויניציאה. באיזה מהדורת תנ"ך [שלם] מויניציאה מדובר? האפשרויות הן: מק"ג 1517; תנ"ך פורמט קטן רע"ח; תנ"ך פורמט קטן [דפוס שני] Aug. 1521. יתכן שהמדובר הוא בפורמט הקטן [רע"ח?]. מכל מקום, ג' האפשרויות הן למעשה הטקסט שהכין פרטנסיס, אלא שבמהדורת 1521 חסרות כמעט כל ההערות בגליון. מכתבו של רויכלין פורסם ע"י A. Horowitz, S.K.A.W.W., Bd. 85 (1877), עמ' 187, והצביע עליו ועל תוכנו פריימן, בומברג, עמ' 80 ה' 1 [והשווה Die Koberger, Hase (אמשטרדם³ 1967), עמ' 432 ה' 3]. כך הוא לשונו של רויכלין:

"Camparuit Universitas nostra, commodato seu veritas, mutuo auro suo, auditoribus meis in lingua hebraica, centum biblia Iudaeorum, ad nos e Venetiis allata".

91. כך העיד המורה שלו לעברית פרטנסיס, בהקדשתו בלטינית בראש מהדורת מק"ג 1517 [דבריו צוטטו ע"י גינ', מבוא, עמ' 946 ה' 1, ותורגמו לאנגלית, בעמ' 945]. וכך העיד אברהם די בלמש, בעמוד הראשון של הקדמתו לספר הדקדוק שלו, מקנה אברם (ויניציאה 1523): "אף הוא [=בומברג] למד ספר ולשון יהודית...". וכך העיד אליהו בחור בשיר של שבח למק"ג 1525, שנדפס בסוף המהדורה: "למד לשונינו...". וכפי שראינו לעיל, כתב בומברג קולופון למק"ג 1517 בלשון העברית [צוטט ע"י גינ', מבוא, עמ' 935 ה' 1] - אף אם, כנראה, בעזרת אחרים.

91a. ראוי להוסיף פה, שבנוסף לפ' רקנאטי, גם ספר אחר שהגיה יב"ח בדפוסו של בומברג, "וקצתו על דרך הנסתר ומאמרי ספר הזוהר וקבלה", מצא לו ענין בין הנוצרים שרצו לחדור לעולם של הקבלה. כוונתי לצרור המזר לר' אברהם סבע, שהדפסתו נגמרה שלשה חדשים לפני הדפסת פ' רקנאטי, כי אנו יודעים שקונרד פליקאנוס (1478-1556), ההבריאיסט הנוצרי הנודע שהתמצא בקבלה הנוצרית [עיין עליו אנ"י XIII, 220-221], תרגם צרור המזר ללטינית, תרגום ששמור עוד היום בציריך. השווה א. זילברשטיין, ק. פליקאנוס, עמ' 95 וה' 45, וכן נ. ליבוביץ, ר' אברהם סבע וספריו (1936) עמ' ל"ז, ובעקבות ליבוביץ, אנ"י XIV, 556.

92. השווה שלום, אנ"י X, 644 (למעלה), בלאוי, הקבלה הנוצרית, עמ' 28. פירושו של רקנאטי (וכן חיבורים אחרים בקבלה) תורגם ללטינית עבור פיקו ע"י פלוויס מיתרידאטס. השווה וירשובסקי, פלאוויוס מיתרידאטס (1963), עמ' 61 [ובעקבותיו אנ"י XII, 160]. על המומר מיתרידאטס ועל אופיו, השווה וירשובסקי, בספרו הנ"ל, ובמאמרו, פלאוויוס מיתרידאטס

(1966). על החיבורים הקבליים האחרים שתירגם מיתרידאטס עבור פיקו, עיין בהערה הכיבליוגרפית של קאסוטו, היהודים בפירנצי, עמ' 234 ה' 107, וכן וירשובסקי (1963), נספח ג'.

על ספרייתו של פיקו, שהיתה בת כ-1,190 (!) ספרים ובהם כ"י, עיין פ. קיברה, ספריית פיקו (1936), ובמיוחד עמ' 37-48, על 107 ספריו העבריים (רובם בתרגום לטיני). על המספרים הנ"ל עיין שם, עמ' 4, 38-39. יצויין, שמתוך דבריה של קיברה, עמ' 46 וה' 57, ובהשוואה לעמ' 6, יוצא, שפ' רקנאטי הנזכר [ברשימת ספרי פיקו משנת 1498] היה בתרגום לטיני, ולא [כדברי וירשובסקי (1963), עמ' 61 וה' 1] במקור, בעברית, הגם שידוע שפיקו ביקש ממורו, אליה דיל-מידיגו, להשיג בשבילו טופס של רקנאטי בעברית, ודיל-מידיגו הבטיחו לשולחו בהקדם האפשרי [השווה קאסוטו, היהודים בפירנצי, עמ' 232-233 וה' 103, עמ' 227 וה' 77].

92a. תאריך הסיום נמצא בעמוד האחרון של הספר [בשתי המהדורות - עיין להלן]: "מה שהיה פה וַיִּנְיָצִיָאָה העיר המהוללה בחדש תמוז רפ"ג...". וכבר ראינו לעיל, ה' 30, שהדפסת פ'י רקנאטי על התורה נגמרה בכ' אייר רפ"ג, כלומר, כחודשיים לפני מקנה אברם. שים לב, מקנה אברם יצא בשתי מהדורות, שתיהן בשנת 1523: באחת הטקסט העברי של החיבור, לרבות שער הספר בעברית, "ספר דקדוק... קרא שמו מקנ"ה אבר"ם" [צולם לאחרונה, תל אביב תשל"ב], ובשניה עם תרגום ללטינית, עמוד בעברית מול עמוד בלטינית [עם שורות ממוספרות], לרבות שער הספר בלטינית (עם שתי מלים בעברית), "*Peculium Abrae...*", מקנה אברם", שיר לשבחו של בומברג בלטינית, והקדמה מפרי עטו של בומברג בלטינית [ונעלמה מהברמן, בומברג (תשל"ח) עמ' 44, מס' 76 (!)]. מהדורה זו כוללת גם את ההקדמה העברית של המחבר, די בלמש, ואינה מתורגמת ללטינית.

92b. דברי בומברג אלה נעלמו מהחוקרים. רק חוקר אחד, F. Secret, הצביע עליהם, וזה בדורינו, בספרו הזוהר אצל המקובלים הנוצריים (1958), עמ' 14 ה' 5, שם ציטט את הקטע הלטיני [בשינויים קלים], ושוב בהקדמתו למהדורתו של *Scechina* לאיגידיו די ויטרבו (1959), עמ' 12 (כנ"ל), ובספרו המקובלים הנוצריים (1964), עמ' 107, שם תרגם לצרפתית את רוב הקטע [= *exaraturum*. ועיין להלן ה' 92c]. בטקסט כאן ציטטתי הלטינית ע"פ המקור. על התרגום לעברית הנני מודה בזה לגב' ל. אולמן על עזרתה האדיבה.

92c. יש לציין, כי Secret (לעיל ה' 92b) תרגם, שבומברג כותב שהוא ידפיס, אם יקבל רשות, ספרי קבלה בעזרתו של מורו פליקס פרטנסיס. ברם, מה שנאמר הוא, שבומברג ידפיס, אם יקבל רשות, ספרי קבלה של מורו פליקס פרטנסיס. לפי התרגום כאן, נכונה השערתו של Secret שם (1964, עמ' 107, וכן כבר 1959, עמ' 11-12), שמדובר בספרי קבלה [=ספר התמונה, אמרי שפר] שתרגם פרטנסיס ללטינית ושעליהם העיד פרטנסיס בשנת 1515 בתרגומו הלטיני לתהלים, אותו הדפיס בומברג באותה שנה [בבית דפוסו של פ. ליכטנשטיין]. אפשר שהכוונה היא גם לחיבור על שמות ה', שעליו הכריז פרטנסיס שם

בשנת 1515 (Secret, שם, שם).

שים לב היטב, שכבר פרטנסיס, מורו של בומברג, אומר במפורש [בלטינית] בשנת 1515, כי החיבורים הנ"ל בקבלה, הם "שימושיים לדת הנוצרית" [Secret (1964), עמ' 107]. ראוי להוסיף, כי פרטנסיס אומר בהקדמתו הלטינית למק"ג 1517, שהתרגומים הארמיים שנדפסים במק"ג, כוללים סודות עמוקים שהם שימושיים והכרחיים לנוצרי האדוק [השווה לשונו אצל גינ', מבוא, עמ' 946, ושם תרגמו לאנגלית].

93. לעיל ה' 70.

94. ח. וירשובסקי, מקובל נוצרי (1977), עמ' 24. ושם (עמ' 46 ה' 3) הביא וירשובסקי גם את לשונו המקורי של פיקו [=פיקו, Opera Omnia, כרך I, עמ' 82], וציין שדברי ריקנאטי הנ"ל הם המקור לתיזה זו. דברי פיקו אלה הובאו גם ע"י בלאוי, הקבלה הנוצרית (1944), עמ' 21, בתרגום לאנגלית, וע"י Secret, המקובלים הנוצריים (1964), עמ' 32-33, בתרגום לצרפתית.

95. עיין לעיל ה' 86.

96. ובנוסף לכך היה הרישום בשלשה מקומות לקוי במקצת: חסרות כמה מהנקודות מעל המלים, כנראה מטעמי מלאכת הדפוס. עיין בר' לג, 4, יחזק' מא, 20, מו, 22. [והשווה תהלי' כז, 13]. על הפרטים של ט"ו המקרים של אותיות נקודות, כפי שהם מופיעים במק"ג 1517 ובמק"ג 1525, עיין ציון ד'. על הנושא של ט"ו המקרים של אותיות נקודות, י' מהן בתורה, עיין גינ', מבוא, עמ' 318-334, ועיין ספרו של בוטין, י' נקודות בתורה, ושם במבוא של ש. טלמון; וליברמן, HJP, עמ' 43-46.

97. על הנושא של ד' האותיות התלויות, עיין גינ', מבוא, עמ' 334-341. על פרטים של ד' המקרים במק"ג 1517, 1525, עיין ציון ה'.

98. על הפרטים של האותיות הגדולות במק"ג 1517 ובמק"ג 1525, עיין ציון ו'.

99. על הפרטים של האותיות הקטנות במק"ג 1517 ובמק"ג 1525, עיין ציון ז'.

100. השווה או"א 179, והערותיו של פרנסדורף. יש לציין, שהמיקום של הסימנים [=נונין הפוכין] בתהלי' ק"ז שהדפיס יב"ח, מסכים עם כ"י א [סומנו לפני הפסוקים: 28-23, 40]. בכ"י ל המיקום של הסימנים מוטעה [שם הקדים את ההתחלה הנכונה בשני פסוקים, ויוצא שמסומן לפני הפסוקים: 21-26, 40]. והשווה פרנסדורף, הערות לאו"א 179, עמ' 40 ה' 1, שציין ע"פ הערת רוו"ה, שהיו שציינו את ה"נונין הפוכין" [גם] בתהלי' ק"ז בתוך

האותיות (1) של המשפטים הנדונים, כגון: בא־יות = פסוק 23. תופעה זו דומה לתופעה שצינו רק בטקסט, בקשר לבמד' י 35-36. על רשימת מסורה המציינת [בטעות] את "הנונין ההפוכות" בתוך (1) האותיות בתהל' ק"ז, השווה גינ', מסורה, נ' 15a, לעומת הרשימה הנכונה, גינ', מסורה, נ' 15b.

על "הנונין ההפוכות" וצורת הסימן עצמו, השווה ליכרמן, HJP, עמ' 38-43 [ביחס לבמד' י 35-36], וגינ' מבוא, עמ' 341-345.

100:1 לאור החומר שהובא כאן [ציונים ד'-ז' וה' 100], ברור שקאלה [בסומכו כנראה על החומר שהובא ע"י גינ', מבוא, עמ' 940-942] לא דייק, בכותבו, גניזה, עמ' 124, "[F. Pratensis] took careful notice of the letters which according to the Massora, had to be written differently (majuscular, suspensae, inversae, etc...)".

[וכן כבר כתב בשתי מהדורות (1954), עמ' 58 = (1956), עמ' 135]. שהרי לאמיתו של דבר [וזו בעצם ברור מהחומר שגינ' ציין (שם)] למרות הראשונות במהדורת 1517 ביחס לאותיות הנ"ל, החומר שפרטנסיס הביא היה לקוי ולא שלם. הדבר מורגש במיוחד כשמשווים את האותיות הנ"ל במהדורת 1517 למהדורת 1525 [=ציונים ד'-ז']. על מגמתו המוטעת של קאלה להפוך את פרטנסיס למבין במסורה, עיון להלן ה' 100:7.

100:2 על הנושא של קרי ולא כתיב, עיין גינ', מבוא, עמ' 309-315. על הפרטים של "קרי ולא כתיב" במק"ג 1517 ומק"ג 1525, עיין ציון ח'.

100:3 על הנושא של כתיב ולא קרי, עיין גינ', מבוא, עמ' 315-318. על הפרטים של "כתיב ולא קרי" במק"ג 1517 ומק"ג 1525, עיין ציון ט'.

100:4 עיין לעיל ה' 15, וכן ה' 18 א.

100:5 עיין לעיל ה' 16.

100:6 עיין, למשל גושן, RTBT, עמ' 110 ה' 109.

100:7 השווה, למשל קאלה, גניזה, עמ' 124. יש לשים לב, שקאלה הופך את הקערה על פיה כשהוא מנסה להראות את פרטנסיס בקי בענייני מסורה בהשוואה ליב"ח. מתוך ניסוחו של קאלה ברור, שדעותיו ונטיותיו האישיות הטעוהו. השווה ניסוחו, גניזה, עמ' 124 [והשווה בגרמנית: שתי מהדורות (1954), עמ' 58 = (1956), עמ' 135]:

"The idea of compiling a correct Massora from the inadequate Massoretic material plus the Massoretic textus receptus and of using a compilation of that kind for

his Bible text was never conceived by Felix, the scholarly trained humanist [J.P. rather: never conceived of by P. Kahle!]. That was left to Jacob B. Chaijim, the refugee from Tunis".

שים לב, כאן כבר אין קאלה טורח להוסיף מה שצריך לפני כן בקטע המקביל בגרמנית, שתי מהדורות (1954), עמ' 58:

"dem gelehrten jüdischen Refugee aus Tunis der als Korrektor bei Bomberg's Druckerei Arbeit gefunden hat, und bei der Herausgabe von erstaunlich vielen wichtigen hebräischen Texten beteiligt gewesen ist". 100:1 ה' .

100:8 יש לציין, שלאור המחקר החדש, אנחנו יודעים שהמקורות שעמדו לרשותו של יב"ח לא שמרו בנאמנות את חילופי ב"א וב"נ. השווה המהדורה של חילופי ב"א-ב"נ [של מישאל בן עוזיאל] שהדיר ל. ליפשיץ, טקסטוס, 2 (1962), עמ' ג'-נ"ח, וכך השווה מאמרו של ליפשיץ, טקסטוס, 4 (1964), עמ' 1-29. וראוי להוסיף, שבדיקה מדויקת במק"ג 1525 מעלה, כי בענייני געיות, לא טרח יב"ח - בתורה ובנביאים - לשקף את המקורות שהוא חשבם למדויקים. ברם, המצב השתנה בכתובים, ועל כך נעמוד בפרוטרוט בפרק האחרון.

100:9 עיין להלן בטקסט, לאחר ה' 233, שם נעמוד על תפיסתו של יב"ח את הנוסח והמסורה, כפי שעולה מהערותיו של יב"ח במסורה.

100:10 כך הם הסיכומים בתנ"ך מהדורת גינ', בסוף ס' בראשית, ס' יהושע וס' משלי.

100:11 כך אצל גינ', מהדורת התנ"ך, סוף ס' בראשית.

100:12 למנין הכולל 23,203 = סימן "כ"ג רג", סימן "זכר אדם" [=המספרים בתוך הפסוקים, במד' ג, 43+בר' ה, 5], השווה ב"ש, דק"ט, עמ' 55, כ"י ל - בצלום III, 275, וגינ', מבוא, עמ' (105) 106 [=כ"י B.M. Or. 2212]. למספר אחר, השווה ב"ש, דק"ט, עמ' 56, קטע 69, ה' 4.

למנין 5845 בתורה, השווה ב"ש, דק"ט, עמ' 55, כ"י ל (בסוף התורה) - בצלום I, 242, וגינ', מבוא, עמ' 68 ואילך, 70, 86. סכום זה הוא לפי מנין המסורה הטברנית. ברם, היו גם מנינים אחרים, וכן חילופים בחלוקת הפסוקים בין בבל וא"י [מדנחאי-מערבאי]. השווה גינ', מבוא, עמ' 70 וה' 1, וגינ', הערות למסורה, עמ' 414-415.

100:13 השווה גינ', מבוא, עמ' 87, כ"י ל (בסוף התורה)-בצלום I, 242. [וב"מסורה" הנדפסת בחומשים שונים, כגון בסוף התורה עם מ"ב פירשים, פורמט קטן (ניו יורק 1959), רשום מספר המלים בתורה 79,976, במקום 79,856. ולפי גינ', תנ"ך, מהדורתו, (בסוף ס' דברים) 81,404 מלים בתורה].

100:14 והרי כמה דוגמאות מס' בראשית, יהושע ומשלי. נרשום תחילה את הניקוד במק"ג 1517, ולידו את החילוף במק"ג 1525.

בר' א, 30 לאכלה - א
ב, 15 ולשמרה - ש
ב, 17 אכלך - כ
ג, 16 ימשל - ש
ג, 21 פתנות - פ
י"ו, 11 ענייך - ע
כ, 8 באזניהם - א
כ, 12 אמנה - א
לא, 42 עניי - ע
לג, 14 יעבר - ב
לד, 7 כשמעם - ש
לה, 4 באזניהם - א
לה, 7 כברחו - ב
לז, 24 כתנתו - ת
לט, 15 כשמעו - ש
מא, 12 ויפתר - ת
מב, 7 לשפר - פ
מה, 18 באזנו - א
מז, 12 ולאכלם - א
יהושע ד, 8 בעברי - ע
ד, 23 עברנו - ע
ה, 12 באכלם - א
ו, 5 בשמעכם - ש
ו, 10 אמרי - א
ו, 27 שמעו - ש
ז, 20 אמנה - א
ז, 25 יעפרך - פ
ח, 8 כתפשכם - ת
ט, 4 בערמה - ע
ט, 9 שמעו - ש

יהושע י, 9 יעזרנו - ע
י, 21 לשמרם - ש
יב, 14 חרמה - ח
יב, 22 יקנעם - י
טו, 6 חגלה - ח
טו, 28 וחרמה - ח
טו, 33 וצרעה - צ
טו, 39 ובצקת - ב
יז, 3 חגלה - ח
יח, 19 חגלה - ח
יח, 21 חגלה - ח
יח, 23 ועפרה - ע
יח, 24 והעפני - ע
יט, 4 וחרמה - ח
יט, 11 יקנעם - י
כא, 34 יקנעם - י
כב, 5 ולעבדו - ע
כב, 16 למרדכם - ר
כג, 10 ירדף - ד
כג, 10 אבדכם - ב
כג, 16 בעברכם - ע
א, 2 חכמה - ח
א, 4 ערמה - ע
א, 16 לשפך - פ
א, 16 דם - ד
א, 20 חרבות - ח
א, 33 ישפך - פ

משלי

[וכו'] .

100:15 האומדן של 1% נערך כדלהלן: בכל התנ"ך יש בערך 751,538 אותיות שיש בהם ניקוד. כי זהו מספר כל האותיות בתנ"ך לפי השיר המפורסם של ר' סעדיה גאון, אהל מכון בניני (השווה מס"מ, עמ' 271-278), להוציא האותיות ס, נ, ו, פ, ק, ת. בחשבון זה כללנו את כל המקרים של י' (66,420), של ו' (76,922) ושל א' (42,377), הגם שהרכה מהם אינם מנוקדים. לא כללנו את האותיות הסופיות הנ"ל, הגם שיש ביניהן מקרים של ו', פ, ת מנוקדות. מאידך, כבר הערכנו לעיל שיש 232,030 מלים בתנ"ך (עיין לעיל בטקסט ע"י ה' 100:12), ואם כן יש בערך 232,030 טעמים בתנ"ך. זאת אומרת, יש בערך 751,358 + 232,030 = 983,568 סימני נקוד וטעמים בתנ"ך. לסכום זה יש להוסיף את מספר הגעיות במק"ג, שהוא לכל היותר 232,030 = מספר המלים בתנ"ך בערך. מתוך מספר כולל זה של סימני ניקוד וטעמים [983,568 ומספר הגעיות], יש בערך, לפי אומדנינו דלעיל, 10,300 שינויים בין מהדורות מק"ג 1525 ומק"ג 1517. הווי אומר, יש בערך 1% שינויי ניקוד וטעמים בין שתי המהדורות בניקוד ובטעמים שבתנ"ך.

100:17 ציטטנו כאן בדילוגים. הניקוד נדפס במקור, בעמוד האחרון של מק"ג 1525, כך IV, עמ' 249. צוטט לאחרונה ע"י גושן, מבוא, עמ' 10 [בשינוי קל]. ויש לתקן במקצת את הדגשו שם ע"פ מה שנביא בטקסט בסמוך.

100:18 כפי שצינו לעיל [ה' 1] התאריך המדויק של השלמת מק"ג מהדורת פרטנסיס [=הפורמט הגדול] הוא כ"ז כסלו רע"ח = Dec. 11, 1517. המהדורה בפורמט הקטן [=הטקסט התנכי בלבד עם החילופים בגליון, כפי שהופיע במהדורת מק"ג 1517. כיוון שהושמטו התרגום והפירוש שעל כל דף ודף, היתה התוצאה פורמט קטן] נשלמה "בשנת חמשת אלפים ומאתיים ושבעים ושמונה" [=רע"ח], כפי שצוין בקולופון המהדורה [צוטט ע"י גינ', מבוא, עמ' 949 ה' 2]. ועל עותק של מהדורת רע"ח בפורמט הקטן, עם שער [מזויף] יוצא דופן, בו רשום 1511 כשנת הדפסתו, עיין ציון י'. יש לשים לב, שיצא לאור דפוס שני של הפורמט הקטן בשנת 1521. שם השמיטו [בכוונה] כמעט כל ההערות בגליון שהביאם פרטנסיס במהדורה הראשונה, [גינ', מבוא, עמ' 954-955].

100:19 מס"מ, עמ' 115.

100:20 עיין לעיל ה' 9. שים לב, יתכן שטענה זו, שאליהו בחר השמיע במפורש בשנת 1538 במסורת המסורת, כבר הושמעה ע"י יהודים לאחר שנדפס מק"ג 1517 ולפני שנדפס מק"ג 1525, ואפשר שקובלנה זו השפיעה על החלטתו של בומברג להדפיס מהדורה חדשה של מק"ג בעריכתו של יהודי [=יב"ח]. עיין על כך ציון י"א.

100:21 על המדת דתו של יב"ח, עיין ציון י"ב.

100:22 מס"מ, עמ' 94-95.

100:23 השווה גושן, מבוא, עמ' 8, ה' 16 בסוף.

100:24 נוסח השער צוטט במלואו ע"י הברמן, המדפיסים בני חיים העליץ (1958), עמ' 518 [= (1978), עמ' 143-144], ויערי, קושטא, עמ' 107, מס' 151. צילום שער הטופס היחיד (בפריס) נמצא במאמרו של הברמן (1958), מול עמ' 516. על מנסח השער, המדפיס שמואל ב"ר חיים העליץ, שהמיר את דתו יחד עם אחיו, ולאחר מכן חזר ליהדותו [כפי שיוצא מהנוסח המלא של השער הנדון], עיין הברמן, שם (1958), עמ' 509-511 [= (1978), עמ' 132-134], יערי, קושטא, עמ' 24-25.

101. עיין לעיל ה' 25, ולהלן ה' 403.

102. עיין לעיל ה' 26.

103. ההקדמה התופסת ארבעה עמודי פוליו [ב' טורים לכל עמוד] במק"ג 1525, נמצאת בראש המהדורה [לאחר דברי שבח, כולל שיר, על המהדורה מאת ר' יוסף ב"ר שמואל צרפתי - עיין עליו אנ"י XIV, 879-878, Sarfati], ונדפסה גם במהדורות מק"ג שיצאו לאור אחרי 1525. אלא שבמהדורות אלה, שנדפסו לאחר שיב"ח התנצר [ולאחר שמת], שינו את השורה הראשונה של ההקדמה, שכללה את שמו של יב"ח, לפתיחה אנגלימית "אמר המעתיק" [השווה ציון י"ב, 2]. במאה ה-י"ט הוציא גינ' לאור את הקדמת יב"ח עם תרגום לאנגלית והערות (1865), וגם במהדורה יותר נרחבת עם מבוא על יב"ח (1867). לאחרונה נדפסה שנית (1968) מהדורת 1867.

104. חלק זה של ההקדמה זכה לתשומת לב מיוחדת של החוקרים מאז שיצאה לאור הקדמת יב"ח במהדורת גינ', בה הדגיש גינ' את דברי יב"ח, [גינ', יב"ח, עמ' 20-21]. השווה למשל קאלה, מדינחאי, במבוא, עמ' IX, VIII. והשווה שפרבר, בעיות במסורה, עמ' 379 = (1966) עמ' 354-355, הטועה בפירושו את דברי יב"ח, עיי"ש.

105. השווה למשל דברי יב"ח בנוגע לקרי וכתוב: "...כי אלו התרוצים... כולם הם מסברה, ואנן לית לן כי אם תלמודא דילן אשר קבלנו עלינו, כי לבן של ראשונים כפתחו של אולם [=ע"פ עירובין נג.], והם אמר ודבריהם אמת" [הקדמת יב"ח, עמ' 48]. [מ"מ, גם יב"ח השתמש ב"סברה" במשאו ובמתנו על קו"כ]. והשווה עוד הקדמת יב"ח, עמ' 52, בתיאור שתיאר את דרך הרמב"ם.

106. הקדמת יב"ח, עמ' 37 ועמ' 70-71.

107. הקדמת יב"ח, עמ' 55, וכן עמ' 57. הדיון של יב"ח על קו"כ שם, עמ' 42-57. יש לשים לב, שיב"ח הניח שהברייתא "ג' ספרים מצאו בעזרה" דייקה במספר, דהיינו נמצאו רק ג' מקרים של ספק ולא יותר [ובהם הלכו אחר הרוב; הקדמת יב"ח, עמ' 55]. מאידך הוא טען, שהסוגיא בנדרים לז: של [8] ק' ולא כ', [5] כ' ולא ק' [שהם הלמ"מ], [ושאינה מסכימה במספר למסורה: 10 ק' ולא כ', 8 כ' ולא ק'], לא דייקה במספר, דהיינו הגמ' לא רשמה את כל המקרים של ק' ולא כ' וכ' ולא ק' שהיו לפניה [הקדמת יב"ח, עמ' 52-55]. לאמיתו של דבר יש להפוך את ההנחות בשני מקרים אלה.

108. הקדמת יב"ח, עמ' (56)-57.

108a. לעיל בטקסט, ע"י ה' 71 ואילך. תפקידה של הקבלה בהשקפת יב"ח ובדבריו על קו"כ נעלם משפרבר בסכמו את דברי יב"ח על קו"כ: בעיות במסורה, עמ' 297-298 = (1966) עמ' 492. ראוי לציין, כי אביעד שר שלום בזילה, בספרו אמונת חכמים (מנטובה 1730, צילום ירושלים 1970) המוקדש לפולמוס נגד לימודי הפילוסופיה, ומאידך לסניגוריה לטובת הקבלה, ציטט באריכות בפרק כ"ב (דף כח-כט.) את דיונו של יב"ח על הקו"כ. בזילה עשה זאת כיוון שהעריך את יב"ח, בעקבות הקדמתו למק"ג והקדמתו לחומש עם תרגום 1527, כ"בקיא מאד בגמרא ובפוסקים ובסתרי התורה [=קבלה] ג"כ" [דף כח., השווה ברלינר, בומברג, עמ' 174], וכיוון שטיעונויותיו ומסקנותיו של יב"ח בפרשת הקו"כ תאמו בדיוק את השקפותיו [השווה דברי בזילה: "והבאתי כל לשונו להוכיח..."], סוף דף כט. - דף כט:].

109. הקדמת יב"ח, עמ' 57-66.

110. שם, עמ' 66, ואני מצטט ע"פ מק"ג 1525.

111. שם: "ואם המסרה לא הוה עיקר, לא הוה מקשים מינה לתלמודא". ויש לציין, שמה שיב"ח מוסיף שם כראיה, שכל הספרים הם אליבא דמסורה, אינו מדויק, כפי שיב"ח עצמו יודע. הוא עצמו מעיר כמה פעמים בהערותיו במס"ג על חילוקים בין המסורה וכ"י. אלא שיב"ח נקט לשון זה בסומכו על רוב רובם של המקרים שהוא פגש [שיש בהם התאמה בין המסורה וכ"י], כדי להדגיש את דעתו שהמסורה היא עיקר.

112. הקדמת יב"ח, עמ' 58-59, 66.

113. וכך הוא לשון המגיה ר' חיא מאיר ב"ר דוד: "...אכן יש ויש ביניהם אשר זרים עברו

בתוכו, כרשב"א וסיעתו, וכהנה בהרבה מקומות...". לאחריו העיר על כך שהתשובות הנ"ל הן של הרשב"א, אף שמיוחסות לרמב"ן, ר' יוסף קארו בהקדמתו לבית יוסף [ציטט דבריו מ. אלון, המשפט העברי, כרך ג', עמ' 1092 ה' 22]. וכשבאו להדפיס תשובות אלה פעם שניה, שינו את נוסח שער הספר לשו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן (זולקוא 1798). וכן הוא במהדורות שנדפסו אחריו, ווארשא 1883, ירושלים 1959.

113a. (1) מאירי (1249-1315), קרית ספר (1306 לערך), כרך א' [מהדורת הירשער, ירושלים 1956], עמ' (נ"ז)-נ"ח וה' רנ"ד. יש להדגיש, שדברי המאירי שומרים לנו את דעת הרשב"א בשלימותה, ואילו תשובת רשב"א הנ"ל (סי' רל"ב) משובשת, נפלה שורה מהטקסט המקורי.

(2) ר' שמעון ב"ר צמח דוראן (1361-1444), תשב"ץ [נדפס לראשונה 1738, 1741] ח"ג, ס' ק"ס.

113b. (1) ר' עזריאל ב"ר יחיאל טרבוט, שו"ת ר' עזריאל טרבוט, כ"י ירושלים Heb. 8° 101 [=מס' 225 בקטלוג של יואל], תשובה א' [דף ה' -ה: (ברם עיין שם!)] על ר' עזריאל עיין אנ"י XV, עמ' 1292, י. גרין, סיני, ע"ט (1976), עמ' קנ"ט-קס"א. ר' עזריאל אינו מצביע במפורש על מהדורת הדפוס [ואפשר שראה התשובה בכ"י] ולא על סימן התשובה. מ"מ בגליון כ"י של שו"ת ר' עזריאל טרבוט צוטטה [ע"י אי"ש ג"ר - נפטר 1684, עיין אנ"י VII, עמ' 865 - המעתיק את התשובות] הערה מאת ר' בנימין טרבוט ממזדינא, המצביע על הסימן המדויק של התשובה.

(2) רדב"ז [1479-1573], שו"ת רדב"ז ח"ד, סי' אלף קעב (קא), ושוב, ח"ג, סי' אלף כ(תקצד). גם הרדב"ז אינו מצביע במפורש על מהדורת הדפוס ולא על סימן התשובה.

(3) עזריה די רוסי, מאור עינים [מנטובה 1575], במהדורת קסל (וילנא 1866), עמ' 211. די רוסי מזכיר את הרמב"ן כמחבר התשובות ומביא את הסימן של התשובה, דהיינו הוא מתייחס לדפוס ויניציאה הנ"ל.

113c. (1) ר' אברהם חסאן, אגרת הסופר [1523 לערך, בכ"י], נדפסה לראשונה ע"י מ. חסידה, הסגולה (ירושלים 1938), חוברת נ"ד, עמ' 5, ועתה שנית ע"י מ. בניהו, ספונות י"א (תדפיס 1973=1977), עמ' רי"ג. ועיין שם עמ' רכ"ז.

(2) ר' יוסף קארו, בית יוסף, יו"ד [1550-1551], סוף ס' ער"ה. ויש לשים לב שר"י קארו הכיר את אגרת הסופר הנ"ל. עיין בניהו (שם), עמ' ר"ד וה' 70. מכאן יוצא, שהתשובה המקוצרת הנ"ל שהביא ר"י קארו איננה קיצור שהוא עשה מן התשובה השלימה שב'תשובות הרמב"ן", ויניציאה 1519?, סי' רל"ב [אפשרות כזו העלה ר' חיים משה אמארייליו (נפטר 1748), שו"ת דבר משה, חלק שלישי, שאלוניקי 1750, סי' ח', סוף דף כג:: ותחילת כד.], שהרי כבר ר' אברהם חסאן הביא הנוסח המקוצר של התשובה. [מ"מ, הנוסח של התשובה המקוצרת

שהביא ר"י קארו מדויק יותר מזה של ר' אברהם חסאן].
מסקנה זו יוצאת גם מדברי ר"י קארו בהקדמתו לבית יוסף. [עיין לעיל ה' 113]. שם הוא אומר
שהוא יביא את שו"ת הרשב"א המיוחסות להרמב"ן בלשון: "כתוב בתשובות להרמב"ן", כיוון שכך
היא הכותרת בדפוס, ואילו בבית יוסף, יו"ד, סוף ס' ער"ה כותב ר"י קארו: "וכתב [הרשב"א]
עוד בתשובה... עכ"ל". הרי שאין התשובה [המקוצרת] שציטט ר"י קארו קיצור שהוא עשה, אלא
תשובה שהוא מצאה מקוצרת.

113d. על בעל התשב"ץ, עיין אנ"י VI, עמ' 302-306. על יב"ח, טוניסיה ושנת בריחתו, עיין
לעיל ה' 28 א', ב'.

113e. על ר"י מינץ וספרייתו, עיין אנ"י XII, 69.

114. הקדמת יב"ח, עמ' 69.

115. שם, עמ' 67. דברי הערוך על עטור סופרים [כולל הדוגמא של "לא ישמע על פיך"
(שמ' כג 13)] מבוססים על דברי רב האי גאון, כפי שכבר העיר קהוט בהערותיו לערוך [ערך
עטר, עמ' 190] [על סמך שיטה מקובצת לנדרים]. והשווה גם ס' העתים לר' יהודה אברצלוני
(ברלין 1913), עמ' 257, המביא את דברי ר' האי. והצביע עליו לוי, אוצה"ג, נדרים לז',
עמ' 35 ה' ב'.

116. פירוש זה רק מיוחס לרש"י, ואינו משלו. השווה שרי האלף, עמ' קפ"ה, מספר 5.

117. א. חיבור פולמוסי קטן זה של הרשב"א יצא לאור ע"י R. Salomo b. Abraham, J. Perles
b. Adereth (1863 Breslau), כחלק העברי של הספר: דברי הרשב"א על תיקון סופרים נמצאים
בעמ' 32-34 [בחלק העברי]. והשווה אנ"י XI, 1066. שים לב, פרלס טען שלפנינו קטע מפירושי
אגדות לרשב"א [ובעקבותיו אנ"י XI, 1066]. ואולם גרץ (הסטוריה, V, ווארשא 1896, עמ' 149
ה' 3) טען, ובצדק, שאין זה קטע מפירושי הרשב"א לאגדות הש"ס, אלא חבור בפני עצמו.
ובאמת לא נמצא הקטע במהדורה היחידה של חידושי אגדות לרשב"א, שיצאה לאחרונה לאור (תל
אביב 1966).

ב. עיקר דעתו של הרשב"א [שנפטר 1310] נמצאת לאחר מכן בס' העקרים לר' יוסף אלבו
[נסתיים חיבורו בשנת 1425 (עיין אנ"י II, 535) ונדפס לפני מק"ג 1525], פ' כ"ב, מאמר
ג' (מהדורת י. הוזיק, III, 1930), עמ' 200. אבל שם לא נזכר שמו של הרשב"א ולא הוסברה
טענת הנוצרים במפורש.

ג. דעת הרשב"א צוטטה לראשונה בשמו ע"י ר' ישועה בן יוסף הלוי בהליכות עולם
[נכתב לאחר שנת 1467 (עיין אנ"י X, 3), ונדפס 1490 לערך, לפני מק"ג 1525], שער ב',

פרק א' (דפוס ווארשא 1883, צילום ירושלים 1960), דף ט: - אבל מבלי להזכיר או לרמוז לענין הפולמוס נגד טענת הנוצרים.

ד. לאחר מכן, ר' אברהם בן שלמה בוקראט, בפירוש שפירש את פירש"י על התורה, ס' הזכרון (נסתיים חיבורו בטוניסיה 1507, נדפס בליוורנו 1845), בדף ט: ציטט את דברי הרשב"א ע"פ הליכות עולם [כאן ג'] וציין לס' העיקרים [כאן ב']. במלים אחרות, גם במקור זה אין רמז לפולמוס. [הצביע על ס' הזכרון, (1) קסל בהערותיו במהדורתו, מאור עינים לר' עזריה די רוסי, פרק י"ט, עמ' 251, ה' ב' [ושם הראה שבעל ס' הזכרון איננו נוטה לדעה זו], ולאחר מכן (2) ליברמן, HJP, עמ' 29 ה' 8. גם די רוסי (שם) מצביע על דעת הרשב"א ע"פ הלכות עולם וציין לס' העיקרים].

ה. יש לציין, שר' אברהם בוקראט סיים את ס' הזכרון בטוניסיה בשנת 1507, ובאותו זמן ישב יב"ח ולמד בטוניסיה. ואולי שמע יב"ח מבוקראט על דעת הרשב"א. ועיין להלן ה' 124. בוקראט היה בין החכמים שהגיעו לטוניסיה בעקבות גרוש ספרד ופורטוגאל, כגון ר' אברהם זכותו [שסיים את ס' היוחסין בטוניסיה בשנת 1504] וכן ר' משה אלשקר [השווה אנ"י XV, 1441. על אלשקר בפרט עיין אנ"י II, 510]. והשווה גינ', יב"ח, עמ' 2. כמו כן הגיע לשם ר' יהודה ב"ר יעקב חייט, איש קבלה, בעל מנחת יהודה [אנ"י VI, 1070], אבל עזבה בשנת 1494 [אנ"י VII, 1505]. לעומת זאת ברח אלשקר מסוניסיה בשנת 1510 [אנ"י II, 510], וכנראה שגם יב"ח ברח משם באותה שנה [עיין לעיל ה' 28 ב'].

118. רשב"א, פולמוס, עמ' 32.

119. פרלס בהערותיו לרשב"א פולמוס (1863), עמ' 34 ה' 2, מציין שיתכן שדברי הרשב"א מכוונים כלפי דעותיו של בן-דורו, הנזיר הדומניקי ריימונד מרטיני בספרו הפולמוסי Pugio Fidei (נכתב 1280 לערך, עיין אנ"י XII, 1066. נדפס פריס 1651, לייפציג 1687, צילום 1967) ומציין לעמ' 277, 695, 697, 859. והשווה גם הערת גינ', הקדמת יב"ח (1867), עמ' 67 וה' 50, וגינ', אל"ב, עמ' 45-46, שציין למרטיני בקשר לדברי יב"ח על תקון סופרים, אבל מבלי להביא מראי מקומות לקטעים מתוך Pugio Fidei השייכים לתקון סופרים. על מרטיני ותקון סופרים הצביע גם ליברמן, HJP, עמ' 29 ה' 7 [ושם צויין עמ' 227, וצ"ל 277, כפי שכבר ציין פרלס]. והשווה גם אנ"י XI, 1066. והשווה כבר קניקוט, Diss. Gen., מהדורת Bruns (1783), קטע 95 עמ' 237 ובהערה, שהצביע בנושא של תקון סופרים על עמ' 277, 411 בתוך Pugio Fidei, מהדורת 1687.

120. הקדמת יב"ח, עמ' 66.

121. שם, עמ' 69.

שהביא ר"י קארו מדויק יותר מזה של ר' אברהם חסאן].
מסקנה זו יוצאת גם מדברי ר"י קארו בהקדמתו לבית יוסף. [עיין לעיל ה' 113]. שם הוא אומר
שהוא יביא את שו"ת הרשב"א המיוחסות להרמב"ן בלשון: "כתוב בתשובות להרמב"ן", כיוון שכך
היא הכותרת בדפוס, ואילו בבית יוסף, יו"ד, סוף ס' ער"ה כותב ר"י קארו: "וכתב [הרשב"א]
עוד בתשובה... עכ"ל". הרי שאין התשובה [המקוצרת] שציטט ר"י קארו קיצור שהוא עשה, אלא
תשובה שהוא מצאה מקוצרת.

113d. על בעל התשב"ץ, עיין אנ"י VI, עמ' 302-306. על יב"ח, טוניסיה ושנת בריחתו, עיין
לעיל ה' 28 א', ב'.

113e. על ר"י מינץ וספרייתו, עיין אנ"י XII, 69.

114. הקדמת יב"ח, עמ' 69.

115. שם, עמ' 67. דברי הערן על עטור סופרים [כולל הדוגמא של "לא ישמע על פיך"
(שמ' כג 13)] מבוססים על דברי רב האי גאון, כפי שכבר העיר קהוט בהערותיו לערן [ערך
עטר, עמ' 190] [על סמך שיטה מקובצת לנדרים]. והשווה גם ס' העתים לר' יהודה אברצלוני
(ברלין 1913), עמ' 257, המביא את דברי ר' האי. והצביע עליו לזיון, אוצה"ג, נדרים לז',
עמ' 35 ה' ב'.

116. פירוש זה רק מיוחס לרש"י, ואינו משלו. השווה שרי האלף, עמ' קפ"ה, מספר 5.

117. א. חיבור פולמוסי קטן זה של הרשב"א יצא לאור ע"י R. Salomo b. Abraham, J. Perles
b. Adereth (1863 Breslau), בחלק העברי של הספר: דברי הרשב"א על תיקון סופרים. נמצאים
בעמ' 32-34 [בחלק העברי]. והשווה אנ"י XI, 1066. שים לב, פרלס טען שלפנינו קטע מפירושי
אגדות לרשב"א [ובעקבותיו אנ"י XI, 1066]. ואולם גרץ (הסטוריה, V, ווארשא 1896, עמ' 149
ה' 3) טען, ובצדק, שאין זה קטע מפירושי הרשב"א לאגדות הש"ס, אלא חבור בפני עצמו.
ובאמת לא נמצא הקטע במהדורה היחידה של חידושי אגדות לרשב"א, שיצאה לאחרונה לאור (תל
אביב 1966).

ב. עיקר דעתו של הרשב"א [שנפטר 1310] נמצאת לאחר מכן בס' העקרים לר' יוסף אלבו
[נסתיים חיבורו בשנת 1425 (עיין אנ"י II, 535) ונדפס לפני מק"ג 1525], פ' כ"ב, מאמר
ג' (מהדורת י. הוזיק, III (1930), עמ' 200). אבל שם לא נזכר שמו של הרשב"א ולא הוסברה
טענת הנוצרים במפורש.

ג. דעת הרשב"א צוטטה לראשונה בשמו ע"י ר' ישועה בן יוסף הלוי בהליכות עולם
[נכתב לאחר שנת 1467 (עיין אנ"י X, 3), ונדפס 1490 לערך, לפני מק"ג 1525], שער ב',

פרק א' (דפוס ווארשא 1883, צילום ירושלים 1960), דף ט: - אבל מבלי להזכיר או לרמוז לענין הפולמוס נגד טענת הנוצרים.

ד. לאחר מכן, ר' אברהם בן שלמה בוקראט, בפירוש שפירש את פירש"י על התורה, ס' הזכרון (נסתיים חיבורו בטוניסיה 1507, נדפס בליוורנו 1845), בדף ט: ציטט את דברי הרשב"א ע"פ הליכות עולם [כאן ג'] וציין לס' העיקרים [כאן ב']. במלים אחרות, גם במקור זה אין רמז לפולמוס. [הצביע על ס' הזכרון, (1) קסל בהערותיו במהדורתו, מאור עינים לר' עזריה די רוסי, פרק י"ט, עמ' 251, ה' ב' [ושם הראה שבעל ס' הזכרון איננו נוטה לדעה זו], ולאחר מכן (2) ליברמן, HJP, עמ' 29 ה' 8. גם די רוסי (שם) מצביע על דעת הרשב"א ע"פ הלכות עולם וציין לס' העיקרים].

ה. יש לציין, שר' אברהם בוקראט סיים את ס' הזכרון בטוניסיה בשנת 1507, ובאותו זמן ישב יב"ח ולמד בטוניסיה. ואולי שמע יב"ח מבוקראט על דעת הרשב"א. ועיין להלן ה' 124. בוקראט היה בין החכמים שהגיעו לטוניסיה בעקבות גרוש ספרד ופורטוגאל, כגון ר' אברהם זכותו [שסיים את ס' היוחסין בטוניסיה בשנת 1504] וכן ר' משה אלשקר [השווה אנ"י XV, 1441. על אלשקר בפרט עיין אנ"י II, 510]. והשווה גינ', יב"ח, עמ' 2. כמו כן הגיע לשם ר' יהודה ב"ר יעקב חייט, איש קבלה, בעל מנחת יהודה [אנ"י VI, 1070], אבל עזבה בשנת 1494 [אנ"י VII, 1505]. לעומת זאת ברח אלשקר מסוניסיה בשנת 1510 [אנ"י II, 510], וכנראה שגם יב"ח ברח משם באותה שנה [עיין לעיל ה' 28 ב'].

118. רשב"א, פולמוס, עמ' 32.

119. פרלס בהערותיו לרשב"א פולמוס (1863), עמ' 34 ה' 2, מציין שיתכן שדברי הרשב"א מכוונים כלפי דעותיו של בן-דורו, הנזיר הדומניקי ריימונד מרטיני בספרו הפולמוסי Pugio Fidei (נכתב 1280 לערך, עיין אנ"י XII, 1066. נדפס פריס 1651, לייפציג 1687, צילום 1967) ומציין לעמ' 277, 695, 697, 859. והשווה גם הערת גינ', הקדמת יב"ח (1867), עמ' 67 וה' 50, וגינ', אל"ב, עמ' 45-46, שציין למרטיני בקשר לדברי יב"ח על תקון סופרים, אבל מבלי להביא מראי מקומות לקטעים מתוך Pugio Fidei השייכים לתקון סופרים. על מרטיני ותקון סופרים הצביע גם ליברמן, HJP, עמ' 29 ה' 7 [ושם צויין עמ' 227, וצ"ל 277, כפי שכבר ציין פרלס]. והשווה גם אנ"י XI, 1066. והשווה כבר קניקוט, Diss. Gen., מהדורת Bruns (1783), קטע 95 עמ' 237 ובהערה, שהצביע בנושא של תקון סופרים על עמ' 277, 411 בתוך Pugio Fidei, מהדורת 1687.

120. הקדמת יב"ח, עמ' 66.

121. שם, עמ' 69.

122. רשב"א, פולמוס, עמ' 32.

123. רשב"א, פולמוס, עמ' 32, יב"ח, הקדמת יב"ח, עמ' 67-68 (69).

124. השווה המקורות שהבאנו בה' 117 ב'-ד'. יש לציין, שמחד ברור שיב"ח לא אימץ את כל זה רק מהטקסט של ס' הזכרון או של ס' הליכות עולם. שהרי שם נזכר פירושו של הרשב"א לתקון סופרים, בלא כל קשר לפולמוס נגד הנוצרים. מאידך, אפשר שיב"ח הושפע מס' העקרים שנזכר גם בס' הזכרון - שחובר ע"י החכם שישב בטוניסיה בזמנו של יב"ח [לעיל ה' 117], שהרי יש להם עניינים משותפים [לס' העקרים והקדמת יב"ח]: הדברים מכוונים נגד טענת הנוצרים וגם אלבו אינו מזכיר את טענתם לסיבת השינויים, הטענה שאם זייפו לא היו מודיעים על כך אלא משתקים, הפרוש של תקון סופרים [אבל בס' העקרים לא נזכר ענין עיטור סופרים]. ברם, חסרה אצל אלבו הטענה שכנגד, שנמצאת אצל הרשב"א ואצל יב"ח, שהטקסט המקורי בי"ח המקומות [=לדעת החושבים שהיו תיקונים של ממש] אינו מעלה ואינו מוריד "במה שהמינים פוקרים".

בין כך ובין כך, בין אם ראה יב"ח את דברי הרשב"א בעיניו ובין אם סמך על דברי ס' העקרים [המבוססים על הרשב"א] או שמע את דברי רשב"א מפי ר' אברהם בוקראט בטוניסיה, נראה שדברי יב"ח על תקון סופרים שורשם בדברי הרשב"א.

124a. לגבי "הברית החדשה" פירושו שיש לחזור למקור היווני. וכך אנו מוצאים, שאירזמוס, שטען כי התיאולוג האמיתי מוכרח לחזור למקורות, הוציא לאור בשנת 1516 את "הברית החדשה" כיוונית. השווה ברוני, הרפורמציה-הנגדית והמקרא, עמ' 43 ואילך, ובמיוחד שווארץ, יסודות ובעיות בתרגום המקרא, כפרק על אירזמוס [עמ' 92-166], במיוחד 121 ואילך, 142 ואילך.

124b. הכוונה לספריו, יסודות העברית (1506), משקפיים (1511), שבעה מזמורי תהילים (1512). על דברי רויכלין בשבח "אמת העברית" מחד, וליקויי הוולגטה מאידך, השווה גייגר, רויכלין, עמ' 121, 122, ובהערה 3 בעמ' 122-123, ועמ' 135-136. וכן שווארץ, יסודות ובעיות בתרגום המקרא, כפרק על רויכלין, עמ' 61-91, במיוחד עמ' 71-72, 74 בסוף וה' 1, 76-77, ועמ' 77-78. וכן גרץ, היסטוריה VII, עמ' 79 וה' 1.

על דעת רויכלין בדבר קדושת הלשון העברית, השווה גייגר, שם, עמ' 161 וה' 2 [מפי ספרו הראשון של רויכלין בקבלה (1496)], וכן שווארץ, שם, עמ' 83 וה' 1-4. על רויכלין והקבלה, עיין לעיל ה' 90 א'.

124c. על העקרון של Sola Scriptura [והשווה כבר לשונו של תומס אקווינס - מובא ע"י קריהן, המקרא בכניסיה הקתולית, עמ' 199 ה' 1], ודברי לותר משנת 1520, בספרו אל האצולה

הנוצרית של העם הגרמני, השווה ר. ביינטון, המקרא ברפורמציה, עמ' 1-2 (6-), י. רייס, יסודות אירופה המודרנית, עמ' 127-128. כמו כן טען לותר בשנת 1518 וגם 1519, שהמקרא הוא הקובע בענייני דת. [ביינטון, שם, עמ' 3-4]. השווה גם האנצק' הפרוטסטנטית של שאף-הרצוג, כך IX (1953), a293, b-a419. השווה עוד דברי לותר אצל ברוני, הרפורמציה-הנגדית והמקרא, עמ' 53-54.

124d. על תגובות ראשונות מצד הקתולים [קודם לוועידת טרנט, 1546] כלפי גישת רויכלין וגישת הפרוטסטנטים למקרא, השווה ברוני, הרפורמציה-הנגדית והמקרא, עמ' 60-80. שם, מחלק ברוני את התגובות לשלשה טיפוסים: (1) דחיית הגישות החדשות (2) חדירת הגישות החדשות לתוך הכניסיה (3) עיבוד של גישת רפורמציה-נגדית. התגובה המתוארת כאן בטקסט שייכת לטיפוס הראשון.

125. הפולמוס התחיל בתקופת אבות הכנסיה. וכבר הירונימוס טען בפירושו לישעיה כנגד הדעה שהיהודים זייפו את הטקסט של התנ"ך, בצינו שהנוסח שהיהודים כביכול זייפוהו לאחר זמנו של ישו והשליחים צוטט כבר ע"י ישו והשליחים. א"כ ברור, שהנוסח העברי הנמצא אצל היהודים איננו המזוייף, אלא דווקא המקורי. [השווה סוויט, הקדמה, עמ' 435 וה' 3, ח. ירושלמי, כרדוזו, עמ' 427 וה' 36]. הטענות שהיהודים זייפו את הטקסט של התנ"ך נמצאות בפרוטרוט במאה ה-ט' במכתביו הפולמוסיים של הנוצרי פאולוס אלברו [מספרד] אל פודו, נוצרי שהתגייר. [ירושלמי, כרדוזו, עמ' 423 וה' 22. על בודו עיין אנ"י IV, 1164]. למקורות נוספים מימי הביניים עיין הביבליוגרפיה שהביא ד. ברגר, ס' נצחון ישו (1980), עמ' 290, בסוף הקטע השני. על הטענות הנ"ל במאה ה-ט"ז, עיין להלן ה' 128, 127.

126. על הטענות הפולמוסיות של המוסלמים נגד מהימנותו של הנוסח העברי של התנ"ך, עיין ציון י"ג.

127. א. כעשור לפני הדפסת מק"ג 1525, ברבע הראשון של המאה ה-ט"ז, נשמעה הטענה הפולמוסית נגד מהימנותו של הנוסח העברי מפי יריביו של רויכלין, בריב המפורסם שהתקיים בין רויכלין הקתולי ובין פפֶּרְקוֹרן המומר ותומכיו. [והשווה לאחרונה י. עוברפלד, SMRH, 8 (1971), עמ' 165-191 (207-), הטוען שגישתם הכללית של יריביו רויכלין היתה בעיקרה אנטי-יהודית יותר מאנטי-הומאניסטית]. כך, בשנת 1510, טענו בתשובתם חברי הוועדה במיינץ, בהשפעת הנזירים הדומיניקים, שידוע שהתנ"ך בנוסח העברי מלא דעות רעות על הדת [הנוצרית], ועל כן יש לאסוף את ספרי התנ"ך של היהודים ולבקרם. ואם ימצאו בהם דברים שאינם מסכימים לדת הקתולית, ידונו גם את ספרי התנ"ך בנוסח העברי, בנוסף לתלמוד, לשריפה. [עצה זו לא נתקבלה]. [השווה גרץ, היסטוריה, כרך ז' (ווארשא 1909), עמ' 90, ועל התאריך, עמ' 86 ואילך. והשווה גם בסוף עמ' 397. וכן השווה גייגר, רויכלין, עמ' 235 וה' 1]. וכן טען בשנת 1510 הארכיבישוף אוריאיל ממיינץ, שהרבנים זייפו את התנ"ך בנוסח העברי [גייגר,

רויכלין, עמ' 237 וה' 2]. ובשנת 1511 השיב רויכלין בספרו משקפיים לטענה [של הדומיניקים ופֶּפֶרְקוֹרן] שהיהודים זייפו את כתבי הקודש. [השווה משקפיים, עמ' XVb, ובמיוחד עמ' XVIa-XVIb]. ובשנת 1513 כתב רויכלין נגד דברי הנזיר ארנולד איש טונגרן, שטען בין השאר שהיהודים "מהפכים דברי כתבי הקדש...". [גרץ, שם, עמ' 105, ועל התאריך, עמ' 103 בסוף].

ב. השווה גם בחיבורו הפולמוסי של אברהם פריצול [1451-1525 לערך. עיין עליו אנ"י, VI, 1184-1185], מגן אברהם, פרק כ"ט [נדפס בהצופה לחכמת ישראל 12 (1928), צילום (1972), עמ' 287-290, והוא בין ג' פרקים שההדירם שם ד.ש. לוינגר]. ספר זה מכיל את תוכן הויכוחים שנתקיימו בפיראה שבאיטליה [כנראה לפני 1500, השווה לוינגר (שם), עמ' 283] בין פריצול ובין נוצרים מלומדים [על שמותיהם, השווה לוינגר, שם, עמ' 286 ה' 5]. בפרק כ"ט משיב פריצול על טענות הנוצרים ומבקר את התרגום הלטיני של הירונימוס [והשווה אנ"י VI, 95]. על כמה מקומות אחרים במגן אברהם, בהם מצביע פריצול על טעויות שנפלו בהעתקתו של הירונימוס, השווה לוינגר, שם, עמ' 284.

128. על הטענות הפולמוסיות הנ"ל של הנוצרים במאה ה-ט"ז ובמאה ה-י"ז, עיין ציון י"ד.

129. עיין ציון ט"ו.

129a. והשווה הדוגמא המעניינת הבאה, בה הגיב קודמו של יב"ח, מעולם הנוצרי, לשתי הטענות הפולמוסיות של זיוף, הכללית והספציפית [=תקון סופרים]: כחמש עשרה שנה לפני שיב"ח כתב את הקדמתו למק"ג, רויכלין, ששיבח את "האמת העברית", הגיב בספרו משקפיים (1511) לטענה הפולמוסית הכללית של זיוף הנוסח העברי של התנ"ך ע"י היהודים. וראוי להדגיש שאחת מטענותיו העיקריות היא שדווקא היהודים שומרים את הנוסח בקפדנות יתירה ע"י המסורה. כאותה הזדמנות הגיב רויכלין גם לטענה הפולמוסית הספציפית [=בקשר לתקון סופרים] של זיוף ע"י היהודים. השווה משקפיים (1511), עמ' XVIa-XVb (שם לקראת הסוף, על תקון סופרים), XVIb, וסיכום קצר של דבריו אצל שווארץ, יסודות ובעיות בתרגום המקרא, עמ' 74. [ברם, שווארץ לא ציין למשל שרויכלין הזכיר את המסורה במפורש, וכן לא הצביע על דברי רויכלין בקשר לתקון סופרים]. והשווה גייגר, רויכלין, בראש עמ' 232.

130. הקדמת יב"ח, עמ' 69.

131. מכל מקום יש לשים לב, שיש שינויים קלים גם בספרות חז"ל ביחס לעצם החילופים בתרגום היווני ולמספר החילופים. בירושלמי מגלה עא: [וכן מס' ספ' תורה א, 9] מציינים במפורש שיש י"ג שינויים ומביאים י"ג דוגמאות [ולמקור זה התכוון יב"ח, עיין לשונו, הקדמת יב"ח, עמ' 69]. במכילתא, פרשת בא [מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 50-51], לא מציינים מספר, אבל מביאים י"ג דוגמאות ושינויים קלים, ואילו בבבלי מגלה ט. לא מציינים מספר.

ומביאים ט"ו דוגמאות. ובמס"ס [מהדורת היגר] א, 7 מציינים במפורש שיש ל"ג שינויים ומביאים ל"ד דוגמאות [מוסיפים אחד מן השנים שניתוספו בבבלי]. השווה הערת הורוביץ, מכילתא, עמ' 50 ה' 10. והשווה הערת גינ', הקדמת יב"ח, עמ' 69-71 ה' 53 [והוסיף למראי המקומות שם: מס"ס (מהדורת היגר) א, 7, שם הערת היגר עמ' 101, מס' ספר תורה א, 8, 9 (מהדורת היגר, א, 6)].

132. לעיל ה' 52.

133. הקדמת יב"ח, עמ' 70-74.

134. שם, עמ' 71-72. יב"ח מצביע על כך גם בעמ' 66. והשווה מ"ש, דב' כה 7.

135. הקדמת יב"ח, עמ' 72-73.

136. שם, עמ' 73-74.

137. שם, עמ' 74-77.

138. שם, עמ' 74-76.

139. שם, עמ' 76. מכל מקום לא מצאתי דרשות כאלו במרדכי בשלשת הסדרים שבדקתי, זרעים, מועד ונשים.

140. יב"ח מתכוון לתשובה שנדפסה לראשונה כיובל שנים וחצי לאחר הקדמתו, בקובץ שו"ת מהר"ם (פראג 1608), סי' תקי"ז. והשווה טעמי מסורת למהר"ם, בתוך תשובות פסקים ומנהגים למהר"ם, חלק א' [ירושלים תשי"ז, צילום תש"ל], עמ' ל"ט וה' 3 [השניה]. [והוסיף להערת המהדיר שם: כל בו, סי' ס"ז [פיורדא תקמ"ב] דף ו::]. השווה צונץ, ZG (1845), עמ' 92.

141. פלא הוא שיב"ח לא הזכיר את חיבורו של בעל הטורים, שכבר נדפס בימיו (קושטא 1514). השווה יערי, קושטא, מס' 25. ואפשר, שכיוון שיב"ח מצא חבור בכ"י [=טעמי מסורת לר' אלעזר מורמייזא] שהיה מקורו של בעל הטורים [דרך טעמי מסורת למהר"ם מרוטנברג], העדיף לצטט מהמקור ולא להזכיר את בעל הטורים. [עייין מיד בפנים]. כן יתכן שיב"ח רצה להצביע דווקא על מקורות תלמודיים הלכתיים שנמצאו בהם דרשות על המסורה, ולכן הוא ציטט בשם המרדכי [ברם עייין ה' 140] ושו"ת מהר"ם מרוטנברג, ולא הזכיר את חיבורו של בעל הטורים.

142. טעמי מסורת למהר"ם נדפס רק בדורינו [ע"פ כ"י וטיקן 183/5] בתוך תשובות פסקים ומנהגים למהר"ם מרוטנברג, שההדיר י. כהנא, חלק א' [ירושלים 1957, צילום 1970], עמ' א'-מ"א. [אם כי עמ' מ'-מ"א אינם מכ"י וטיקן הנ"ל, ובאמת אינם שייכים לחיבור]. הצביעו על מהדורה זו: שרי האלף (1959), עמ' מ"ז מס' 37, אנ"י (1971), 1252, XI (1973)², (אלא ששם צ"ל: עמ' 1-41, וכן צ"ל: "a collection of [derashot on the Massorah]"), י. רייניץ בהקדמתו לבעל הטורים במהדורתו (1971, 1972², 1974³), עמ' 15 ה' 49.

על קיומו של החיבור [בכ"י] כבר דיווחו הביבליוגראפים ועוד: 1) Bibl. Hebr., II (1721), עמ' 536, בעקבות Bib. Mag. Rabb., Bartolucci IV (1693), עמ' 16, אבל וואלף הוסיף שהחיבור נמצא בכ"י וטיקן 183 (2) צונץ, ZG (1845), עמ' 92, וגם הוא הצביע על כ"י וטיקן ועל עוד שני כ"י. 3) גם גינ', הקדמת יב"ח במהדורתו (1867), עמ' 77 ה' 66, בעקבות Bib. Jud., Fuerst III (1863, צילום 1960), עמ' 177 (הסומך על צונץ), ובעקבות גרץ, הסטוריה, VII (1863), עמ' 184 [המצביע על "הביבליוגראפים"], העיר על באורי (sic) מסורת למהר"ם "הנמצא בכ"י בסיפריות שונות". 4) כן הצביעו על החיבור: Hist. Litt. de France, "Les Rabbins Français", Neubauer, Renan [1877], 1900². מונוגראפיה זו צולמה כספר בפני עצמו - 1969], עמ' 459 מס' X, בעקבות הקטלוג של אסימני לכ"י וטיקן [1756, צילום 1926] כך א', עמ' 151, בתיאור כ"י וטיקן 183.

143. השווה: הדרשה על בראשית ג' ר"פ, הקדמת יב"ח, עמ' 74, 75, וטעמי מסורת למהר"ם, עמ' ג'; הדרשה על ויבדל ג', הקדמת יב"ח, עמ' 75 (76), וטעמי מסורת, עמ' ג'; הדרשה על פתוח ד', הקדמת יב"ח, עמ' 76, וטעמי מסורת, עמ' כ"ח.

144. עיין להלן בפרוטרוט בפנים.

145. עיינתי בפרוטוטט של כ"י די רוסי 810/3 במכון לתצלומי כ"י עבריים בירושלים. ותודתי לספריית פרמא על הרשות לפרסם את החומר מכ"י הנ"ל שיובא להלן בפנים. כ"י תואר ע"י די רוסי, קטלוג של כ"י פרמא (1803), עמ' 183, ובעקבותיו תיארו צונץ, ZG (1845), עמ' 145, בזה הלשון: ein masoretisch - kritischer ספר המסורה - Buch der Masora - commentar zum Pentateuch. וכן ציין צונץ, בעקבות די רוסי, כ"י 810, מס' 2. אבל יש להפריד [כמו בכרטסת של המכון לתצלומי כ"י] בין חיבור מס' 2 של כ"י [=עמ' 8b-8a "אילו הדברים מתחלפים האותיות ושיוין פירושם"] ובין חיבור מס' 3 של כ"י [=עמ' 18b-9a]. וכפי שציננו, אהרנטרו, מסורה (1925), עמ' 118, סמך על צונץ בתארו את "ספר המסורה" הנ"ל.

146. השווה טעמי מסורת למהר"ם [לעיל ה' 142], עמ' כ' שורה ראשונה: "כך פ' מורי הרב ר' מאיר זצ"ל". וכן השווה עמ' ט"ז 4 שורות מלמעלה, עמ' ט"ו התחלת פרשת בא, עמ' י' 3.

שורות מלמעלה, עמ' ל"ו על הפסוק "ויזנב בך", עמ' כ"א פרשת אמור, עמ' כ"ד על הפסוק "ואלה שמות בני אהרן", עמ' י"ז על הפסוק "לא ימשול" (בסוף). תלמיד זה הוא ר' יוסף, שפעם הוסיף נופך משלו [ראיה מהגמ'] , והעיר על כך: "ואני יוסף הכותב גם אני אביא ראיה לפי עניות דעתי...". [שם, עמ' ט' 5 שורות מלמעלה].

147. על החוקרים השווה ה' 145. בכ"י ד"ר 810/3 מופיע שמו של ר' אלעזר מוורמייזא במלואו רק פעם אחת, וזאת רק בעמ' 16b, בפר' בלק (במ' כג 10), ואילו יב"ח ציטט מדרשים מפרשת בראשית (א 1, א 4) ומפרשת חקת (במ' יט 15) = עמ' 16a.

148. השווה מה שכתב יב"ח [בקשר לספר אחר שהגיה]: "...ולכן שמתו מגמת פני... להגיה הספרים כדי שזאת החכמה תרבה [שם מדובר בקבלה], כי ברבות הספרים בהכרח ירבו התלמידים, ותכסוף אזי נפשם להבין את החתום בספר...". [עיין לעיל בפנים אחרי ה' 74].

149. מס"מ, עמ' 94, והשווה הקדמת יב"ח, עמ' 78-79. וכבר הצביע על כך גינ' בהערותיו למס"מ, מהדורתו, עמ' 94 ה' 14.

150. מס"מ, עמ' 159, והשווה הקדמת יב"ח, עמ' 59, וכן 57-58. והשווה כבר גינ' בהערותיו למס"מ, עמ' 159 ה' 42.

151. מס"מ, עמ' 106-112, והשווה הקדמת יב"ח, עמ' 42-57. [והשווה גינ', הערות למס"מ, עמ' 107 ה' 43, 44. ברם, גינ' לא ציין בעמ' 110, שאל"ב מתייחס שם ("קצת אחרונים") לדעתו של יב"ח].

152. שו"ת רדב"ז (ווארשא 1882), ח"ג, ס' אלף כ (תקצד). על רדב"ז, עיין אנ"י VII, 1358-1356.

153. רדב"ז הזכיר את הטענות הנ"ל של "בעלי רבינו" גם בתשובה אחרת, עיין ציון יד, 6. ויש לציין, שכנגד טענתו של רדב"ז היה יב"ח עונה, כי אי אפשר ללמוד מהיוצאים מן הכלל שנמנו ע"י חז"ל והמסורה היקש לכל התנ"ך, ולומר שגם במקומות אחרים תוקן הנוסח. הרי בכל המקומות שתוקן הנוסח העידו חז"ל [או המסורה] על כך במפורש, כולל י"ג המקומות בתרגום היווני לתורה, מעשה ידי שבעים ושנים הזקנים. [השווה לעיל בפנים ליד ה' 131].

154. עיין לעיל בפנים ליד ה' 113-113d.

155. מאור עינים (מהדורת קסל, וילנה 1866), עמ' 211, 471-472, [ולא עמ' 451 כפי שצויין

במפתח הספר!). במקום השני מביא עזריה די רוסי בקצור נמרץ את תמצית דברי יב"ח בנושא הנ"ל. על עזריה די רוסי ומאור עינים עיין אנ"י XIV, 315-318, [ועיין גם ציון טו, 1].

158. תשובת הרשב"א נזכרת במאור עינים, עמ' 211 (יחד עם תמצית דעתו). תשובת מהר"י מינץ נזכרת במאור עינים, עמ' 151. על שתי תשובות אלה, השווה לעיל בפנים ליד ה' 113e-113.

159. כ"י די רוסי 130/7, עמ' 45a. תאריך התשובה נמצא בסיום התשובה (שם) עמ' 51a : "...פ' ויקרא של שנת של"ג לפ"ק בהכנסת כלה". על ר' יהוסף, עיין סימונסון, מנטובה, עמ' 518, ולעיל ה' 73. [על בנו אליה, הבנקאי, עיין סימונסון, שם, עמ' 41 וה' 193 (עמ' 42)].

160. השווה הקדמת יב"ח, עמ' 66, 57, והקדמת ר' יוסף הכהן למנחת כהן, עמ' [2a][2b].

161. השווה מה שהביא בעל מנחת שי מן החיבור יפה מראה: מ"ש, שמ"א ב 22, 24, שמ" כ 2, יש' מג 14.

162. הקדמת יב"ח, עמ' 58. דברי יב"ח מבוססים על דברי הרד"ק בפירושו לשופ' טז 31. שם מנסה הרד"ק לתרץ, אם כי אין הוא אומר זאת במפורש, את השאלה של חילוף הנוסח המשתקף בירושלמי הנזכר בתוס' שבת (נה:). העיון מראה שדברי הרד"ק הם בעצם מיזוג של במד"ר יד: 9 וירושלמי סוטה א:ח. וכבר בשו"ת ר' יעקב לבית הלוי (ויניציאה 1614), סי' י"ד, דף נו., עמד המחבר על כוונת הרד"ק (עיין להלן ה' 177 ובפנים שם), אבל לא ציין למיזוג הנ"ל.

163. השווה יפה מראה, מובא ע"י מ"ש, שמ"א ב 24.

164. השווה, למשל מ"ש, יר' מח 30. ויש לציין, שיפה תואר יצא לאור גם על שמות רבה (ויניציאה 1657), ויק"ר (קושטא 1648), ועל חמש המגילות בשם יפה ענף (פרנקפורט 1696).

165. א. הקדמת יב"ח, עמ' 64. ובקיצור בהערות יב"ח למס"ק, תהל' קה 22 [שָׁרְיו]: "לפי דעת רב אידי בב"ר שרו כתי' שריו קי". ברם יש להעיר, שמדרש זה איננו נמצא בבראשית רבה. ואולם כפי שציין מ"ש, תהל' קה 22, הביא רש"י דרשה זו בפירושו לתהל' [קה 22, מבלי לציין את מקור המדרש]. ומ"ש הניח שהמקור הוא מדרש שוחר טוב לתהל', אע"פ שלא מצא שם את המדרש. על אי דיוק נוסף של יב"ח בציון המקורות, עיין לעיל ה' 48 ב'.

ב. על חילוף שבאמת נמצא בב"ר [סא, 4], נמצא גם בפרש"י ועליו העיר יב"ח, עיין

הקדמת יב"ח, עמ' 59.

ג. ויש לציין, שבנוסף לחילופים מהבבלי, מהירושלמי (lx) ומבר"ר (lx + (sic)lx),

הביא יב"ח פעם בהערת מס"ק חילוף בין ספרות חז"ל והמסורה מכלי לציין את המקור בספרות חז"ל: מס"ק דב' יא 4 [ברדפס אחריכם]: "צ"ע אחריהם לר"זל". והשווה מ"ש לפסוק, שלא מצא מדרש מפורש כזה. ועיין מה שמ"ש ציין שם ע"פ המכילתא לשמ' יד 29 [=מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 111].

166. א. 1. השינוי הוא רק דרש: א) ע"פ חילוף אותיות: השווה יפה תואר, מובא ע"י מ"ש, יחזקי' מח 19, וכן דה"ב לג 13 [יפה תואר בקשר לחילוף בגמ']. ב) ועיין דבריו המובאים ע"י מ"ש, מל"ב ה 20, יש' מב 24 [בקשר לוא"ו בראש מלה]. ועיין שם דברי מ"ש.

2. השינוי הוא רק קצור הפסוק, כדרך הגמ', כפי שצינו בעלי התוס' [בשבת קכח.]: מ"ש, דה"א ה 24 [שם מובא יפה מראה וגם יפה תואר].
3. השינוי הוא שינוי של ממש - לעיל ה' 161.

ב. ויש לשים לב, שכבר בעלי כללי הגמרא הצביעו [בעקבות בעלי התוס'] על הכלל של דרך הגמ' לקצר ולהביא המקראות שלא כהוויתן, [ואם כן החילוף אינו שינוי של ממש]. השווה הליכות עולם לר' ישועה בן ר' יוסף, שער ב' פרק ב' ([ליסבון 1490], [קושטא 1510], ויניציאה 1545, סביוניטה 1567, מנטובה 1593). הזכירו מ"ש, דה"א ה 24. והשווה (שם) כללי התלמוד לר"י קארו שנדפס עם הליכות עולם ([שאלוניקי 1598]). והשווה (שם) יבין שמועה לר' שלמה אלגאזי שנדפס יחד עם הליכות עולם (ויניציאה 1639).

167. רמ"ע, מאמר מאה קשיטה, מתוך עשרה מאמרות, מובא [ע"פ כ"י] בשינויים קלים אצל מ"ש [שסיים את חיבורו בשנת 1626], במד' ז 1, ונמצא לפנינו בדפוס של מאמר מאה קשיטה (1892), ס' ע"ב, דף ל"ח טור ג'. ועיין שם טור ב'. ושים לב, מאמר מאה קשיטה נסתים, או נעתק, במנטובה 1610, השווה כ"י ירושלים Heb. 8° 389 [עיין שלום, כ"י בקבלה, מס' 96, עמ' 144, ובעקבותיו יערי, מחקרי ספר, עמ' 193; אבל עיין עתה בונפיל, רמ"ע (1980), עמ' צ"ט ה' 6, המוכיח, בניגוד להשערותו של שלום, שכ"י הנ"ל איננו אוטוגרף], ונדפס לראשונה רק במונקאטש 1892, וצולם לאחרונה בירושלים 1967(?). והשווה גם דברי רמ"ע, במאמר אם כל חי, סימן ל"ה, בתוך עשרה מאמרות (ויניציאה 1597, שם נדפסו רק ג' מאמרות). שם מציין רמ"ע, ששמע מהמקובל האלהי מוהר"ר יצחק אשכנזי ז"ל בענין הדרשה על "כלת". מובא אצל מ"ש, במד' ז 1. וכן השווה רמ"ע, מאמר שברי לוחות (צפת 1864), דף ז' ראש ע"ב.

168. רמ"ע, מאמר מאה קשיטה [ס' ע"ב], מאמר אם כל חי, ס' ל"ה. מובא ע"י מ"ש, במד' ז 1. וכן רמ"ע, מאמר שברי לוחות (צפת 1864), דף ז' ראש ע"ב.

169. רמ"ע, במאמר שברי לוחות, מתוך עשרה מאמרות, מובא [ע"פ כ"י] ע"י מ"ש, איוב לו 5,

ונמצא לפנינו בדפוס, מאמר שברי לוחות (1864), דף ו' ע"א. [מאמר שברי לוחות נדפס לראשונה בשנת 1864 בצפת. מצוי עותק כ"י מהמאה ה-י"ז, כ"י מנטובה 135, וסימנו 2263 במכון לתצלומי כ"י בירושלים]. השווה דברי רמ"ע במאמר שברי לוחות [שם, בתחילת דבריו על איוב לו 5], המובאים ע"י מ"ש, תהל' פד 12, "כי זהו דרך הגמרא גם כן לדרוש הפסוקים בחלוקה וחסיר ויתיר ממה שהם כתובים במקומם...". והשווה גם מ"ש, ויק' כ 7 [=לפנינו במאמר שברי לוחות הנדפס, דף ו' ע"ב בסוף - ז' ע"א]. השווה עוד מאמר שברי לוחות, דף ו' ע"ב, על ציטטות המורכבות משני פסוקים.

170. רמ"ע, מאמר שברי לוחות, מובא [ע"פ כ"י] ע"י מ"ש, דב' ו 8, תהל' מו 9, פד 12, ויק' כו 3, ולפנינו במאמר שברי לוחות הנדפס, דף ה' ע"ב-ו' ע"א. והשווה דף ז' ע"א. על הרמ"ע, עיין אנ"י VI, 1176-175, ומה שכתב לאחרונה בונפיל, רמ"ע (1980) עמ' צ"ח ואילך, ובמיוחד בקשר לרמ"ע ולקבלה, עמ' ק"ג-ק"ד, ק"י-ק"ב, ק"ג-ק"ד.

171. א. עיין מ"מ בה' 170. רמ"ע במאמר שברי לוחות [דף ו' ע"א] משווה במפורש את מהות השינויים בזוהר למהות השינויים בגמ'. לאמר, בשני המקורות השינויים אינם חילופים של ממש, אלא שדרכם של שני המקורות היא "לדרוש הפסוקים בחילוף וחסיר ויתיר ממה שהם כתובים במקומם". [מובא ע"י מ"ש, תהל' פד 12]. והשווה דבריו הדומים במאמר שברי לוחות, דף ז' ע"א.

ב. אחרי הרמ"ע חזרו ודנו במאה ה-י"ז בחילופים בין הזוהר והמסורה: רמד"ל בא"ת (1618) ומ"ש (1626). במאה ה-י"ט חזר א. מילזאהגי לנושא זה בחיבורו זהרי ראבי"ה [כ"י ירושלים Heb. 4° 121], השווה תשבי, משנת הזוהר, כרך א', עמ' 68 ועמ' 96 וה' 9.

172. עיין מ"ש, תהל' מו 9: אחרי שמי"ש מביא מחלוקת כנוסח תהל' מו 9: "מפעלות יהוה - אלהים", הוא מביא את דברי ר' מנחם עזריה מפאנו במאמר שברי לוחות [ולפנינו בדפוס ראשון, צפת 1864=דף ה: ו-] שניסה להראות באריכות בפירוש ברוח הקבלה, שהנוסח המפורש בזוהר בסוף פרשת בראשית: "מפעלות אלהים", הוא רק דרש, וכאמת גם אצל הזוהר היה כתוב "מפעלות יהוה" (!). על דברי רמ"ע אלה כותב מ"ש, (מיד לאחר הציטטה הארוכה מדברי רמ"ע): "ואנכי לא ידעתי מנסתרות ממני, רק בנגלות לנגד עיני מפני ספרים ומפי סופרים, בז' נוסחאות... מספרד ואשכנז כתוב "מפעלות אלהים" גם במזמור מ'ו [9] [=וכמו שנמצא לאחר מכן במזמור סו 5]..., וכן משמע פשוט לשון הזוהר בפרשת בראשית...". לאמר, בניגוד לדברי רמ"ע, לפי פשוטו של הזוהר בבראשית הנוסח הוא "מפעלות אלהים". [ויש להוסיף, שהנוסח בתהל' מו 9 בכ"י א וכן כ"י ל הוא "מפעלות יהוה"].

173. השווה מ"ש, במד' ז 1. והשווה כבר ר' מנחם די לונזאנו, אור תורה (1618), במד' ז 1.

174. השווה למשל מ"ש, יהושע ב 1 [דורשים: חרש←חרש]. על ר' שמואל לאניאדו, עיין אנ"י X, 1423.

175. א. השווה מ"ש, שמ"א ב 24 (בסוף), שמ"ב ג 35 (בסוף). [על אופיו של בעל כלי יקר ליטב חילוקים, השווה גם דברי מ"ש, שופ' ד 18, המציין שבעל כלי יקר נדחק ליטב שני מדרשים חלוקים].

ב. מ"מ יש לציין, שבחילוף אחד [מל"ב ה 20] כתב בעל כלי יקר, "נראה כי פשוט הוא שהם ז"ל דרשו קרי וכתוב, דקרינן מאומה וכתוב מומה לשון מוס", וזאת בניגוד לכי"י של התנ"ך שבהם אין כו"ק, אלא רק "מאומה". מובא ע"י מ"ש, מל"ב ה 20 (לקראת האמצע). ועיין מ"ש שם.

176. א. שו"ת ר' יעקב [ב"ר ישראל] לבית הלוי (ויניציאה 1614), 4°, סי' י"ד. [עיינתי בעותק [שבינתיים נעלם] שבאוסף כהנא שבספריה המחלקתית למדעי יהדות, בנין מייזר, האוניברסיטה העברית בירושלים]. הציטוטים שהבאנו בטקסט הם מהתשובה הנ"ל, דף נה: י. לציין שסי' י"ד משתרע על פני דפים נה--נט: וכולל תשובות לשתי שאלות נוספות. ואילו התשובה על ענין חילוף הנוסח [יבאך (בכל ס"ת חוץ מאחד) - ובאך, יבאך ק' (מסורה מק"ג ; י"ס"ת א' ישן נושן שהעלינו ממלטה תש"א)] מצוי בדפים נה--נו: .

ב. לכאורה, השאלה בענין חילוף הנוסח הנ"ל מתייחסת לפסוק שמ' יג 5 [והיה כי יביאך], ברם העיון מעלה שמדובר בשמ' יג 11 [והיה כי יבאך]. עיין בתשובה דף נו: [שם מסביר ר' יעקב לבית הלוי שדברי ר"י קארו, טור א"ח סי' ל"ב, מתכוונים לכך שאפשר לתקן: יביאך ← יבאך, אפילו בתפילין. (ואין הכוונה יביאך ← וביאך)]. והשווה כבר מ"ש, שמ' יג 11.

ג. השאלה באה מחמיו של ר' יעקב. הדבר צויין בסוף השאלה במפורש, ושם נזכר שם חמיו, ובתחילת התשובה נזכר שהיה חכם ורופא. על ר' יעקב מבית הלוי, עיין אנ"י XI, 83. ועיין עתה בניהו, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה (1980), עמ' 230-236.

177. שו"ת ר' יעקב לבית הלוי, סי' י"ד, דף נו. [ועיין לעיל ה' 162]. ושם, דף נה: - תשובת הרשב"א (כנוסח המקוצר), דף נה: - דברי בעלי התוס' הנ"ל.

178. מק"ג לא נזכר בשאלה במפורש, כי שם (דף נה.) נאמר בסתמיות: "במה שראינו 'והיה כי יב(י)אך', שהוא קרי וכתוב, כתו' בוא'ו וב(י)אך וקרי ביו"ד [=יבאך], וכן הוא במסרה...", ולא נאמר היכן "ראינו". ברם, הכוונה היתה למק"ג מהדורת יב"ח, שם כתוב [שמ' יג 11]: ובאך, יבאך ק'. וכן הבין ר' יעקב לוי, כפי שהוא כותב במפורש בתשובתו (דף נו:): "אם כן...אין לחוש במה שנמצא במקרא גדולה קרי וכתוב...".

179. שו"ת ר' יעקב לבית הלוי, סי' י"ד, דף נה:נה:י. .

180. עיין לעיל ה' 162.

181. השפעת דברי יב"ח על תועלת המסורה כשומר נוסח מורגשת באופן ברור במנחת כהן לר' יוסף הכהן (קורו גישמי (ליד קושטא) 1598) 12°, ובהקדמה שם. [והשווה לעיל בפנים ע"י ה' 160]. ההשפעה מורגשת לאחר מכן במיוחד באור תורה לרמד"ל ובמ"ש.

182. מס"מ, עמ' 142. והשווה הקדמת יב"ח, עמ' 74-75, ובעל הטורים, בר' א' 20.

182a. אל"ב בהקדמתו לס' הזכרונות, מהדורה ראשונה, כ"י מינכין 74 (נשלם 1521), עמ' 4c. צוטט ע"י רמ"ש, הקדמה לס' הזכרונות¹, עמ' 175-176, וע"י ש. מאנדלקרן בפתחה לקונקורדנציה לתנ"ך (ירושלים 1972)⁹, עמ' XIV.

182b. אל"ב, לאחר שמציין שבחיבור שיחסו אותו [כך כתב אל"ב, מס"מ, עמ' 142] לבעל הטורים "אינו מפרש רק המלות הנמצאות ב' או...ה' פעמים, ולא יותר", מוסיף: "ומה נעשה באותן הנמצאות י' או כ' עד מאה פעמים ויותר... איך אפשר לתת טעם על כלן". [מס"מ, עמ' 143]. והשווה מה שכתב יב"ח בהקדמתו למק"ג, עמ' 77, צוטט להלן בפנים ע"י ה' 191. על דברי אל"ב על המסורה כשומר נוסח, עיין מס"מ, עמ' 141.

183. מסורה מודפסת לא היתה עוד דבר של חידוש בסוף המאה ה-ט"ז ותחילת המאה ה-י"ז, היא נדפסה כבר בשנת 1525, ויש לשים עוד לב שבתקופה זו מסורה מודפסת היתה נפוצה. כי למן שנת 1525 נדפס מק"ג מהדורת יב"ח כמה פעמים נוספות [בתוספת פירושים שונים]: דפוס שני (בומברג, ויניציאה 1548) ודפוס שלישי (די גארה, ויניציאה 1568). ובסוף הרבע הראשון של המאה ה-י"ז נדפס מק"ג פעם רביעית (ברגדין, ויניציאה 1617-1618) - הוגה ע"י ר' יהודה אריה ליב ממודינא, ופעם חמישית (ל. קוניג, באזיל 1618-1619) - הוגה ע"י י. בוקסטורף.

183a. כפי שהתברר לי לאחרונה, אפשר שחיבור אחר מהמאה ה-ט"ז, שנשלם לא לפני 1529, יוצא מן הכלל שנקטנו כאן. כלומר, אפשר שהיה קיים חיבור [אם כי רק בכ"י], המאוחר מבעל הטורים והקדום לארבעה החיבורים שנדון בהם, שהיה מוקדש אף הוא כולו לטעמי מסורה. כוונתי לחיבור פורת יוסף לר' יוסף ב"ר משה [ב"ר יהודה ב"ר שמואל] אלאשקר. עיין על כך ציון ל"ב. מכל מקום, כיוון שחיבור זה נסתיים לא לפני 1529, כלומר אחרי מק"ג 1525, אפשר שגם חיבור זה הושפע מהקדמת יב"ח ומהמסורה שבמק"ג 1525.

184. פ' בעל הטורים היה נמצא כספר נפרד גם מחוץ למק"ג. כאן נציין את פרטי תפוצתו של פ' בעל הטורים עד לרבע הראשון של המאה ה-י"ז (ועד בכלל). מאז מק"ג דפוס שני (1548) נדפס

פ' בעל הטורים במק"ג 1548, 1568, 1617-1618, 1619, כמו כן נדפס במהדורות שונות של התורה ופרש"י: ויניציאה 1567, ויניציאה 1591, באזיל 1606, האגני 1611. [=רמ"ש, ק"ב, כרך I, מס' 208, 295, 361, 403, וכולם נזכרים אצל קאולי, קטלוג, עמ' 81, 83, 85, 86. ג' הראשונים נמצאים בספריה הלאומית בירושלים]. וכן נדפס לבד בקושטא 1514 [יערי, קושטא, מס' 25], ויניציאה 1544 [בבית ז. די פארי ע"י המגיה קורניליו אדיל קינד, כפי שצויין בקולופון הספר].

185. לפני צילום העותק שבספריית JTS בניו יורק [סימונו: KA*], ותודתי נתונה להם על הרשות לפרסם תוכנו. כמו כן מצוי עותק בספרייה הציבורית של ניו יורק ושלושה עותקים בספריית בודלי באנגליה [השווה קאולי, קטלוג (1929), עמ' 347]. על פרטים ביבליוגרפיים על הספר ועל מחברו, עיין ציון ט"ז.

186. א. עיין, למשל המסורה הנדרשת בדרשה כ"ד (טו:י), "השב(י) עי ז' חסרים וחד אפלוג [1] שמ' יב 15, (2) שמ' טז 30, (3) ויק' כה 9, (4) דה"ב ה 3, (5) דה"א כד 10, (6) דה"א ב 15, (7) דה"א יב 12 ["אלי אלי השבעי" - וצ"ל: אליאל (1)], וחד אפלוג: (8) דה"א כה 14 ["השבעי יישר אלה בניו" - וצ"ל: "ישראלה" (1)]. ואילו אצל יב"ח, מסורה סופית [IV 234], "השב(י) עי ח' חסרי", וסימניהון נמסר בפר' בא "מס"ג, שמ' יב 15 [I 151] (השבעי - ח' חס'): "השבעי ח' חס' וסי' [שמ' יב 15, טז 30, ויק' כה 9, דה"א ב 15, יב 12 ["אליאל השבעי"], כד 10, כה 14 ["השבעי ישראלה"], דה"ב ה 3 ["ויקהלו - דפלגא דספרא"]]. יצויין שאצל יב"ח יש טעות בסוף ההערה, כיוון "שויקהלו", דה"ב ה 3, איננו פלגא דספרא של דה"א ודה"ב, שהרי דה"א כז 25 הוא חצי הספר. וצ"ל: פלוגתא, דהיינו שיש מחלוקת בקשר לדוגמא זו. על טעות הפוכה, עיין מס"ג, יר' לט 2 (III 189), ומ"ש, יחזק' כו 1 [שם "פלוגתא", וצ"ל: "פלגא דספרא"].

ב. עיין עוד, למשל המסורה הנדרשת בדרשה כ"א (יג:י) "הל[ו] א י"ג מלאים [...] י"ג הלוא הוא כמוס עמדי = דב' לב 34]. ואילו אצל יב"ח במסורה הסופית (IV 202), "הלוא י"ג מל בתורה, וסימ' נמסר בפרשת שלח לך, וחד פלוגתא עלה [=דוגמא י"ג] הלוא הוא כמוס עמדי = דב' לב 34, ...". [וכן מדפיס במס"ג, במד' יד 3: הלוא י"ג מלאים בתור', וסי' ... וחד פלוגתא עלה הלוא הוא כמוס עמדי"]. ועיין להלן בה' 248 ובפנים.

ג. ראוי לציין לתוספת מוטעית הנמצאת ברשימת המסורה של דרשה י"ב (ח:), "הן - כלם (יא) בצירי לפי דעת בן נפתלי בר מה' שהם בסגול...". השווה לעומת זאת [כלי התוספת] מס"ג, במד' כג 9, איוב ח 19: "הן ה' פתחין [=פתח קטן=סגול]... מס"ג איוב לא 35: "הן - ה' בסגול...". [וכן במסורה הסופית IV 166], גינ', מסורה, ה' 284 [ובהערותיו], וכן רשימת המסורה של דרשה י"ג (ח:), "הן בסגול-ה"א...". וברור שאין כאן ענין לב"נ. וכמעט שאין צריך לומר שענין זה לא נזכר בחילופי ב"א-ב"נ.

187. א. דרשות המקשרות ב' רשימות: דרשה ט"ו (ט:י-י:י) - ובאת ז', טרף ג'; דרשה י"ח (יא-יב.) - תאכל י"ז, והליכות ד'; דרשה י"ט (יב-יב:) - והשתחו ז', זמירות ד'; דרשה כ"ג (יד:-טו:י) - לאור ז', נורא ז'. [דרשה אחרונה זו, בטעות, אינה ממוספרת, ויש לסמן אותה כ"ג], שהרי לפני כ"ב, ולאחריה כ"ד].

ב. דרשה המקשרת ג' רשימות: דרשה י' (ו:-ז-ז) - מאכל ד' פתוחים וסמוכים, והעוף ג', אוכל ו'.

ג. יצויין שהדרשות אינן מסודרות ע"פ סדר מסויים, כגון ע"פ סדר התורה [כפי' בעל הטורים], להוציא הדרשות שבסוף החיבור, שם, מסודרות דרשות כ"ח-ל"ד ע"פ הסדר של הפסוקים שבפרשת בראשית.

188. א. "תלתא פסוקי' אית, דאית בכל חד וחד ז' תיבו', תלתא מימינה ותלתא משמאלה 'והוא' באמציע הפסוק... , חד בתורה חד בנביאם חד בכתובי' ". [דרשה ל"ה (כ:-כ:י)]. השווה מס"ג, בר' מט 20, יש' לב 8, גינ' מסורה ה' 94, [ובהערותיו].

ב. יצויין שהמחבר דורש את עצם הלשון "חד בתורה... חד בכתובים". גם בדרשות אחרות מנהגו הוא לדרוש את עצם לשון המסורה, ואפילו הלשון בדרשה כ"ד: "השב(י) עי ז' חסרים וחד אפלוג" (!). [ועל מסורה זו עיין לעיל ה' 186 א].

189. א. הקדמת יב"ח, עמ' 77. שם ממשיך יב"ח: "ולכן כל מה שיכולתי למצוא וללקט מהם [=סימנים בלשון תרגום] מכל ספרי המסרה שהיו לי, כולם לקטתי' ושמתים בעשרים וארבע זה במקומות שהיו שייכים, וחזרתי ותקנתים במסרה הגדולה, כדי שבנקלה ימצאו".

ב. ברם, מחבר ס' מסרות כנראה יצר בעצמו את הסימנים בלשון תרגום שהוא הביא. ואילו יב"ח הביא רק סימנים בלשון תרגום שהוא מצא במסורה בכל"י.

190. והן הדרשות: ה' [ד:], ל' [יח:], ל"ב [יח:], ג' [ב:], כ' [יב:], כ"א [יג:], י"ח [יא:].

191. ואולי בעל ס' מסרות, הדורש סימני מסורה עם מיספור של ח', ט', י"א, י"ב, י"ג, י"ז, מגיב גם לדברי אל"ב במס"מ (1538), שמחד ציין שבעל הטורים דרש רק סימני מסורה עם המספר ב'...או ה', ומאידך, "ומה נעשה באותן הנמצאות ל' או כ' עד מאה פעמים ויותר... איך אפשר לתת טעם על כלן". [לעיל ה' 182b].

192. ג' דרשות לפרשה: פ' בראשית, ויחי', משפטים, ויש המחבר מביא שתי דרשות לסימן מסורה אחת. השווה פרשת ויגש: "...ד"א נ"ל [=דבר אחר נראה לי]...", וכן פרשת ויחי בדרשה השניה ["...ועוד שמעתי..."].

193. בספרי הביבליוגרפים נמצאים אי דיוקים ביחס למהדורות טעמי המסרה ופי' על המסרה לר' יעקב מצויזמיר. לבירור הפרטים הביבליוגרפיים של שני חיבורים אלה, עיין ציון י"ז.

194. כך אומר המחבר במפורש בהקדמתו לספרו פ' על המסרה (לובלין 1616, 1644), [אני מצטט ע"פ מהדורת 1644]: "אך לא אכחיד אמרי קדוש בוצינא קדישא, מורי ורבי מוהר"ר עקיבא מפרנקבורט (sic) ז"ל מלא גדישא, אשר בצלו חמדתי וחכמת המסורה ממנו למדתי, גם כמה כוונות על המסורה גדולה וקטנות...".

יצויין, שלאחרונה הביא י. אונא את דברי לואי לוויין, שהעיר שר' יעקב בן יצחק, רבה של סנדומיר (פולין) [ועיין להלן ה' 196], בעל "פירוש המסורה וטעמי המסורה" [וצ"ל שהם שני חיבורים נפרדים], לובלין שע"ו, היה תלמידו של ר' עקיבא. ברם, שם לא הובא מקור לידיעה זו. השווה: מ. הורוויץ, רבני פרנקפורט (ירושלים תשל"ב), השלים י. אונא, עמ' 27 ה' 86; על פיענוח ראשי התיבות ל.ל.-השווה ההקדמה עמ' IX.

195. א. על ר' עקיבא מפרנקפורט, עיין מרדכי הורוויץ, רבני פרנקפורט (ירושלים 1972), עמ' 26-27 [=תרגומו העברי של יהושע עמיר מהמקור הגרמני Frankfurter Rabbiner (1882 - 1885, ד' "כרכים"; 1969, בכרך אחד עם השלמות), השלימו יוסף אונא, עם הערות של חכמים אחרים (עיין לעיל ה' 194)].

ב. ההספד של מהר"ל [מיום ב', י"ז אייר שנ"ז] נדפס לראשונה [בשם הספד על פטירת חכם] ב[פראג] שנ"ח [1598], (ראיתיו בספריה הלאומית בירושלים, והעותק קצת פגום: חתכו את העמודים, והאותיות האחרונות בכל שורה חסרות), ולאחר מכן בפרנקפורט שע"ט [1619]. [השווה הורוויץ, רבני פרנקפורט, עמ' 27 וה' 87]. ויש להוסיף שהספד זה נדפס לאחר מכן כמה וכמה פעמים, ולמשל לאחרונה בתוך דרשות מהר"ל מפראג... כולל זכר צדיק - הספד על פטירת חכם [ירושלים 1959], עם מבוא לספר מאת מ. ש. כשר. וזה מלשון השער המקורי של ההספד [פראג] 1598]: "הספד על פטירת חכם אשר דרש הגאון... מהרר ליוא פה ק"ק פראג... ביום ב' י"ז אייר שנ"ז... על הגאון מהר"ר עקיב' [א] ורנקבורט ע"ה... והרי הוא [=ר' עקיבא] ניכר בפי כל שהיה גדול הדור ועניו וחסיד דרשן הגדול מים עד ים... והיה אחד מהגדולי' שעליהם עומד העולם... היום יום ה', כד' ניסן שנ"ח לפ"ק". אלמלא שער הספר לא ידענו במי מדובר, כי בהספד הנדפס, שהוא בעצם דרוש ארוך על עניינים הקשורים במות, אין מהר"ל מזכיר את שמו של ר' עקיבא אפילו פעם אחת. ובעצם, בהספד הנדפס יש רק רמז אחד לנפטר, בסופו: "ולכך דבר זה הוא לנחם נפשינו על הח[סרון] גדול שהצדיק אבד מן העולם, כי בשביל שהצדיק הוא רוצה וחפץ בקיום העולם, לכך יהיה [ה]צדיק לנו למליץ טוב אל הש"י על הדור הפחות אשר הם כמו יתומים באין אב ולא נשאר גו[דר] גדר בפרץ. אמן ויר"צ [=וכן יהי רצון]".

196. א. על העיירה צויזמיר ועל שהוא סנדומיר שבפולין, עיין אנ"י XIV, 831. והשווה כבר בהערותו של ל. לויין שציינו לעיל ה' 194.

ב. נאמר במפורש שר' יעקב היה אב"ד ור"מ בק"ק צויזמיר על ידי בנו ר' יהודה יצחק, למשל בהקדמת הבן לטעמי המסורה (לובלין 1644), וכן בשער מהדורה זו. מדברי הבן, המציין "א"א מ"ו החסיד זצ"ל נשמתו בצרור החיים צרורה..." [הקדמת הבן לפירוש על המסורה, לובלין 1644, דף ג. ובדומה בשער הספר], אנחנו יודעים שר' יעקב כבר מת לפני 1644. ויש לזכור שר' יעקב למד אצל ר' עקיבא מפרנקפורט (עיין ה' 194), ור' עקיבא הגיע לפרנקפורט בשנת 1550 [רבני פרנקפורט, עמ' 26], היה בין דיניי הקהילה בשנת 1565 [כשחתם על מכתב לרבני שוואבן, עיין רבני פרנקפורט, עמ' 24, ועמ' 25 ה' 66], ונפטר בשנת 1597.

197. עיין לעיל ה' 194.

198. הקדמה למסורת הברית הגדול (1622), דף ג., "...כי הכל [ממסורת הברית, מהדורת 1619] נמכר במקום אשר שם נדפס [=קראקא]..."

199. ההוספה בהקדמה למסורת הברית הגדול (1622) מתחילה בדף ב.:, בקטע "ועתה אודיע נא מה יהיה מהלך שבילי הספר...", וממשיכה עד לסוף ההקדמה (דף ג.).

200. השווה הקדמת ר' מאיר אנגיל למסורת הברית הגדול (1622), דף ב., והקדמת יב"ח, עמ' 48-50. אלא שר' מאיר אנגיל גם מביא כסיוע נוסף פירוש הר"ן לדברי הגמ' בנדרים לז: [אם כי הוא מביאו (פעמיים) בטעות בשם פ' רש"י].

201. הקדמת יב"ח, עמ' 74-77.

202. השווה מבוא של י. רייניץ, פירוש בעל הטורים (ירושלים 1972²), עמ' 15 ה' 48.

203. דף ב.:, בקטע "ועתה אודיע נא..." [=תחילת ההוספה שבהקדמה משנת 1622 (עיין ה' 199)], שורות ה'-י"ג. שם מציין ר' מאיר אנגיל, מחד שבעל הטורים "ו(ה)גדיל לעשות נפלאות בספר פרפ[ר]אות, ותהי המסרה על שכמו, ויגדל שמו בדבר הזה מכל אשר היו לפניו, דבר דבור על אפניו, ואחריו לא קם כמוהו מחלק שלל עד היום הזה ועד בכלל...", וכן "שהוא היה לי לפתח עינים... וחיוב אני לנהוג בו כבוד תמיד כתלמיד העומד לפני רבו...", ומאידך שהוא [=ר' מאיר] ישא ויתן בדברי בעל הטורים, "ואם המצא ימצא בהם מחסור כל דבר, או טעמא דלא מסתבר במשמעות, או טעות סופר וכיוצא, אצא לתקן, וכמו כן אם אמצא במה שעשה דברים אשר לא כן, ונבא ולא ידע מה נבא, אתווכח עמו תוכח' מגולה מאהבה רבה...". מכל מקום, אם אפשר הוא ינסה "ליש' [ר] דבריו לפי שטתו".

203a. ושמה התכוון ר' מאיר אנגיל לדרשות שבחיבור קריית ספר לר"א מוורמייזא [בכ"י], שנדפס לראשונה בלעמבערג 1905.

204. וכנראה יש כאן גם תגובה לדברי אל"ב במס"מ - עיין לעיל ה' b 182. [והשווה גם לעיל ה' 191 ובפנים].

205. עיין לעיל בפנים ליד ה' 190 ובהערה.

206. הקדמה למסורת הברית הגדול (1622), דף ב: [ומכאן שכבר אז היו מחברים שידעו איך לפרסם את חיבוריהם!]. ואלו הם המשך דברי המחבר שם:
"ויהי ממחרת השבת יבא אלי העם לדרוש על הספר שלי ויאמרו לי: איה הספרים אשר אתמול זכרתם, הוציאם אלינו ונדעה אותם, וכל אשר תדבר בהם נעשה ונשמע ונשמח ונעלוז בדברי תלמוד תורתך, ובמה יִנְדַע אפוא כי מצאנו חן [דף ג.] בעיניך, הלא בספרתך הנזכר. אז אמרתי: אין בידי מדי להקריב לכם אשכר(?) , כי הכל נמכר במקום אשר שם נדפס. ונשמע' [ים] היטב חרה להם בפש(?) מאד, וחלו פני רבים ונכבד' , אוס' [ף] ידי שנית להדפיסו כבתחלה, ואחרי נמכר תהיה להם גאולה. אף אני השיבותי להם בדרכי טובי: כאשר דברתם באזני כן אעשה בכל לבבי, ואגהא מכם מזור אם ה' יעזור ויגזר בחיים, ואם מעט, ואוסיף לכם כהנה וכהנה ביתר שאת ויתר עז...".

207. על ר' שלמה אלקבץ [1505-1584], עיין אנ"י II, 635-637, ועליו כדרשן - עיין שם (635). על ר' משה אלשיך [נפטר סמוך לאחר 1593], עיין אנ"י II, 758-759, ועליו כדרשן ועל דרשותיו שעובדו לפירושים למקרא - עיין שם (759). ועיין גם בספרו של י. דו, ספרות המוסר והדרוש (ירושלים 1975), עמ' 189, 203-205, 225-229.

207a. למעשה, לאור המקומות הרבים שבהם עבר ר' מאיר אנג'יל בחייו, יש להניח שהוא דרש את דרשותיו על המסורה לא רק כיוגוסלביה וקושטא, אלא גם במקומות אחרים, ולא רק במאה ה-י"ז, אלא כבר בסוף המאה ה-ט"ז, כהתאם לדבריו בהקדמתו למסורת הברית הגדול (דף ב.), "מיום היותי מפרש ודורש בקהל עם ובמושב זקנים... נתתי אל לבי לדרוש... למצוא דברי חפץ בסתרה של מסר'...". על המקומות הרבים בחייו ר' מאיר ולסיכום חיבוריו, עיין ציון י"ח.

207b. ויש להוסיף, כי לאחרונה גיליתי עדות נוספת לנאמר כאן בפנים. כוונתי לכ"י מכוון בן צבי 4043, כ"י [לא שלם] של חיבור נוסף המוקדש לדרשות על המסורה. את זמנו של החיבור ניתן לקבוע בין סוף המאה ה-ט"ז [ונשלם לא לפני 1592/3] והרבע הראשון של המאה ה-י"ז, את מקומו ניתן לקבוע באיטליה, ואת "מקורו בחיים" ניתן לראות כדרשות לבית הכנסת. חיבור זה כולל דרשות מסורה שהעתיק המחבר מכ"י שהיה לפניו, יחד עם דרשות מסורה שחידשם המחבר.

ונראה, שכ"י שהיה לפני המחבר, מקורו בצפת. עיין על כל זה, ציון ל"ג.

208. עיין לעיל ציון א*, 1 ב'. ועיין גם לעיל ה' 38 על דרכו של יב"ח בהגהת המשנה תורה לרמב"ם.

209. הקדמת יב"ח, עמ' 78.

210. שם, עמ' 79. וכן השתמש יב"ח ברשימות המסורה שנאספו יחד בסוף כ"י של המקרא (המלוים מסורה) = "מסורה סופית".

211. א. הקדמת יב"ח, עמ' 78-79. בקשר לצורה הציורית של המסורה שבכ"י כותב יב"ח (עמ' 79): "ורובם היו כתובים בקשרים [=צורות גיאומטריות] וציורים [=שמא צורות זואמורפיות, ושמא צורות של מנורות, עלים, ועוד] עד שלא היה באפשרות להבין מהם שום דבר...". וכנגד הצורה הציורית, הזואמורפית, של המסורה [בכ"י אשכנזיים] כבר התריע כשלש מאות שנה לפני יב"ח בעל ס' החסידים האשכנזי (מהדורת י. וויסטינעצקי, פ.ד.מ. 1924², עם מבוא ומפתחות מאת י. פריימאן, צילום ירושלים 1970), סי' תשי"ט [=מהדורת ר. מרגליות, ירושלים 1957 (ע"פ דפוס בולונוי 1538), סי' רפ"ב (בשינויים קלים)]: "מי שישכיר סופר לכתוב מסורת לעשרים וארבע ספרים יעשה תנאי עם הסופר, שלא יעשה המסורת ציורים עופות וחיות או כאלו ולא שום ציורין...".

ב. על דוגמאות של הצורות הציוריות, הזואמורפיות, של המסורה במצחפי מסורה, ושאליהן אולי התכוון יב"ח, [ובעקבותיו, אל"ב, מס"מ, עמ' 94 (בהרחבת התיאור)], ושאליהן התכוון בעל ס' החסידים, השווה למשל הצילומים הבאים [כולם מכ"י אשכנזיים]: (1) גינ', מבוא, מול עמ' 625 [כ"י B.M.Add. 21160, אשכנזי, 1300 לערך], (2) אנ"י IV, 966: צילום 15 [כ"י B.M.Add. 21160 הנ"ל], (3) שם: צילום 16 [כ"י אשכנזי, 1290] [=אנ"י XI, 45], (4) V, 1575: צילום 1 [כ"י אשכנזי, 1304], (5) VIII, 1271: צילום 3 [כ"י רויכלין 1, ס' שמות, אשכנזי, מאה י"ג] [=אנ"י XVI, 1404 (ושם מסומן מאה י"ד) !!], (6) XI, 272: צילום 16 [כ"י אשכנזי, מאה י"ג], (7) XI, 689: צילום 3 [כ"י פריס 5, אשכנזי, 1299]. ציורים זואמורפיים אלה הם טיפוסיים לכ"י אשכנזיים. ועיין אנ"י VIII, 1261. מכל מקום, מצאתי דוגמא לציור זואמורפי גם בכ"י ספרדי: אנ"י VIII, 1271, צילום 5 [כ"י ספרדי, 1301].

ג. כפי שציננו, יב"ח (שם, עמ' 79) [ובעקבותיו אל"ב, מס"מ, שם] גם התריע נגד הצורה הגיאומטרית של המסורה, הצורה הטיפוסית לכ"י ספרד [השווה אנ"י VIII, 1261].

212. הקדמת יב"ח, עמ' 79-80.

213. השווה למשל יב"ח, מסורה סופית (IV 180), חלף [בדבריו על רשימות מסוימות שיסדר בסוף המסורה הסופית]: "...כלהון חברנו, ואסדרנא להון, דהוון מפוזרים זעיר שם זעיר שם, וקהינא בהון סגין, וברירנא הסולת מתוך הסובין, ופרינא ולאיןא בהון טובא, וחזינא ליחדא להון דוכתא בסוף הדין מסרת' רבת' דאסדרנא לפום עניות דעתין ע"ש".

השווה גם ראשית דבריו למסורה הסופית (IV 119): "...ולצלול בעמקי ים המסרה להעלות כחמה ברה (השווה שה"ש ו 10), ואסלדה בחילה (איוב ו 10), לא אחמול על מיטב הצון [צ"ל: הצאן, ושמא משחק לשון: ציון (ים) של המסורה] והמשני' (שמ"א טו 19), השכוני בחורי עפר וכפים (איוב ל 6), כי יתרי פתחתי (ע"פ איוב ל 11), וחוח מעליה הפחתי [אולי צ"ל: הפכתי, או שמא זו השפעת איוב לא 39-40], ורסן מפניה שלחתי (ע"פ איוב ל 11)..." [על דוגמא אחרת של שמוש כזה בלשון המקרא ע"י יב"ח, השווה ציון י"ב, (3)].

214. א. הקדמת יב"ח, עמ' 80: "...והשם יודע כמה טורח עבדתי על זה, וכבר זה מפורסם לכל מי שראה אותי מתעסק בו..."

ב. שם, עמ' 83-84: "...הנה לא נמנע ממני בכל מא[ו]די וכחי לעשות ולתקן המסרה בכל התיקונים שאיפשר כדי להשאירה ברה וטהורה... וזה לאוהבי תועלת אחינו בני ישראל... [יב"ח מציין כאן בקיצור את עבודתו בהכנת המפרשים לדפוס], ולא נסוגותי אחור בשביל הטורח הרב, כי שינה לעיני לא נתתי לשבוע [י.פ. כן בדפוס רפ"ה] הן בחורף הן בקיץ, ולא חששתי לקום בלילה בקור וזולתו, כי חפצי וכוונתי היתה לראות תכלית המלאכה מלאכת הקדש..."

ג. ובלשון הדומה לכך: מסורה סופית (IV 249) [אחרי שהוא הסביר למה הוא השמיט את ספר הטעמי' לרבינו אהרן [בן אשר], אף שהודיע לפני כן במסורה הסופית (IV 180, חלף) שיביאנו, וכן אחרי שהסביר למה השמיט את חילופי כל ספר וספר (והשווה III 272)]: "...אמנם העתקנו מה שהוא יותר הכרחי ושאי אפשר מבלעדו, וממנו לא נשאר לעשות כל ההשתדלות שיתכן כדי להעלות העתקתינו ברה כחמה, ולא נסוגנו אחור מהטורח הרב לאהבינו התועלת הנמשך..."

ד. יש לציין, כי ההשוואה של דברי יב"ח שהבאנו כאן (ב) עם דברים שנדפסו רק ט' שנים לאחר מכן בסוף הקדמה של מהדורה אחרת של התנ"ך, מראה את השפעת הקדמתו [ומהדורתו] של יב"ח בקרב הנוצרים המלומדים בני דורו. בתרגום התנ"ך ללטינית, מעשה ידי סבסטיון מונסטר שיצא לאור בבזיל (כרך I 1534, כרך II 1535), בסוף ההקדמה העברית בכרך I (1534), [שהיא למעשה דברי הטפה כלפי היהודים] מסיים מונסטר בדברים הלוחים כמעט מלה במלה מסוף הקדמת יב"ח (!) - עם כמה שינויים לקהל קוראיו הנוצריים. השווה הקדמת יב"ח, עמ' 84 ודברי מונסטר שם. ראוי להוסיף שמונסטר מצטט בהקדמתו הלטינית (שם, כרך I, 1534, עמ' [7a]) - הפעם בשם אומרם - מדברי יב"ח בהקדמתו ביחס לכו"ק. הוא כינה את יב"ח בציטוטו: "Rabi Jacob".

215. עיין ציון א', (4). על תאריך סיום הדפסת הקונקורדנציה - עיין לעיל ה' 43.

216. א. כיוון שעבודת יב"ח על המסורה הסופית ועל המס"ג נמשכה אל תוך זמן הדפסת כרך IV [עיין על כך ציון י"ט], כתבתי בפנים שנשלמה עבודתו לכל המאוחר עם סוף הדפסת כרך IV, שאת תאריכה ציין אליהו בחור בשירו בסוף המהדורה:

"הוחל למנין ה- נוצרים שנת אלף עמו חמש מאות עשרים וארבעה: [1524=]
ושנת רפ"ו נשלם לפרט שנת עולם היה בתשרי יום עשרים וארבעה: ". כ"ד תשרי
רפ"ו=Oct. 11, 1525.

ב. תאריך מדויק של התחלת הדפסת כרך I לא צויין, אבל צויין התחלת כרך II [בשער כרך II]: "ותהי ראשית ממלכתם (sic) היום יום ב' כ"ה לחדש כסלו שנת רפ"ה לפ"ק". כ"ה כסלו רפ"ה = Nov. 21, 1524. הרי שתאריך התחלת כרך I קדם לתאריך הנ"ל. קאלה, בתוך גולדשמידט, המהדורות הקדומות, עמ' 47 ה' 1, שיער שכרך I נדפס במשך כארבעה חדשים ועל כן קאלה מניח שהתחילו להדפיס את כרך I, Aug. 1524. לפי זה לדעת קאלה [ובעקבותיו גושן, מבוא (עמ' 8 ה' 14) ובאנגלית: עמ' 7 ה' 14] הדפסת המהדורה נמשכה כ-ט"ו חדשים: Oct. 11, 1525-Aug. 1524. [בחשובו, קאלה בעצם הוסיף ג' שבועות מעבר ל-Oct. 11, 1525, להדפסת המסורה הסופית. ברם, יש להניח שהתאריך שציין אלי"ב כהשלמת מק"ג - Oct. 11, 1525 - כלל גם את הדפסת המסורה הסופית, שהרי שירו של אלי"ב נדפס בעמוד האחרון של המהדורה, לאחר המסורה הסופית].

217. על תאריך הסיום של הדפסת משנה תורה, עיין לעיל ה' 41, ועל מעשה יב"ח בהכנת משנה תורה, עיין לעיל ה' 37 (וה' 38).

218. הקדמת יב"ח, עמ' 79.

219. שם.

220. מסורה סופית (IV 205): "אמ' המעתיק, כל אלו השטו' דמשמשיך ומא' בא"ב מא' ועד ל' [=רשימת מלים יחידאיות המתחילות בקידומת "ומ", המסודרת ע"פ א"ב של האות הבאה אחרי "ומ", כגון ומאז, ומאיבי, ומאחרי...], כולוהן לקטתי מספרי המסר' זעיר שם זעיר שם, אבל היא כולה א"ב גדולה אחת דמשמשת ומא' עד התי"ו ולא הגיע לידה ממנ' ביחד כי אם מל' ועד תי"ו, ושאר לקטתי שטה שטה ולא ידענא אם חס' או לא עכ"ל". [והשווה פרנסדורף, הערות לאו"א 18, גינ', יב"ח, עמ' 27 וה' 35, גינ', הערות למסורה, ו' 18g]. ועיין גם בהערה במסורה הסופית [IV 180] שהבאנו לעיל ה' 213.

221. הקדמת יב"ח, עמ' 79.

222. שם, עמ' 79-80. ברם, יב"ח איננו עקבי בכלל זה, כלומר, יש והעיר במס"ג ואין האותיות מנוקדות מלמעלה. השווה, למשל הערתו במס"ג, (1) בר' לז 20 [I 90, לקראת סוף העמוד: בורות הבורות ה' בליש'...], (2) בר' מג 7 [I 103: הידוע ג' ב' חס' וא' מלא...], (3) בר' נ 25 [I 120, לקראת סוף העמוד: עצמתי ו' חס'...].

223. הקדמת יב"ח, עמ' 80. [ואגב, יש לתקן שם את תרגומו של גינ', כי פירוש דברי יב"ח, "וכן במקומות שהיה קשה לי על לשון ספר אחד מהמסרה, שלא הייתי מוצא כדבריו ברוב הספרים, ובמסרה אחרת באופן אחר ולא היה קשה", הוא שמקרה שלשון ספר אחד מהמסורה התנגד למה שמצא יב"ח ברוב כ"י של התנ"ך, ואילו לשון המסורה האחרת הסכימה לרוב כ"י של התנ"ך. ברם, גינ' תרגם: "and whenever I took exception to the statement of a certain Codex of the Massorah, because its remark did not harmonize with the majority of copies of the Massorah, whilst the same difficulty was not found in the others".

ויש לתרגם: majority of the Bible Codices, ...in another Massorah].

224. בתחילה תכנן יב"ח להדפיס את דקדוקי הטעמים [השווה הערתו, מסורה סופית (IV 180) חלף: "אמר המעתיק, כל חלופי ושנויי כל קריא... ודקדוקי הטעמים שחבר רבי אהרן בן אשר ממקום מעזיה הנקראת טבריה, ... (ו) חזינא ליחדא להון דוכתא בסוף הדין מסר' רבת' דאסדרנא לפום עניות דעתין ע"ש"], מפני שבמק"ג 1517 כבר נדפס דקדוקי הטעמים לראשונה (עיין לעיל בפנים, סמוך להערות 15-17) ומפני שמצא את החיבור ב"מסורה הסופית" של כ"י רבים שבהם עיין. מכל מקום, הוא שינה את דעתו, כפי שהוא מעיד בסוף מסורה סופית [IV 249] (הערה זו הושמטה מדפוס שני ואילך של מק"ג 1525): "עד הנה הגיע שיעור מה שראינו ליעדו למסר' רבת', אמנם השמטנו ספר הטעמי מרבינו אהרן להיותו בלתי צריך, יען כי שמנו תמורתו שער הנגינות [IV 248] שכולל כל מה שהביאו הוא ז"ל על הדרך היותר מפורסם לעניות דעתין". לאמר, לשון דקדוקי הטעמים היתה קשה להבין, וכיוון שיב"ח מצא את "שער הנגינות", שלשונו ניתנה להבין בקלות ותוכנו מקביל [לדעת יב"ח] לדקדוקי הטעמים, החליט להשמיט את דקדוקי הטעמים ולהדפיס במקומו את "שער הנגינות".

[אגב, טעות מוזרה נפלה במאמרו של דותן, "מסורה", אנ"י XVI, 1476. שם נאמר שיב"ח הדפיס את דקדוקי הטעמים והיה הראשון להדפיסו. ברם, דותן עצמו ידע שפרטנסיס הדפיסו ראשון [במק"ג 1517], שהרי דותן העיר על כך בפרוטרוט, דק"ט, עמ' 54 ואילך. וכבר ראינו שיב"ח לא הדפיסו].

225. א. על מסורה בסוף מצחפי מסורה ובראש מצחפי מסורה, השווה למשל בקיצור, ייבין, "מסורה", אנצ' מקראית, ה' (1968), עמ' 139. והשווה התיאורים של החומר שבראש מצחפי מסורה רבים ובסופם [בעיקר החומר השייך לדקדוקי הטעמים] אצל דותן, דק"ט (1967), עמ' 98-50, passim. לדוגמא של "מסורה סופית" במצחף מסורה קדום שצולם לאחרונה השווה, צילום

כ"י ל (משנת 1009), כרך ג', עמ' 272-326, ולדוגמא של "מסורה סופית" ממצחף מסורה קדום, שנדפסה שנית (ואף שלישית) לאחרונה השווה, גינ', מסורה III [מהדורת צילום, ירושלים 1971=כרך V] עמ' 269-294, "מסורתא אחרייתא מצופוט קאלי" = מסורה סופית של כ"י ל³ [=כ"י לנינגרד, פירקוביץ ב 10, הוקדש בשנת 946] =לשעבר כ"י T 17 [השווה גינ', מבוא עמ' 280 וה' 1, דותן, דק"ט, עמ' 73 וה' 83]. ולדוגמא של מסורה שאפשר שהיא מסורה סופית השווה, גינ', מסורה III [=V(1971)] עמ' 295 - 309, "מסורתא אחרייתא מצופוט קאלי" = כ"י T 15 Firk. B, 1548= [ועל האפשרות שזאת היתה מסורה סופית של מצחף מסורה השווה, ב"ש, דק"ט עמ' XXXIII, גינ', מבוא עמ' 279 וה' 1, דותן, דק"ט עמ' 78 וה' 113]. ושמא הדוגמא הבאה גם היא מסורה סופית, גינ', מסורה III [=V 1971] עמ' 310 - 326, "מסורתא אחרייתא מצופוט קאלי" = כ"י T 19 [השווה ב"ש, דק"ט עמ' XXXVI-XXXV, גינ', מבוא עמ' 280-281 וה' 1, דותן, דק"ט עמ' 66 וה' 54].

ב. דותן, "מסורה", אנ"י (1973²) XVI, 1471, העיר על כך שיב"ח לא חידש בעצם הבאת מסורה בסוף הטקסט, כי כך כבר נמצא בכ"י. אלא שדותן לא הבחין שם בין מסורה מפרטת ומסורה מצרפת. [עייין בפנים בסמוך].

ג. יש לשים לב, שבתחילה תכנן יב"ח לקבוע את ה"מסורה הסופית" בראש המהדורה, שתהיה "מסורה תחילתית" [וכבר ציינו, כאן א', שגם בראש מצחפי מסורה יש אוספים של רשימות מסורה]. השווה הערות יב"ח במס"ג: (1) I 418 (דב' יב 16): "כל שינויי דאל הארץ ודעל הארץ מכל כ"י ספרי תשכח במסרה רבתא דאסדרנא בריש האי חיבורא באורח קשוט", (2) I 438 (דב' כג 21, בקשר לאותה רשימה שהזכיר לעיל (1)): "...וסי' דכולהו במס' רבתא בערך ע' דאסדרנא בריש האי חיבורא באורח קשוט", (3) I 464 (דב' לג 27): "מענה ל' דלא מפיק ה"א וחד מפיק ...והוא חד מן שטה מן י"א חד מפיק וחד לא מפיק, וסי' נמסר במס' רבת' דאסדרנא בריש האי חיבורא".

מכל מקום, "המסורה הסופית", שהיתה בין הדברים האחרונים שנדפסו במהדורה, נסדרה בסוף המהדורה ולא בראשה. מאידך, דברי השבח של ר' יוסף צרפתי, הקדמת יב"ח, מספר הפרשיות וסדרי התורה על פי המסרה, שאף הם היו בין הדברים האחרונים שנדפסו במהדורה, נסדרו בראש כרך I. על כך שחומר זה היה בין הדברים האחרונים שנדפסו במהדורה, עייין ציון כ'.

226. על המונחים "מסורה מצרפת" ו"מסורה מפרטת", עייין ייבין, "מסורה", אנצ' מקראית ה', עמ' 138-139. ועל אכלה ואכלה [=מהדורת פרנסדורף] כדוגמא למסורה מצרפת, עייין שם, עמ' 149. מצויים כמה כ"י קדומים, כפי שייבין ציין שם, כגון כ"י ב, ש, בהם המס"ג שמסביב לטקסט היא [גם] מן הטיפוס של מסורה מצרפת. וכבר ציין ייבין, שם (עמ' 139, 146), שיב"ח הדפיס במסורה הסופית רשימות משני הטיפוסים הנ"ל. על דוגמא יפה של הבחנה בין מסורה מצרפת ומסורה מפרטת, השווה או"א, כ"י האלי: הקבוצה הראשונה של ק"ע רשימות היא מן הטיפוס של מסורה מצרפת, ואילו הקבוצה השניה של שמ"ג רשימות היא מן הטיפוס של מסורה מפרטת [להוציא כמה

רשימות]. על הבחנה בין שני הטיפוסים של המסורה, בלא שנקבעו להם מונחים, השווה כבר גינ', יב"ח (1867), עמ' 32.

227. הקדמת יב"ח, עמ' 83. יב"ח כלל במסורה הסופית גם רשימות מס"ג [אפילו קצרות] שהושמטו במשך הדפסת המהדורה מהמס"ג שמסביב לטקסט בשל צורת הדף [layout]. עיין ציון י"ט, (1).

228. מספר כולל זה [וליתר דיוק: 5,269 רשימות] הוא ע"פ מיספור הרשימות אצל גינ', מסורה, סוף כרך II (במהדורת הצילום 1971, IV), עמ' 770-830. סכום עצום זה בולט במיוחד בהשוואה למספר הקטן [פחות משלשים] של רשימות מס"ג שהדפיס פרטנסיס בסוף מק"ג 1517 (לעיל ה' 17).

229. יש לשים לב, שכבר באו"א, כ"י האלי, בקבוצה השניה של רשימות, שהן מהטיפוס של מסורה מפרטת [להוציא כמה רשימות], יש נסיון לצרף רשימות מס"ג השייכות למלים מאותו שורש. כגון 23 רשימות מס"ג השייכות לשורש בוא שבסימן הראשון, ועוד שם 13 הערות על מלות יחידאיות מאותו השורש! אלא שבאו"א האלי אין סדר א"ב לשורשים, ולמשל, הסימן התשיעי הוא הראשון העוסק בשורש המתחיל באל"ף [=אמר].

230. הקדמת יב"ח, עמ' 82. [זו בוודאי השפעת דרכו של יב"ח כאיש תלמוד].

231. א. וכן הוסיף יב"ח מקומות השוואתיים בתוך המסורה הגדולה, לפעמים למקומות אחרים במס"ג [כגון, אם הדפיס קודם לכן את הרשימה הנידונה במלואה - השווה הקדמת יב"ח, עמ' 81] ולפעמים למסורה הסופית [אם נמצאת שם הרשימה במלואה]. יש להניח, שיב"ח חידש מעצמו את הנוהג של מראי מקומות השוואתיים בתוך המסורה הגדולה. מ"מ מצאתי דוגמא לנוהג זה כבר בכ"י קדום [מאה י' לערך], הוא כ"י ש [שיב"ח בוודאי לא ראה]: עמ' 383, מס"ג, דב' ד 46: "יושב מ"ב מלי וסימנהון י"ז מנהון שלם [שלם=מלא] באוריתה ומסרנן בראשה דספרא דאלה הדברים. יהושע כלהון חסי בר מן...". ושם, במס"ג בראש ספ' דברים, עמ' 369, דב' א 3: "יושב י"ז מלי באורית...". על העובדא שמראי המקומות ההשוואתיים לא תמיד הושלמו במק"ג, עיין ה' 233 ב'.

ב. יש להוסיף, כי גינ' ציון שבכ"י G 4 [=גינ', מבוא, כ"י 55, כ"י אשכנזי, שגינ' מיחסו לראשית המאה ה-ט"ו] יש הפניות תמידיות במס"ק לרשימות הארוכות שבמס"ג. גינ', הביא שתיים מהן: (1) בר' כט 23 וַיָּבֵא - יִנְאָה בְּקָרִי, מקץ", כלומר, רשימת המס"ג המפרטת נמצאת בפרשת מקץ=בר' מג 7. (2) בר' כט 26 יַעֲקֹב - יִלְזֵוּ בְּקָרִי, תצא". כלומר, רשימת המס"ג המפרטת נמצאת בפרשת [כי] תצא = דב' כה 9. [גינ', מבוא, עמ' 758 וה' 3,2]. מכאן הסיק גינ',

שיב"ח לא חידש הנהגת הערות הפנייה במסורה, אלא הרחיב שיטה שנהגה בכמה כ"י [גינ' שם]. ברם, על סמך תופעה בכ"י G 4 אי אפשר להרחיק לכת, כפי שעשה גינ', לגבי שיטת ההפנייה של יב"ח, שהרי אין ראיה שיב"ח ראה כ"י זה! וגין' לא הצביע על כ"י אחרים שמצויים בהם תופעה זו.

232. השווה הקדמת יב"ח, עמ' 82, (83).

233. א. כגון, לו עמדת בתהל' כב 31 [לאדנ' - ז' כ"כ] ורצית לדעת האם והיכן נמסרה רשימת המס"ג המפרטת את שבע הדוגמאות של "לאדנ'", לא היתה פנייה אל המסורה הסופית מסייעת כיוון שרשימה זו לא נכללה במסורה הסופית. ולמעשה נמצאת רשימת המס"ג במס"ג, יש' כח 2, ויש אליה הפניות במס"ג, מלאכי א 14, דנ' ט 9. [ואילו בבר' יח 30 מפנה יב"ח למס"ג בתהל' כ"ב, ושם חסרה רשימת המס"ג! מכאן שיב"ח שינה את תכניתו, הדפיס את הרשימה כבר בישי' ולא חיכה לתהל'].

ב. נוסף לזה שהמסורה הסופית לא כללה תמיד הערות הפנייה, היו בה גם מקרים של הערות בלתי שלימות, דוגמאות בהן העיר יב"ח [במס"ג, במסורה הסופית] עיין במקום פלוני לרשימה פלונית וזו חסרה שם. וכבר העיר מ"ש על דוגמאות כאלה. השווה הערות הפנייה ממס"ג למס"ג: מ"ש, יר' מט 16, לו 23, זכר' י 11, והערות הפנייה ממס"ג למסורה סופית: מ"ש, יחזק' ל 18. [וכאן גם ממס"ג למס"ג], תהל' עה 10 [וכאן גם ממסורה סופית למס"ג].

ג. היו דוגמאות של רשימות מס"ג שיב"ח הביא מהן את כותרתן במסורה הסופית והשמיט בכוונה את פירוט הדוגמאות, כפי שהוא ציין (IV 231): "אמר המעתיק, השמטנו קצת מאלו הסמנים [=פירוטן] שלא היו לצורך, דמיון זה "הראשון ס"ג", מדמסרנה "ראשון ח"י" לא אתינן למטעי למקרי "הראשון" במקו' "ראשון"... ולזה אל יתמה המעיין כשיחסר איזה סימן [פירוטן], כי כשיעיין היטב יראה דלא צריך ולא מידי, והכוונה דלא לאישתבושי, ולפום כן לא מסרינן כי אם מנינ' לחוד, לידע המנין אם יצטרך לדרשה אחריתי עכ"ל".

233a. עיין להלן ה' 240.

233b. עיין לעיל בפנים, אחרי ה' 82.

233c. עיין להלן ה' 338 ושם בפנים.

233d. עיין לעיל ה' 38.

233e. עיין ציון א*, (1) (ב) ולעיל ה' 38.

233f. הציון "מס"ג (X) מציין כאן את מספרה של הדוגמא להלן, (X), בניתוח המפורט של הערותיו של יב"ח במס"ג - בקטגוריה של מסורות חלוקות בהן לא הכריע יב"ח [מס"ג I (ב)], שם נמצאים פרטי רשימת המס"ג הנידונה עם הערת יב"ח ודיונינו. כאמור, כאן אנו מביאים רק את תמצית המחלוקת במק"ג 1525, שעליה לא העיר יב"ח והעולה מדיונינו שם. לא נעיר כאן על טעויות ברשימות המסורה במק"ג וכו', כל אלו יובאו להלן בניתוח ובהערות שם.

233g. עיין להלן ה' 266a.

233h. ברם יב"ח הכיר בעיה זו והעיר עליה פעמיים. עיין להלן ה' 278, 333.

234. כך למשל: (א) ר' מנחם די לונזאנו בחיבורו אור תורה (1618) [מס"ק, על התורה בלבד], (ב) ר' ידידיה נורצי בחיבורו מנחת שי (1626, נדפס 1742-1744) [מס"ק, ובמיוחד מס"ג], (ג) Bruns במאמרו, RBML, XIII-XII (1783) [מס"ק], (ד) גינ' בהערות למסורה [=הערות על השרשים מאוספו של המסורה המתחילים עם אל"ף ועד לשרשים המתחילים עם יו"ד] (1905) [מס"ג, מסורה סופית], מבוא (1897) [עמ' 964-965. כאן הוא אסף במקום אחד כמה הערות של יב"ח במס"ק בבראשית, אבל בלי כל ניתוח], (ה) פרנסדורף בהערותיו לאו"א (1864) ולמס"ג (1875) [הערות בודדות - מס"ג, מסורה סופית].

234a. שפרבר, בעיות במסורה (1943), עמ' 370-377 = (1966), עמ' 548-553.

234b. ועיין להלן ה' 281.

234c. עיין שפרבר, בעיות במסורה (1943), עמ' 372 = (1966), עמ' 549, הקדמת יב"ח, עמ' 79-80, ולעיל בפנים ע"י ה' 221-223 ובהערות. [ועיין עוד להלן ה' 356].

235. ספרתי את ההערות של יב"ח שנדפסו פעמיים (במקומות שונים) כהערה אחת. עיין למשל להלן: מס"ג: I (ב) [(9)] (15) (17) (23). מאידך חילקתי פעם אחת הערה אחת לשתיים. עיין מס"ג, I (א) (4) - (ב) (44). כן כללתי 10 הערות שמצוי בהן המונח פליגא/פלוגתא, [לרבות I (ב) (19), שנוסחו משובש (עיין להלן בפנים)], אף כי בחלק מהן וודאי מצא יב"ח הערה כזו בכי"ן [שלפניו (השווה להלן ה' 240)].

236. ברישום הדוגמאות נהגתי כדלהלן: ציינתי בתחילה [ע"פ מהדורת הצילום של מק"ג 1525] את הכרך והעמוד בו מופיעה ההערה הנידונה. בכרך IV יש שני מיספורי עמודים במהדורת הצילום, לפיכך סימנתי את המיספור השני ע"י קו מתחת למספר העמוד, כגון [IV 23]. לאחר מכן ציינתי את הפרק והפסוק ואת צורת המלה הנידונה כפי שהיא מופיעה במק"ג 1525 יחד עם

הערת המס"ק במקום, ורשמתי את הערת המס"ג הנידונה ואת הערתו של יב"ח. בהערת המסורה ובהערת יב"ח הבאתי בדרך כלל את מראי המקומות המדויקים שאליהם מכוונים מלות המפתח במקום מלות המפתח של הפסוקים. [במק"ג מביא יב"ח את מלות המפתח בלבד, בלי לציין מראי מקומות ספציפיים]. עתה יוכל הקורא לעיין בהערה, בלי שיטרח הרבה ויחפש בספרי עזר. במקומות שנוסח מלות המפתח חשוב לעניין הבאתי גם את נוסח מלות המפתח עצמו. לפעמים הוספתי ניקוד כדי להסביר את כוונת המסורה [עיין למשל: מס"ג: I (א) (7)], אבל לא סמנתי את הנקודות מעל להערותיו של יב"ח במקומות שהוא עשה כן (עיין לעיל ה' 222). במקרים שהמחלוקת, עליה הצביע יב"ח, איננה ברורה דיה בקריאה ראשונה, חזרתי וסיכמתי את עיקר המחלוקת לאחר רישום ההערה.

237. בטקסט במק"ג, וכן כ"י ל: נחמ' י 17 אגרותיהם.

238. ועיין ציון י"ט, (4).

238a. עיין פרנסדורף, מס"ג, עמ' 241 ה' 3.

239. להלן דוגמאות 38-44, וכן 24, 34 (36).

240. השווה, למשל יב"ח (II 246), שמ"ב כא 21 [להלן מס"ג II (ב) (14)], וג' הערות למסורה, י' 29. מדברי ג' י' יוצא שהערה דומה לזו שהביא יב"ח נמצאת בכ"י B.M. Add. 15,251 וכן באו"א כ"י האלי.

ואלו הן ההערות שמצוי בהן המונח פלוג[תא] שהבאנו להלן: 4 (I 168), 5 (I 236), 6 (I 322), 8 (I 339), 14 (II 246), 15 (III 65=373), 20 (III 190), 25 (III 298), 33 (IV 259). ועל הערתו III 189 - להלן (19) - עיין מ"ש יחזק' כו 1. [אפשר שכמה מהערות אלו מייצגות מחלוקות בין מסורה לכ"י, ולא בין מסורה למסורה, ואם כן יש להעבירן לקטגוריה II].

241. ברם, כפי שנראה להלן, כשקבע יב"ח איות בפסוק מסויים בטקסט, הוא לא היה מודע בדרך כלל למחלוקת שהוא הביא לפסוק זה במקום אחר במס"ג.

242. יש לשים לב, שהרשימה שיב"ח הביא [י"ו זוגין] היא עצמה הרחבה של הרשימה המקורית [י"א זוגין], כפי שניתן ללמוד מן הסימן בלשון תרגום שיב"ח הביא לאחר פירוט י"ו הזוגין. הסימן הארמי רומז לרשימה הכוללת רק י"א זוגין (!) וזו היא הרשימה הנמצאת למשל באו"א 228 [ושם גם הסימן הארמי]. שם, או"א 229, יש רשימה נפרדת של ג' דוגמאות נוספות, הנכללות ברשימה המורחבת שיב"ח הדפיס. [השווה פרנסדורף, מס"ג, עמ' 357 ה' 4, והערות לאו"א 228].

לשון אחר, הרשימה י"ו זוגין שיב"ח הביא מרחיבה את הרשימה המקורית [י"א], אבל לא חולקת עליה. כך ניתן להעלות על הדעת גם בקשר לשתי הדוגמאות הנוספות שציין יב"ח. אבל עיין בפנים בסמוך.

243. כמלות מפתח לדוגמא השניה של "תהומות" מצויות כאן: "יעלו הרים", וצ"ל: "יעלו שמים" [=תהל' קז 26]. הטעות במלות המפתח היא אשגרה ע"פ תהל' קד 8: "יעלו הרים ירדו בקעות" ואלו בתהל' קז 26 כתוב: "יעלו שמים ירדו תהומות".

244. על מחלוקת ישנה זו (הנזכרה כמחלוקת [האמורא הבבלי] ר' נחמן [בר יעקב, עיין להלן ה' 364 ב'] וכמחלוקת מערבאי-מדינחאי) ועל כך ש"לא מפיק ה"א" הוא מלה אחת, השווה: גינ', מבוא, עמ' 382 וה' 1, הערות למסורה, י' 160, מ"ש, שמ' יז 6, וייל, טקסטוס, 4 (1964), עמ' 34-36, ייבין, כתר, עמ' 82 [שם נתהפכו הדעות הנזכרות במ"ש], 80. השווה עוד Bruns, RBML XII (1783), עמ' 272, וכן אסטבן, BAEdO II (1966), עמ' 95 [נעלמה ממנו (שם, 97) כל הסיפרות המתאימה, להוציא מהדורת גינ' לתנ"ך]. והשווה גם גינ', הערות למסורה, א' 238. [מה שהדפיס גינ', מסורה, ח' 664 (עמ' 611), כמחלוקת רב נחמן על מל"א ג 26 היא הערה משובשת, וצ"ל: שמ' יז 16. והשווה גינ', הערות למסורה, א' 238 בסוף, וצ"ל שם בסוף, 17:16 (Gen.) ← [Ex.]].

245. השווה מ"ש, נחמ' ט 35, 36.

246. זה, שלא כדעת מ"ש, במ' ז 3 המפרש, "עגל" - ג' חס' ופלוגת' עליה כי אמרי עגלות", מחלוקת, כי יש אומרים שיש לנקדו (במ' ז 3) בפתח (במקום סגול).

247. כמלות מפתח לאיוב מא 5 מצויות כאן: "בכפל רסנך מי יבוא", וצ"ל: רסנו.

248. על הערה דומה בכ"י הצביע מ"ש, דב' לב 36. וכן מצאנו הערה דומה בכ"י קדום, הוא כ"י ש: מס"ג, דב' לב 6: "הלוא יל' מלי באורית... (13) כמוס עמדי. ובתריה פולג, ...". מתוך הערת מס"ק כ"י ל, דב' לב 6: הלוא - "יל' מל' למע' [רבאי]", אנו למדים שפלוגתא זו היתה בעצם מחלוקת בין מדינחאי-מערבאי, למערבאי היתה תיבה זו י"ב פעמים מלאה בתורה ולמדנחאי י"ג, לרבות דב' לב 34. ברם, יש לציין שמחלוקת זו איננה נכללת ברשימה [מהגניזה] של חילופי מער-מדנ' בתורה שפרסם אסטבן, BAEdO II (1966), עמ' 96. [השווה, מאידך, הדוגמא של "כסיה" - לעיל ה' 244, וכן זו של "הגדול" - להלן ה' 315].

249. יב"ח עדיין לא הביא את הדוגמא הרביעית של "קעלה - ד' חס' בליש" בהתאם לכותרת, לפיכך אין לפני הדוגמא הרביעית מקום למלים "ויש ספרים". הן מופיעות כאן מן הטעם של

דיטוגראפיה, או מפני שיב"ח לא מצא את הדוגמא הרביעית בסימן המסורה והוסיפה ע"פ הכתוב בטקסט של כ"י של התנ"ך שלפניו. אפשרות אחרת היא, שיב"ח מצא את הדוגמא הרביעית בסימן המסורה והוסיף את המלים "ויש ספרים" [קצת שלא במקומם] להודיע שיש ספרים המסכימים לכתוב החסר בדוגמא הרביעית (שמ"א כג 4). והשווה הערתו במס"ק לשמ"א כג 4: קעילה - "בקצת ספרים חס' ובספ' מוגה מל".

250. כמלות מפתח לשמ"א כו 13 מצויות כאן: "יעמד על ראש ההר מרחק", וצ"ל: ויעמד.

251. יש להעיר, שמ"ש, איוב יד 16 [במהדורת 1814: מסומן יד 12, כי מ"ש מתחיל את הפרק ד' פסוקים קודם ל-BH³], מביא מסורה מכ"י [=גינ', מסורה, ש' 783] המפרטת את ד' הדוגמאות של תשמור מלא: איוב כב 15, איוב יג 27 [=ותשמור], דה"א כב 13 (12), דה"ב ז 17. ברם, יב"ח הדפיס מלא גם את איוב יד 16, כלומר הוא הדפיס ד' דוגמאות של "ותשמור" [כולל איוב יד 16] ואחת של "ותשמור" [איוב יג 27 - ושם מס"ק, ל' ומל']. (ועיין מ"ש, איוב יד 16). לשון אחר, בניגוד למק"ג, המסורה הנ"ל כללה בין ד' הדוגמאות של "ותשמור" אחת של "ותשמור" [איוב יג 27. ושים לב למס"ק בכ"י ל שם: ל' מל'], ולא כללה את איוב יד 16 [אף כי גם בכ"י ל יש כאן כתיב מלא. והכתיב המתאים למסורה כאן נמצא בכ"י א: תשמר].

252. מ"ש, שמ"ב יח 22, שהצביע על המס"ג במל"ב ז' בקשר לנדון, החליף את הדעות וכתב בטעות שלפי מס"ג, מל"ב ז 9, הכתיב בשמ"ב יח 22 הוא מלא = "בשורה" [=הדעה הראשונה כאן]. ואין זה נכון, כי לפי המס"ג במל"ב ז' הכתיב בשמ"ב יח 22 הוא חסר = "בשרה" [הדעה השניה כאן].

252a. השווה פרנסדורף, הערות לאו"א 116, שנעלמה ממנו כוונת המס"ג, שמ"ב כא 21.

253. מ"ש, הושע ו 3, הניח שהפלוגתא היא על אודות זוא"ו בראש המלה "ונדעה". ברם, מתוכן המסורה נראה שהמחלוקת היא בקשר לניקוד הוא"ו, שוא או קמץ.

254. השווה גייגר, המקרא ותרגומו (ירושלים 1949), עמ' 225.

255. כמלות מפתח לעז' י 41 מצויות כאן "עזראל ושלמיהו שמריהו", ואילו במק"ג ובכ"י ל כתוב בעז' י 41 "שמריהו". יתכן שלפנינו אשגרה במסורה מן המלה "ושלמיהו" שקודמת לשמריהו.

256. כמלות מפתח לנח' יג 13 מצויות כאן: "ואוצרה על האוצרות", ואילו במק"ג, ובכ"י ל כתוב בנח' יג 13: "אוצרות".

257. מ"ש, דה"א ט 26, החליף בטעות את הפסוק השני שעליו חלוקות שתי הדעות כאן במס"ג, יר' נא 13. הוא ציין "ואוצרה על אוצרת" = נחמ' יג 13, וצ"ל: "הביאו מעשר דגן" = נחמ' יג 12.

258. כמלות מפתח למל"א ח 42 מצויות כאן: "כי ישמעון את שמעך (!) במלכים", וצ"ל: שמך. [לפנינו אשגרה מהמלה הקודמת].

259. כמלות מפתח ליר' לב 17 מצויות כאן: "ואמרה אהה אדני יי' הנה", וצריך להשמיט "ואמרה". תוספת זו היא אשגרה מהלשון הנפוץ יותר: "ואמר אהה אדני יי'" [יר' א 6, ד 10, יחזקאל - 4x].

259a. ברם, במקרה אחד במסורה הסופית [IV 188] - להלן מסורה סופית II (א) (2) - ציין יב"ח בקשר לרשימה אחרת, שפסוק אחד מיוצג פעמיים במלות מפתח שונים.

260. בר' כד 31, לט 16, מג 25, ויק' כה 22, יהושע י 27, מל"ב טז 11, יש' ב 10, ל 8, יחזק' לג 22 (a), לח 18, יואל ג 4, מלאכי ג 23.

261. בר' כד 31, לט 16, יש' ב 10, יחזק' לח 18, יואל ג 4. [ובמס"ג ביהושע י 27 בכותרת בטעות י"ב, וצ"ל: י"ג. השווה מס"ק שם].

262. כוונתי למסורות אלה עם הדוגמאות המקוריות [ועיין להלן ה' 263-265]. השווה למשל: מס"ג כ"י ל, בר' כד 11 [בוא י"ד (אלא ששם מפרטים בטעות רק י"ג דוגמאות, וחסרה שם הדוגמא של יואל ג 4 - עיין על כך להלן ה' 265)], לעומת הרשימה שהביא גינ', מסורה, ב' 80 [בוא י"ג]. וביניהם ההבדל הוא בדוגמא של יהושע כג 7. [והשווה ברויאר, כתר ארם צובה (1976), עמ' 133, 256-257. יש לציין שהוא לא עמד על השינויים בדוגמאות ברשימת המס"ג שיב"ח הביא ביחזק' ל"ג [עיין כאן בפנים בתחילת דוגמא זו]. כמו כן לא עמד על כך שחסרה דוגמא אחת בפירוט הדוגמאות במס"ג כ"י ל, בר' כד 11].

263. יב"ח מצטט את מלות המפתח של פסוקים אלה כדלהלן: (5) "אם חבל תחבל שלמת רעך" [שמ' כב 25], (6) "וידי משה כבדים ויקחו אבן [שמ' יז 12] - פליגא על דין". ברם, בנוסח המקורי [ליתר דיוק: נוסחאות המקוריות] של רשימה זו נמצאת דוגמא אחרת [החסרה ברשימה שיב"ח הביא], "ויהי לעת בוא השמש" = יהו' י 27, במקום שתי דוגמאות אלה [החסרות שם. ועיין כבר מ"ש, שמ' יז 12]. [השווה, למשל הרשימה שהביא פרנסדורף, מס"ג, עמ' 28 ה' 1, גינ', מסורה, ב' 80 b (שניהם: בוא י"ג), וכן מס"ג כ"י ל, בר' כד 11 (בוא י"ד)]. ברור שהנוסח המשובש שהביא יב"ח [שמ' כב 25 וגם שמ' יז 12 (והערה שיש בו מחלוקת) במקום יהושע י 27] נובע מחילוף (בטעות) קדום בין מלות המפתח ליהושע י 27, "ויהי לעת בוא השמש", ובין מלות מפתח דומות: "עד בוא השמש" = שמ' כב 25 (או שמ' יז 12). זה גרם לשבוס נוסף, כיוון שהיו מי שחשבו שמדובר בשמ' יז 12 = "עד ב(ו)א השמש" וכדי להפריד בין שני פסוקים אלה בשמות בחרו במלות מפתח אחרות. וזה הוא מה שאנו מוצאים אצל יב"ח עתה.

264. פרנסדורף, מס"ג, עמ' 28 ה' 1, גינ', הערות למסורה, ב' 80 b.

265. השווה הרשימה שהביא פרנסדורף, מס"ג, עמ' 28 ה' 1, גינ', מסורה, ב' 80 b [שניהם: י"ג מלא]. [והשווה כ"י ל, מס"ג, בר' כד 11 [י"ד מלא], אלא שחסרה שם בטעות הדוגמא של יואל ג 4. ועיין להלן]. על הסיבה של השמטת יהושע י 27 ברשימה שהביא יב"ח, לעומת הנוסח המקורי של הרשימה, עיין לעיל ה' 263. ביחס להשמטת יואל ג 4 ברשימה שהביא יב"ח [וכן ככ"י ל], לעומת הנוסח המקורי של הרשימה, יש לשים לב ששתי הדוגמאות האחרונות בנוסח המקורי של הרשימה הן יואל ג 4 ומלאכי ג 23. והנה, נוסח החלק השני של שני פסוקים אלה הוא שווה, "לפני בוא יום ה' הגדול והנורא", וא"כ ניתן לשחזר את התהליך של השמטת יואל ג 4 מהרשימה כדלהלן:

בפירוט הדוגמאות שבסוף רשימת המסורה היה כתוב מעין זה, "לפני בוא יום ה' • הגדול והנורא", והכוונה היתה ליואל ג 4 ולמלאכי ג 23. אלא שטעה מעתיק וחשב שמדובר בפסוק אחד, "לפני בוא יום ה' הגדול והנורא", ולפיכך נפלה דוגמא אחת מהרשימה. מעתיק [שני ?] שינה את מלות המפתח כדי להבהיר באיזה משני הפסוקים הדומים מדובר, ולפיכך אנחנו מוצאים ככ"י ל רק "אליהו" [צ"ל: אליה] = מלאכי ג 23. [סימן זה הוא בניגוד לכל מלות המפתח ברשימה שבכ"י ל, בהם מביא ל את המלה בוא שבפסוק]. [ושים לב שברשימה שפרנסדורף פרסם, וכן ברשימה שפרסם גינ' הפוך סדר הדוגמאות: מלאכי ג 23, יואל ג 4, ונכתבו מלות המפתח באופן שאינו משאיר ספק באיזה פסוק מדובר: (גינ') "הנה אנכי שלח לכם" (מלאכי ג 23), "השמש יהפך לחשך" (יואל ג 4)].

שיחזור אחר הוא כדלהלן: ברשימה המקורית כתוב היה בסופה, "לפני בוא הפליט ב' בו [יחזק' לג 22 (b+a)] • ביום בוא גוג [יחזק' לח 20] • [לפני בוא יום ה'] • אליה •". המעתיק דילג על יחזק' לג 22, רשם יחזק' לח 20, וביקש לתקן ולהעתיק את יחזק' לג 22 [= לפני בוא הפליט ב' בו]. אגב תיקונו הוא דילג על הדוגמא הבאה, יואל ג 4 [לפני בוא יום ה'], מטעם הומויאוטליוטן, ולפיכך אנחנו מוצאים בכ"י ל: "...ביום בוא גוג [יחזק' לח 20], לפני בוא הפליט ב' בו [יחזק' לג 22 (b+a)], אליהו".

266. שים לב, הטקסט שהדפיס יב"ח בשמ"א ט 6: "בא" (חסר וא"ו) אינו חולק רק על המס"ג, יחזק' לג 22 [המשובשת, השווה ה' 264], אלא גם על המס"ג, תהל' קכו 6 [IV 117], המפרטת חמש דוגמאות של "בא" בכתוב חסר בשמואל ובכתובים [=סוף של רשימת המס"ג, יחזק' לג 22, שלא פורטה שם]. רשימה זו איננה כוללת שמ"א ט 6, וא"כ לדעתה כתוב בשמ"א ט 6: "בוא" (מלא וא"ו).

266a. לכאורה, כוונת המס"ק שבדה"ב יח 19 [ברמת] - "ה' כ"כ" היא, שהמלה "ברמת" מצויה 5x בכתוב חסר. ברם, מלה זו מצויה סך הכל 7x בתנ"ך [בכתוב מלא או חסר] ואין דרך המסורה

למנות את הכתיב של רוב המקרים. מכאן שאין כוונת המס"ק הנ"ל למנות 5x "ברמת" בכתיב חסר. ואולי פירוש מס"ק זו היא, שהצורה "(ב)רמת" מצוייה 5x בכתיב חסר בבית בתחילתה או בלעדה. ברם, גם זה בלתי אפשרי, כיוון שהצורה "רמת", בלי בית בתחילתה, מצוייה בכתיב חסר יותר מ-5x [15x בכתיב חסר]! מכאן יש להסיק, שכוונת מס"ק זו [=בניגוד לנוסח הטקסט: "ברמת"] היא, שהצורה "(ב)רמות", בבית בתחילתה או בלעדה, מופיעה 5x בכתיב מלא. הערת מס"ק זו סותרת את המס"ג והמס"ק שהדפיס יב"ח במשלי ו 17: [רמות] - "ו' כ"כ".

267. על מלות מפתח אלה ועל הערת יב"ח שבסוף ההערה על מלות מפתח אלו נדון להלן, מס"ג: II (ב) (1).

268. והשווה מ"ש, משלי יב 2.

269. והשווה מ"ש, איוב לד 37.

270. והשווה מ"ש, מלאכי ג 21.

271. השווה מ"ש, איכה ד 9.

272. וכן יב"ח מדפיס מלא בששת המקרים האחרים של "יותר" מל' בליש', הנמנים במס"ג, קהל' ז 16, [שמ' טז 19, שמ"ב ח 4, דה"א יח 4, שמ"א טו 15, קהל' ו 8, אס' ו 6], ובכולם הוא מוסר במס"ק: ז מל' (בליש'), חוץ מדה"א יח 4 [ויותר], שם נדפס במס"ק: ו' מל' בליש' (!), ואולי טעות דפוס היא וצ"ל "זי".

273. א. יש לציין, שבמסורה הסופית שם, לא העיר יב"ח על קושי, אלא [שוב] הפנה למס"ג שביחזק' י'.

ב. שים לב, תקנתי כאן את סדר הנוסח של הערת המס"ג הנדפסת, כי בטעות נדפסו המלים "בערך אל בס"ד" בסוף ההערה (!).

274. אלא ששם באות "ויבא יואב אל המלך דוד" כמלות מפתח, ואילו במק"ג וכן בכי"י א, ל חסרה המלה "דוד" בשמ"ב יד 33.

275. ועל שתי שאלותיו של יב"ח יש לענות: (א) בעצם מעוניינת המסורה כאן [רק] בסדר של אל אל אל על, בין אם יש וא"ו בראשן ובין אם לאו [השווה פרנסדורף, הערות לאו"א 354, ובעקבותיו גינ', הערות למסורה, א' 516]. (ב) על ההבדל בין ד' או ה' דוגמאות יש לומר שמלכתחילה נמנו ה' דוגמאות, לרבות נחמ' ד 8 ונחמ' ד 13. אבל עתה בכמה רשימות מסורה

נמצא "ד"י" ואין בהן נחמ' ד' 13, מפני שנחמ' ד' 8, 13 כמעט דומים בתחילתם: נח' ד' 8 - "וארא ואקום ואמר אל החרים ואל הסגנים", נחמ' ד' 13 - "ואמר אל החרים ואל הסגנים". וברשימה אחת של "הי" כתבו "וארא ואקום" ואמר אל החרים" [לציין את שני הפסוקים] וחשב מעתיק שהכוונה לפסוק אחד: "וארא ואקום ואמר אל החרים [=נחמ' ד' 8], ולפיכך נשמט פסוק אחד. [פרנסדורף. הערות לאו"א 354, ובעקבותיו גינ', הערות למסורה, א' 516]. אפשרות אחרת היא, שהמונים "ד"י" כללו את נחמ' ד' 13 [ולא את נחמ' ד' 8 - כפי שנרשם במס"ג יחזק' י']. ואף כי נחמ' ד' 8 דומה לפסוקים האחרים, הוא אינו נכלל ביניהם, כי שם כתוב: אל ואל ואל אל על [פרנסדורף, הערות לאו"א 354].

276. ראוי לתת את הדעת לשאלתו של יב"ח שם במס"ג, משלי כד 1 (IV 175): "וקשיא לי האי אל תקנא באיש חמס" [משלי ג 31], דבמסרה כתיב ולית להון זוגא, והאיכא מנהון [=בכ"י] יתיר מן א' [חד]...". לאמר, יש עוד דוגמאות של "אל תקנא", וא"כ - בניגוד למסורה - אין משלי ג 31 יחידאית. [ושם, מפנה יב"ח להערותו במס"ג, משלי כד 19, בה דנים אנו בפנים. ברם, בהערה במשלי כד 19 מציין יב"ח לקראת סוף ההערה שיש ג' דוגמאות של אל תקנא, ואין הוא מונה את משלי ג 31 ביניהן !].

277. כמו כן, לא ידע יב"ח האם לכתוב במשלי ג 31: "אל תקנא" [כדעת המסורה השניה] או "ואל תקנא" [=כל הספרים המדויקים, שהרי יב"ח לא הזכיר במס"ג, משלי כד 19, דוגמא זו בין שלשה הפסוקים הכתובים בכל כ"י: "אל תקנא"].

278. כאן טוען יב"ח שהוא מצא בנוסח רוב הספרים "שופט" מלא שבע פעמים וכנגדם הערת המסורה "ו' מל", לכן צריך אולי באמת לומר "ז' מל". דהיינו, יש לשנות את המס"ק ע"פ הכתוב בכ"י. ברם, במקום דומה אחר [IV 126], עיין להלן מסורה סופית: II (ג) (1) [טען יב"ח היפוכו של דבר: שבכמה מקומות [ה'] כתוב בספרים "הצבאות" [ולא "צבאות"] וכנגדם כתוב במס"ק סכום שהוא סכום המקומות פחות אחת [ד'], לכן אחד מהמקומות הוא מוטעה ויש לשנות את הטקסט ע"פ המס"ק. [לאמר, באחד מחמשת מקומות של "הצבאות", יש לכתוב "צבאות", וישארו רק "ד' הצבאות" בהתאם למס"ק].

279. אפשר שבשעה שקבע יב"ח את הכתיב "שפט" בתהל' עה 8 היו לפניו כ"י חלוקים והוא קבע ע"פ מס"ג, מעין זו שהוא הדפיס בעמוד ב 3. אז לא ידע עדיין יב"ח על המסורות החלוקות בנדון. הוא עמד על כך יותר מאוחר בשעת עריכת המס"ג לדה"ב כו 21 ושם העיר עליהן. ברם, אם אפשר שכך קבע יב"ח את הטקסט בתהל' עה 8 היה זה מקרה יוצא דופן. הדוגמאות כאן מורות שאין דרכו לקבוע את הטקסט ע"פ המס"ג, אלא ע"פ כ"י שלפניו והמס"ק שעל אתר.

280. במס"ק לתהל' קא 3 כתוב: [עשה] - "ד' כתי' ו'", וצ"ל: "ד' [חד] כתי' ו'", כפי שנמסר בצדק במשלי כא 3.

281. השווה מ"ש, יר' כב 4. הסברו הנכון של מ"ש, שתירץ את תמיהותיו של יב"ח, נעלם משפרבר, בעיות במסורה, עמ' 373-374 = (1966) עמ' 550-551, שהעתיק סתם את הערת יב"ח במס"ג ליר' כב 4 ותירגמה לאנגלית כדוגמא למחלוקת בין מסורה וטקסט. [זו הדוגמא היחידה שהביא שפרבר מהערותיו של יב"ח במס"ג, עיין לעיל בפנים ע"י ה' 234b].
282. וכן מדפיס יב"ח במס"ג, תהל' קא 8 [IV 91]: "עשו ד' ג' כתיב ה' וא' כתיב ו', וס'... קדמא [=בר' לא 28] כתיב וי"ו". הוא מסיים בהפניה לתמיהתו במס"ג, יר' כב 4, ובמסורה הסופית. [ברס, במסורה הסופית (IV 220) אין הוא מפרט, אלא מפנה שוב למס"ג, יר' כב 4].
283. השווה מ"ש, יר' יג 12, בר' מג 7 [המכריע ע"פ כ"י].
284. ברס, בפירוט המסורה מביא יב"ח [רק] י"ג דוגמאות [ולא י"ד], לרבות שופ' ז 4. ואילו בשאלתו הוא מניח שיש י"ג דוגמאות בלי שופ' ז 4. לכן יש להניח, שאחת מ-י"ג הדוגמאות [בהן לדעתו לא נכללה שופ' ז 4] נשמטה מהדפוס, וזו היא שופ' כא 22 [=מק"ג, כ"י א, ל: והל"ה], כפי שציין גינ', הערות למסורה, ה' 128.
285. עיין לעיל מס"ג: I (א) (4).
- 285a. עיין לעיל בפנים ע"י ה' 233f ואילך.
286. עיין ציון י"ט, (4) ועיין בהערה הבאה.
287. השווה גם את התופעות הבאות שראינו לעיל:
- א. יב"ח מצביע בכרך מאוחר יותר על מחלוקת ברשימת המסורה, ואילו בכרך קודם הוא הדפיס את הרשימה בלי לציין שיש מחלוקת [על ההערה "הקודמת" הוא העיר בכרך המאוחר]. מ"מ אין הוא מכריע בין הדעות החלוקות: מס"ג, I (ב) (32), (34).
- ב. כנ"ל, אלא שיב"ח אינן מצביע בכרך המאוחר על מה שהדפיס קודם [ושהיא רק דעה אחת]: מס"ג, I (ב) (35) [כאן הדפיס יב"ח את שתי הדעות החלוקות בנפרד בכרכים קודמים, ולאחר מכן הצביע על המסורות החלוקות, אבל לא על הדפסת כל דעה בנפרד], (39). מכאן שבדוגמאות הראשונות, החליט יב"ח להשלים את מה שהדפיס לפני כן.
288. יש לציין, שבדיקה נוספת במק"ג בדוגמאות הנידונות מלמדת שיב"ח הכריע למעשה ע"פ כ"י שהיו לפניו והמס"ק שנלוותה אליהם. כך יוצא, שהוא מוסר בדב' לב 8 במס"ק [בני אדם] - יו"י, ואילו שם במס"ג: "ט"י" [ומפנה למסורה הסופית. ברס, שם אין הוא מפרט אלא מפנה למס"ג

במשלי ט"ו ולהערתו שם], וכן הוא מוסר שש פעמים במס"ק: "ט"י" [יחזק' לא 14, יואל א 12 (ט' דסמ"י' [ד], דנ' י 16, משלי ח 4, 31, טו 11]. כאמור, אין כאן מחלוקת אלא שתי שיטות של מיספור: המונים "ו"י" מונים ס' תהלים וס' משלי לחוד והמונים "ט"י" כוללים את ג' הדוגמאות של ס' משלי.

289. בפירוט י"א הדוגמאות חסרות שתי דוגמאות ברשימה הנדפסת: (1) יר' כט 3, (2) וכל עזרא דכוותיה [השווה גינ', הערות למסורה, ח' 270]. וכפי שציין גינ' (שם), מצויות ברשימה כמלות מפתח לדה"א ט 11: "ועזריה בן חלקיה בן משלם בן הודויה", ויש לגרוס: "צדוק", ולדה"ב לה 8: "ושריו לנדבה לעם הכהנים", וצ"ל: "לכהנים".

290. והשווה מ"ש, מל"ב כב 12.

291. כלומר, אפשרות זו היא לפי כ"י שגורסים בנח' א 5: שמר הברית והחסד [= בדומה לפסוקים אחרים בתנ"ך]. ברם, לפי גרסת כ"י ל ומק"ג הנוסח הוא: שמר הברית וחסד, וכן יוצא לפי המס"ק לפסוק המציינת ש"ן חסד" מצוייה חמש פעמים בתנ"ך לרבות פסוקינו [וחסד - ה"י].

292. השווה מ"ש, תהל' מו 7 וזכר' ט 15, וגינ', הערות למסורה, ה' 269. שם ניכר שהחילוף בין המספר ג' שבכותרת ובין ד' הדוגמאות הרשומות בפירוט איננו תלוי במחלוקת מלרע-מלעיל, אלא סובב על מחלוקת בנוסח בזכר' ט 15. לדעת "ג' המו" יש לגרוס בזכר' ט 15: "והמו", ולכן אין היא שייכת לרשימת "ג' המו" אלא לרשימת "ג' וְהָמוּ" [= יב"ח, מסורה סופית, IV 166]. ואילו לדעת המפרטים ד' דוגמאות של "המו" יש לגרוס בזכר' ט 15 "המו". [אגב, גינ', מסורה, ה' 268 (=רשימה המבוססת על המס"ג במק"ג, זכר' ט 15, כפי שהעיר גינ', בהערותו לרשימה) שינה את הכותרת ל"ד"י", כדי להתאימה לפירוט הדוגמאות. מ"מ יש לציין, כי המספר "ד"י" נמצא כבר במס"ק בכ"י ל ליר' לא 20 [המו] - "ד"י"].

292a. מסורה סופית, (IV 246): "שטא חדא כל חד וחד מלעיל ול' מלעיל [= וחלוף כל קרי' מלרע. השווה או"א 372, דק"ט (ב"ש), § 73] וסימ'...". רשימה זו אוספת דוגמאות של מלים המופיעות מוטעמות מלעיל פעם אחת ומלרע בשאר מקומות. ברם, "המו" חסרה ברשימה שהדפיס יב"ח במסורה הסופית [וכן באו"א 372, ודק"ט (ב"ש), § 73].

292. עיין לעיל בפנים אחרי ה' 82.

293. א. ועיין הערת יב"ח במס"ג II 224 (שמ"ב יד 7), ושוב III 219 (יר' נב 27). בשני המקומות מביא יב"ח רשימה של ה' חסרים יו"ד בליש' מיתה [כגון "וימתם", יר' נב 27] ומעיר בסוף: "עוד מצאתי [בכ"י] להמתם במדבר" [דב' ט 28] גם הוא חס'". לאמר, יב"ח מציין שהוא מצא דוגמא נוספת של לשון מיתה חסר יו"ד בכ"י, וזה חולק על רשימת המסורה המונה ה'

דוגמאות. לא ברור האם חשב יב"ח שרשימת המסורה לא היתה שלימה כאן מלכתחילה [כלומר נעלמה "להמתם" מבעל המסורה], או אם חולקת רשימת המסורה על כ"י"י [כלומר, יש לכתוב "להמתם" בדב' ט 28 לפי המסורה]. [ואם כך סבר יב"ח, לפנינו דוגמא השייכת לקטגוריה II (ב) הנמצאת בפנים בסמוך]. בין כך ובין כך הדפיס יב"ח "להמתם" בדב' ט 28, בהתאם לכ"י"י שהיו לפניו.

ב. ועיין הערת יב"ח במס"ג I 66 (בר' כז 12): "ימשני ה' חס' בליש'...., וצ"ע כי לא

הביא המסורת יותר". גם כאן מציין יב"ח שיש דוגמאות נוספות "בליש' בכ"י"י, החסרות מהמנין שנקטה המסורה. ואין זה ברור האם חשב יב"ח שהמסורה לא היתה שלימה מלכתחילה או אם חולקת רשימת המסורה על כ"י"י. [ואם כך סבר, גם דוגמא זו שייכת לקטגוריה II (ב) הנמצאת בפנים בסמוך].

294. כאן מביא יב"ח מסורות חלוקות בלי להכריע ביניהן. עיין לעיל מס"ג: I (ב) (29).

295. השווה מ"ש, יר' מח 26. שם, מציע מ"ש שמלות מפתח אלה של הפסוק שכתוב בו "לשחק" חסר מייצגות יר' מח 26 כי [על] ה"י, אלא שנכתב בטעות "כי [היה דבר] ה'". ברם, הקושי בהצעה זו, כפי שמציין מ"ש עצמו, הוא שלאחר מכן נמצא "וספק מואב בקיאו", שהוא יר' מח 26, במלות המפתח של ו' הדוגמאות הכתובות מלא!

[מעניין הוא, שביר' כ 8, שם לא נמצאת המלה "לשחק" - אף כי מלות המפתח לפסוק של "לשחק" בכתב חסר שברשימת המסורה הנ"ל מייצגות את יר' כ 8 - יש בתרגום השבעים חילוף הגייתי בנוסח הפסוק: "נוסח המקובל": ("כי מדי אדבר) אזעק",
 (ὅτε πικρῶ (J.P. √מר) λῆξουσιν γελασσομαι "תרגום השבעים":
 = אצחק/אשחק].

296. על הימצאות שבע דוגמאות בפירוט הרשימה, עיין גינ', הערות למסורה, ג' 84.

297. יש לגרוס כאן [וכן IV 173 - להלן דוגמא (6)] במלות המפתח: "הרשע [=דב' כה 2], ק[י] קיוו [ב' בו] [=יונה ד 10 (b+a)], אגור [=משלי ל 1]".

298. על החלק הראשון של הערה זו, עיין להלן בפנים דוגמא (6).

299. על שאלה אחרת של יב"ח הנוגעת למסורה זו, עיין להלן דוגמא (6).

300. גינ', הערות למסורה, ב' 547 (בסוף), ציין בטעות שיב"ח מתכוון לתה"ל מה 15.

301. לפי זה אפשר לסווג דוגמא זו בקטגוריה I (ב) דלעיל: מסורות חלוקות [מס"ק כנגד מס"ג], כ"י"י מסכימים לאחת הדעות ואין הכרעה. ברם, יב"ח מדגיש דוגמא זו כמחלוקת בין מס"ג וכ"י"י, ולפיכך רשמנו אותה כאן.

302. ועיין מ"ש, אסת' ב 2.

303. ועיין גינ', הערות למסורה, ג' 215.

304. על שאלה שניה זו עיין לעיל בסמוך דוגמא (3).

305. לכאורה נראה שפירוש דברי יב"ח, "דבחס[רים] אולי פליגי בעלי המס' כדאשכחנא בכמה דוכתי", הוא שפליגי בעלי המסרה בינם לבין עצמם [יש שאומרים ז' חס' בלישנא ויש שאומרים ד' מנהון] ולפנינו דוגמא של מסורה כנגד מסורה. [וכך פירש גינ', הערות למסורה, ב' 226 b, למרות שטען לאחר מכן שהסימן לד' חסרים אינו מהמסורה אלא פרי יצירתו של יב"ח !]. ברם, העיון מראה שכוונת יב"ח היא שפליגי בעלי המסרה על כ"י ולפנינו דוגמא של מסורה כנגד כ"י.

(1) יב"ח ציין [לעיל בסמוך דוגמא (3)] בקשר לאותה רשימת מסורה (בענין חיריק-צירה): במס"ג III 375: "ואולי לדעת בעלי המסר'..." ובמקביל במס"ג IV 173: "אולי המסר' פליגא...". ומכאן שהשתמש בשווה בשני המונחים "בעלי המסר'" ו"המסר'". לפיכך יכול לכתוב בתחילת אותה ההערה IV 173 (לגבי כתיב חס'): "פליגי בעלי המסר'", ובסופה (לגבי החיריק): "המסר' פליגא...". [ואשר במקום אחר (III 375), הוא כותב במקומו: "לדעת בעלי המסר'..."]. ובשניהם הכוונה היא שהמסורה חולקת על כ"י.

(2) השווה עוד לשונו בדוגמא אחרת, במסורה הסופית (IV 150), [להלן בפנים, מסורה סופית: II (ב) (2)]: "ואולי המסר' פליגא על הספרים שלנו וכן בכמה דוכתי". הרי, שפירוש דברי יב"ח שלעיל, "אולי פליגי בעלי המס'", הוא שהמסורה חולקת על כ"י.

306. על סוף ההערה כאן, בו מתיחס יב"ח לשאלה השניה, עיין לעיל בסמוך דוגמא (3).

307. א. השווה פרנסדורף, מס"ג, עמ' 36 ה' 1.

ב. מכל מקום נוסח ההערה מוצלח יותר הוא [עיין גינ', הערות למסורה, ב' 226 a], שמנתה ד' בלישנא [וחסר] = דב' כה 2, יונה ד 10 (2א), משלי ל 1, כולם מלשון פן. [הסימן שיב"ח הביא: "וסי' הרשע קיקיון [ב' בו] הרשע" (עיין לעיל ה' 297) שייך למסורה זו]. ואילו ההערה ז' בלישנא, הוסיפה שלש דוגמאות מלשון בינה: משלי כג 1, דנ' י 1, ט 23 (וכולם מלאים), אלא שהחליפה דנ' ט 23 במשלי יד 9 [=ובין]. השווה גינ', הערות למסורה, ב' 226 b (במיוחד בסוף), ב' 226 a, מ"ש, משלי יד 9, כג 1. [המסורה שהביא מ"ש במשלי כג 1 ע"פ כ"י, זהה לגינ', מסורה, ב' 226 a, והלה מכ"י B.M. Harley 5710, כפי שציין גינ' בהערותיו לרשימה].

308. פסוק זה נכלל ברשימת המסורה "פִּינ", אף כי בטקסט הוא מנוקד בצירה ולא בחיריק. עיין לעיל בסמוך דוגמא (3).

309. זה נעלם מגינ', הערות למסורה, ט' 63 (בסוף), שתרגם את דברי יב"ח textual "authorities" בסתמיות.

310. הקדמת יב"ח, עמ' 61-62 (63).

311. שם, עמ' 62. [יש לזכור, שיב"ח מזכיר חילוף זה בהקדמתו בקשר לחילופים שבין הגמ' והמסורה (וכי"י)].

312. יב"ח הדפיס במס"ג, עזרא ו 13, רשימה הדומה לזו שבדניאל ו [IV 15], אלא שבעז' [IV 37] פורטו רק ז' דוגמאות (ולא ט'), שתים החסרות נשמטו מטעם הומיאוטליוטון [מלכא-מלכא]. [שם (בעז') מצוייה הערת מפנה למס"ג בדנ' ו' ושם פורטו כל ט' הדוגמאות].

313. על המשך דברי יב"ח עיין להלן: מסורה סופית, I (ב) (3). על הרשימה של פסקתא בבראשית שהדפיס יב"ח, עיין גינ', הערות למסורה, ט' 200. בין השאר הוא ציין, שברשימת יב"ח יש ל"ג דוגמאות בפירוט הדוגמאות, ולא כ"ט כפי שנמצא בכותרת וכפי שנמצא בכי"י שונים. כמו כן ציין, שג' מד' הדוגמאות שהוסיף יב"ח הן מוטעמות באמת בלגרמיה ולא בפסק, וא' בספק לגרמיה. [והשווה ה' 318]. [אגב, שם, גינ', ה' 1, הביא את לשונו של יב"ח והדפיס "...המנם אנך..."], וצ"ל: "אמנם הנך...".

314. אין כוונת "וכד נחיתנא למנינא, (חזינא...)", כשספר יב"ח את פירוט הדוגמאות של הרשימה, (הגם שברשימה של שופ' יש יותר דוגמאות בפירוט (ט"ו) מאשר בכותרת (י"א)). וראיה לכך, שיב"ח אומר כאן שכשספר הדוגמאות [=בכי"י] הוא מצא "דאינהו יתיר מן ט"ו", וזה יותר מפירוט הדוגמאות שברשימה.

והשווה לשונו במסורה הסופית, IV 126 [שם הוא מצביע על מחלוקת במסורה, י"ב או י"ג צבאות (ולא הצבאות), ומציין כי י"ב הוא טעות]: "מדקא חזינא דבמסר' [קטנה] בדוכת' אחריתי כתי' הצבאות ד', וכד נחיתנא למנינא, אשכחנא [=בכי"י] דאינון ה'...". מלשונו ברור, שהכוונה היא כשבדק את כי"י [ע"פ הקונקורדנציה]. [על דוגמא זו, עיין להלן: מסורה סופית, II (ג) (1)], ועל הלשון שצטטנו, עיין להלן: מסורה סופית, I (ג) (1)].

וכן השווה לשונו במסורה הסופית, IV 231 [להלן: II (א) (4)]: "...נמסר הראש ל"ב וכד מנינא לון [ברשימת המסורה] הו' ל"ב, וכד נחיתנ' למניני [=בכי"י התנ"ך], אשכחנא דאינון טפי וטפי...".

315. השווה מ"ש, במד' לד 6. יש להוסיף, שמתוך כמה וכמה מקורות אנחנו יודעים שיש באמת מחלוקת ישנה על הכתיב של דוגמא אחת של "הגדול" בתורה. אבל דוגמא זו איננה אחד משמונה המלאים המצויינים במסורה שהביא יב"ח, אלא אחרת, בר' א 16. השווה I מחלוקת מערבאי (חסר)-מדנחאי (מלא): (a) גינ', מבוא, עמ' 737 וה' 4. דוגמא זו נמצאת ברשימה שפרסם (b) אסטבן [BAEdo, II (1966), עמ' 95] על חילופים בין מדנ'-מערי בתורה. [והשווה לעיל סוף ה' 248]. וכן נמצאת (c) במס"ג ש¹, דב' לד 12 [ושם גם נמסר שמדנחאי מוסרים "ט' מלא", דהיינו ח' המלאים+בר' א 16] [ברויאר, כתר ארם צובה (1976), עמ' 194]. ובדומה נמסר (d) בכ"י של מסורה: "ח' מל' [א] למעו" [שיחזרתי הנוסח ע"פ שטראק, קהוט, עמ' 566].

II וכמחלוקת פנים בבליית [נהר' (חסר)-סוראי (מלא)]: (a) השווה, שטראק, קהוט, עמ' 566, כ"י צופוט קאלה 30 [וכאן מזכירים מערבאי וסוראי מחד, מול נהרדעאי]. (b) מס"ג ש, דב' לד 12 [הביאה ייבין, כתר, (בשינויים קלים), עמ' 74, ולאחרונה, ברויאר, כתר ארם צובה, עמ' 194]. [וכאן גם נמסר שנהרד' מוסרים ט' מלא. והשווה כאן I (c)].

316. על החלק הראשון של ההערה, עיין לעיל: מסורה סופית, I (א) (2).

317. גינ', הערות למסורה, ט' 200 (בסוף = ה' 1) מציין, שיב"ח מתכוון בכינוי "גאון" לפליקס פרטנסיס, עורך מק"ג 1517 (!), כיוון שהרשימה זהה בנוסחתה השניה לזו שהדפיס פרטנסיס במק"ג 1517. על השערה זו יש לומר, שהיא מתנגדת לדעתו של יב"ח על פרטנסיס [וכבר ראינו לעיל מה חשב יב"ח על מהדורת 1517], ונראה שיב"ח לא היה מכנהו "גאון" (!). ועוד, ההשערה איננה נכונה מבחינה לוגית: הרי ברור שאם נמצאת רשימה במהדורת יב"ח ובמהדורת פרטנסיס, אין להסיק מכאן שיב"ח העתיקה ממהדורת פרטנסיס !

למי התכוון יב"ח בכינוי "גאון"? יתכן שיב"ח התכוון לאחד ממשפחת "גאון", כגון בעל מגדל עוז [ר' שם טוב ב"ר אברהם ן' גאון], שכתב מצחף מסורה [״כתר שם טוב״ = כ"י ששון 82, נגמר בשנת 1312], ואפשר שהתכוון לחכם שנתכנה בתואר זה. והשווה למשל בהערה שבכ"י קניקוט 206, שבקונטקסט של כ"י ומסורה מכנים את ר' אייזיק שטיין (נפטר 1495), שכתב פירוש על הסמ"ג, בכינוי "גאון": "וכבשוה (בר' א 28) - חפשתי ודקדקתי בכל הספרים המדויק' וגם במסורת ולא מצאתי (שקוף) [שכתוב] וכבשוה; אכן בספר המובחר הנקרא ספר מסורת ששמש בו הגאון מורר [צ"ל: מהר"ר] אייזק שטיין עב [י.פ. צ"ל: ע"ה] מצאתי בהדיא וכבשוה" [הציטוט אצל RBML, Bruns, XII (1783), עמ' 252].

לאחרונה מצאתי את ההערה הנ"ל בכ"י פריס 5 (ומתברר שהוא הוא כ"י K 206 שאותו ציטט Bruns). ושם כתוב בטקסט [בר' א 28] "וכבשה", ובגליון רשום "וכבשוה ק'", ולאחר מכן באה ההערה הנ"ל: "חפשתי ודקדקתי...". ויש לתקן את העתקתו של Bruns כדלהלן: "וכבשוה ק' - ...הספרי' המדויקי' ... שקורי'; מהר"ר ... ע"ה ... וכבשוה".

318. על שתי הרשימות דדברים, עיין גינ', הערות למסורה, ט' 204, המציין שברשימה הראשונה מביא יב"ח בכותרת כ"ב דוגמאות [וכן נמצא בכ"י], אלא שבפירוטן נמצא כ"ד דוגמאות, [ב' הנוספות מוטעמות באמת בלגרמיה ולא בפסק]. וברשימה השניה [הזהה לזו שהדפיס פרטנסיס - עיין ה' 317] יש ע"ו דוגמאות, בהן מעורבות דוגמאות מוטעמות ב[מונח] לגרמיה (נ"ה פעמים) ודוגמאות מוטעמות בפסק (כ"א פעמים) בלי הבחנה. [ועל הטעמים " מונח לגרמיה" $[X=]$, "פסק" $[X=]$, עיין למשל ייבין, מבוא, עמ' 157-161].

319. לפי רשימת המסורה שהביא גינ', מסורה, ש' 714, מחלוקת זו במשלי ה 13 היא מחלוקת מדנ' (בקול) [וזוהו נוסח כ"י א, ל ומק"ג] - מער' (לקול). ברם, מחלוקת זו אינה מצוייה ברשימה של חילופי מדנ'-מער' שבסוף כ"י ל. [אגב, ברשימה שהביא גינ' של "שמיעה לקול" נמצאת "ועתה שמע נא גס" $[=שמ"א כח 22]$, (אבל במק"ג וכן בכ"י א, ל כתוב שם: בקול). ואילו ברשימתו של יב"ח נמצאת במקומה המחלוקת: "ועתה שמע לקול דברי יי' דשמואל $[=שמ"א טו 1]$ ". ויתכן שנתחלפו המחלוקות על סמך מלות מפתח דומות, "ועתה שמע".

320. על שתי רשימות מסורה אלו עיין היידנהיים, כפי שמוסר פרנסדורף באריכות, מס"ג, עמ' 240 ה' 3, שהרשימה של " כי - י"א בטעם " [שאותה היידנהיים מצא בכ"י] היא רשימה של י"א פעמים בספרי אמ"ת [ולא רק בתה"ל' כפי שציין יב"ח] שבו מוטעם "כי" $[=בראש הפסוק]$ במהפך ולאחריו פסק $[פ"א]$. [וליתר דיוק, יש לומר: מוטעם "במהפך לגרמיה". השווה מס"ג, כ"י א, תה"ל' צד 14: "כי $[=פ"א]$ לא בטע' לגרמה..."]. ואילו הערת המסורה של "כי - נ"ה בטעם בספר תהלות" כוונתה לנ"ה פעמים בהם מוטעם "כי" בספר תהלים במהפך בלבד ובראש הפסוק $[פ"א]$. [את נ"ה הפעמים רשם היידנהיים לפי עדות כ"י ופרנסדורף מביאם]. נ"ה המקרים נמנים כי הם מיעוט לעומת רוב הפעמים בהם מוטעם "כי" בספר תהלים במקף. שים לב, אם אומר יב"ח שהיו דוגמאות משותפות בין הרשימה של י"א ובין זו של נ"ה, יתכן שזו טעות שנוצרה ברשימות, ולא מחלוקת של ממש].

321. הכוונה כנראה אל העתקות של כ"י של התנ"ך. כלומר, יב"ח אומר שהוא לא יתקן את רשימות המסורה ע"פ מה שמצא בכ"י של התנ"ך $[=כמו שעשה במקום אחר (!)]$, למשל IV 223 (לעיל, מסורה סופית, I (א) (2)) בקשר לפסקתא דבראשית: "...ברירנא לון מספרי דוקני דאתבריר לן דראוי למיסמך עליהון". וכן IV 231 (להלן, מסורה סופית, II (א) (4)): "ואנן מסרינן לן כפום מה דאשכחנא בקריאה...", ושם שינה את הכותרת ואת פירוט הדוגמאות, כיוון "שאולי לא כן ידמה בעל המסרה".

[ושמא הכוונה היא אל העתקות אחרות של רשימת המסורה "כי י"א בטעם..."] [ובוודאי לא של "כי נ"ה בטעם", כי בקשר לרשימה של נ"ה בטעם אמר יב"ח לעיל בהערה: "ולא היה לי זולתו (=נוסח המסורה של נ"ה בטעם) להגיה"]. ולי נראה שהתכוון לפירוש הראשון שהבאנו].

322. על דוגמא בה מציין יב"ח קושי ברשימת מסורה ואינו מכריע, עיין דברי יב"ח במסורה הסופית [IV 208] ברשימה של "לְמַלְךְ יַחֲדָאִין בְּקִרְיָ וְסִי'... , וכל משיחה אשור מצרים ישראל דכות'...". [כלומר, גם כל פעם שהמלה "למלך" סמוך למשיחה וכו', מנוקדת הלמ"ד הראשונה בשוא ולא בפתח]. שם, בקשר לשלש דוגמאות הרשומות בגוף הסימן [שמ"ב ה 12, דה"א יד 2, דה"א כח 4], מציין יב"ח, "וצ"ע כי הוא סמוך לַמְצַאִי [=משיחה, מצרים, אשור, ישראל]", "ז"א שג' דוגמאות אלו נכללות בכלל "וכל משיחה... דכות'" שלאחר גוף הסימן, וא"כ אינן צריכות להירשם בנפרד בגוף הסימן. נראה שיב"ח מתכוון בהערה זו לומר, שהמסורה טועה נוג' הדוגמאות מיותרות], או שהמסורה שומרת על חילוף [הרושמים ג' הדוגמאות הנ"ל לא כללו את הכלל "וכל משיחה... דכות'"] ברשימותם]. מ"מ, נראה לי לפרש שרישום כפול זה הוא תוצאה מהתפתחות הרשימה, בתחילה רשמו ג' המקרים הנ"ל ולאחר מכן נודע הכלל "כל משיחה...", והוסיפוהו לסוף הרשימה.

323. עיין לעיל בפנים בסמוך לה' 314 ובהערה שם.

324. הפכתי את סדר שתי הדוגמאות כפי שמופיעות בדברי יב"ח. ברור שיב"ח התכוון לסדר שצינתי כאן, כיוון שרק כך מובן כיצד נשמטה שורה מהנוסח המקורי.

325. יב"ח הצביע על יר' מח 33, דה"ב ב 9, דה"א יב 41. וגיב', הערות למסורה, י' 304, הוסיף הושע ד 11.

326. לפיכך לא הציע יב"ח לעיל מה הוא המקרה ה-י"ג של "ויין" החסר מרשימת המסורה [המפרטת י"ב דוגמאות], מפני שהיו יותר מ-י"ג!

327. הפסוק השלישי צויין ע"י מלות המפתח "והכינתי את כסא דד"ה". ולפי שסומן שהפסוק הוא בד"ה, ברור שלפנינו פסוק בד"ה המקביל והדומה לפסוק שבספר שקדם לו. הפסוק הוא "...וכננתי את כסאו עד עולם" = דה"א יז 12, מפני שרק הוא מקביל ודומה לשמ"ב ז 13 ["וכננתי את כסאו עד עולם". וזה האחרון חסר ברשימה כאן!]. על כן יש לתקן את מלות המפתח במק"ג כדלהלן: "והכינתי את כסא דד"ה" ← [וכננתי] את [כסאו] דד"ה = דה"א יז 12. החילופים במלות המפתח שלפנינו הם בהשפעת פסוק אחר בד"ה הדומה לפסוק בד"ה יז 12 (ולמקבילו שמ"ב ז 13), [ואין לפסוק המשפיע מקביל בספר שקדם לו, אבל הוא מבוסס על שני הפסוקים הנ"ל]: "והכינתי כסא מלכותו על ישראל עד עולם" = דה"א כב 10.

328. עיין עוד הערתו במסורה הסופית [IV 175] על "ח' פסוקי דבהון ב' מלין קדמא סופה יוד, ותיגינא רישא ו'". שם מציין יב"ח, שביין ח' הדוגמאות יש הרבה שאינן תואמות את הכותרת [=ואם כן יש לדעתו טעות במסורה או שהמסורה שומרת על חלופי גרסא], והוא מוסיף

"ואולי כי איני מבין כוונתו". ברם, יב"ח הבין את כוונת הכותרת, ומתוך הדוגמאות שברשימה יש רק ד' התואמות את הכותרת [X וְ Y] (1) יש' לח 20 להושענִי ונגנות], (2) שמ"ב טז 12, (4) צפנ' ג 14, (8) תהל' סו 20, ואילו ד' האחרות אינן תואמות את הכותרת [(3) יש' טז 3, (5) תהל' לב 3 (6) איוב לא 30, (7) 31]. נראה שלא פירשו את הכותרת בצורה היטב והוסיפו את ד' הדוגמאות האחרונות. והשווה תיקונו ופירושו של פרנסדורף, מס"ג, עמ' 375 ה' 1. והשווה גינ', הערות למסורה, י' 47, כנגד דברי פרנסדורף.

329. יב"ח מציין בטעות שישאר כ"ח, וצריך לומר כפי שתיקנתי [ל"ז].

330. יש לציין, שבהקדמתו אין יב"ח מתעסק בנושא של חילופים בין המסורה וכי"י [אלא בחילופים שבין המסורה [+כי"י] ובין הגמרא. הוא רק מזכיר שיש מחלוקות בין מסורה ובין מסורה + רוב ספרים ומציין שידון בהן בהערותיו במס"ג (הקדמת יב"ח, עמ' 80)]. ולהפך, בהקדמתו מדגיש יב"ח שהמסורה שומרת על הנוסח הנכון שבכי"י. השווה למשל עמ' 66, בו הוא מגזים במקצת כדי להדגיש את דבריו: "ותו, דכולהו ספרי ותקון ספרי תורה, כולהו אליבא דמסרה..." (ולכן יש לסמוך על המסורה אפילו כנגד הגמרא).

331. יב"ח אומר "האי דד"ה" בסתמיות. ברשימה יש שתי דוגמאות המסומנות שהן מד"ה, ונראה שכוונתו לדוגמא השניה, האחרונה ברשימה [שלאחריה באה הערת יב"ח].

332. והשווה גינ', הערות למסורה, ד' 129. דוגמא זו של שמ"א יח 29 חסרה גם ברשימות השונות בכי"י שגינ' (שם) הזכיר, וכן חסרה במס"ג כ"י ל, שמ"ב ה 13. והשווה פרנסדורף, מס"ג, עמ' 278 ה' 2, הטוען בעקבות הידנהיים, שיש למחוק את דה"א יז 18 מרשימתו של יב"ח [י.פ. דוגמא זו אכן חסרה ברשימות האחרות הנ"ל בכי"י], ובמקומו יש להוסיף את שמ"א יח 29 [י.פ. דוגמא זו לא נמצאת ברשימות בכי"י]. ברם, יש לשים לב שברשימות הנ"ל בכי"י (כולל כ"י ל) לא בא שמ"א יח 29, אלא דה"א יד 3 (b) [הרי שיש ב' בפסוק זה] במקום דה"א יז 18. [אגב, גם פרנסדורף מסכים שיש לכלול את דה"א יד 3 (b) ברשימה, אלא שהוא דוחק לפרש כיצד לכלול גם את שמ"א יח 29 גם את דה"א יד 3 (b) וגם להישאר עם ד' דוגמאות [ולא ה'] של "דוד עוד"].

333. כך אמנם טענתו כאן, אבל במקום אחר טען יב"ח במקרה דומה טענה הפוכה [שאפשר שכי"י הם הנכונים ויש לתקן את המסורה]. עיין לעיל בפנים בסמוך לה' 278 ובהערה שם.

334. על סיבה אפשרית לקביעתו, עיין לעיל בפנים, מסורה סופית, I (ג) (1), בסוף.

335. כן ראינו שפעמיים הזכיר יב"ח במסורה הסופית את הנוסח של רוב כי"י החולקים על

המסורה [לעיל: II (א) (1) א', II (ב) (3)]. לאמר, בעצם הוא הצביע גם על מחלוקת בכי"י [רוב נגד מיעוט] ושהמסורה מתאימה למיעוט כי"י. במקרים אלה פעם טען יב"ח שהמסורה טועה [II (א) (1)] ופעם הוא לא הכריע [II (ב) (3)].

336. על השלכותיו של חילוף זה [כארו, כארי ק' - כארי] בקרב הנוצרים, עיין ציון י"ד, (5), (9) בסופו. על הערתו של יב"ח, עיין מה שכתב גינ', מבוא, עמ' 968-972. [ושם, עמ' 971 (וכן 972) יש לתקן: "כארו (hateful) ← they have made (ugly)"]. "hateful" היא כנראה תרגום לא מוצלח של דברי גרץ בגרמנית "sie haben hässlich gemacht", שגינ' הביא עמ' 972 ה' 1].

337. (א) בנוסף להערותיו של יב"ח במסורה הסופית, שעליהן הצבענו כאן בפנים, יש גם שתי הערות קצרות המתייחסות לחילופים שבין המסורה והתלמוד והמפנות לדיוניו בהקדמתו. (1) IV 156 - בקשר לחילוף מעבְּרִים (שמ"א ב 24) - והשווה הקדמת יב"ח, עמ' 57-58. במסורה הסופית מדפיס יב"ח "מעבִּירם", בהתאם לדעת הגמ' (שבת נה:): ובניגוד לבעל המסורת, ויב"ח מדגיש שהוא עשה כן. מ"מ, בטקסט עצמו הדפיס יב"ח בהתאם לכי"י שלפניו, מעבְּרִים (שמ"א ב 24), שלא כדעת בעלי התוס', שציטטם בהקדמתו ואמר שיש לסמוך עליהם [בקשר לחילוף אחר - הקדמת יב"ח, עמ' 62]. (2) IV 183 - בקשר לכתוב "טחוריהם" ולכתוב האחר "טחורי" [שמ"א ו 11, 17] והשווה הקדמת יב"ח, עמ' 63, 64 [ושם הוא שואל רק על שמ"א ו 11]. בהקדמתו שואל יב"ח על החילוף בין המסורה + כי"י ובין הגמ' (לדעת הגמ' יש תמיד לקרוא "טחורים" במקום "עפולים", ואילו בשמ"א ו 11 [וכן ו 17] נמצא כבר בכי"י "הקרי" בטקסט). על שאלת יב"ח, עיין מ"ש, שמ"א ו 11. [אגב, במס"ק במק"ג, שמ"א ו 11 כתוב [טחריהם] - "ג' כ"כ וקריין", וצ"ל (כמו שנמסר במס"ק, שמ"א ו 17): ב'. הטעות [=ג'] היא כנראה בהשפעת הערת המס"ק שנמצאת לפניה באותה השורה (על המלה "צלמיי"): "ג'"].

(ב) בנוסף להערותיו במסורה הסופית על בעיות של חילופים שונים, יש גם מספר הערות מפנה למסורה הסופית [מחוץ להערות מפנה למס"ג שמסביב לטקסט]: השווה IV 146 c, 197 b [=שסידר רשימות ארוכות לפי סדר אל"ף בי"ת, והדפיס כל תת-חלק באות א"ב המתאימה]; IV 190 d, 209 a, 212 d, 217 d [=מקום המצאו של כל שורש]; IV 176, 233, 180 [ועיין 249 - לעיל ה' 224] [=רשימות בסוף המסורה הסופית]. ועיין הערתו IV 205 - לעיל ה' 220.

338. השווה למשל: (1) כי"י B.M. Harley 5710-5711 [שנמכר בשנת 1240, מרגוליות, קטלוג I, עמ' 25] - גינ', מבוא, עמ' 482-483, (2) כי"י B.M. Harley 5774-5775 [1396] - גינ', מבוא, עמ' 495-496, (3) כי"י B.M. Add. 21160 [1300 לערך, אשכנזי], אסתר - גינ', מבוא, עמ' 629-630.

339. עיין לעיל ה' 12, 13.

340. בר' לד 25 הוא יוצא דופן [החילוף נרשם באותיות גדולות כדי להבהיר את הניקוד. המשכה של ההערה נרשם באותיות קטנות] - עיין להלן, IV (ג) (37). כמו כן יוצאות דופן שתי הערות בקשר לחילוף נוסח התנ"ך בפירוש הראב"ע [הרשומות באותיות גדולות, ואינן ב"אותיות רש"י"] : תה"ל' נו 7, סב 1 - עיין להלן, VI (ב) (1), (2). והשווה לעומתן את ההערה על חילוף שלישי בנוסח התנ"ך בפירוש הראב"ע, הכתובה באותיות קטנות: תה"ל' קב 13 - עיין להלן, IV (ב) (3).
341. בהערותיו במס"ק מזכיר יב"ח מספר פעמים תיקוני סופרים/תקון ס"ת במפורש: בר' מט 21 - להלן I (א) (7) [חילוף מלא-חסר], בר' טז 12 - להלן II (ב) (1) [חילוף ± וא"ו], בר' כה 14 - להלן III (ג) (2) [חילוף מלא חסר], בר' מו 3 - להלן, שם (13) [חילוף בסופית], בר' כו 25 - להלן, שם (22) [חילוף אמות קריאה (ה-ו) אחרי חולם סופי]. והשווה דב' כג 24 - להלן IV (א) (43) [ביחס לבי"ה שמ"ו]. בהערות אלה מביא יב"ח את הנוסח שבתקון סופרים. על דוגמאות בהן מביא יב"ח חלופ שגרשם בגליון של תקון סופרים - עיין בהערה הבאה.
342. השווה למשל כ"י די רוסי 185=תקון סופרים (1304), כ"י קניקוט 600=כ"י לייפציג 1 [מאה י"ג לערך, אשכנזי]. השווה גם מ"ש המצטט בכמה מקומות בפירושו לתורה הערות מתוך כ"י המציגות חילופי נוסח. והשווה למשל ההערות הבאות של יב"ח במס"ק, בהן הוא מזכיר חכמים מאשכנז וא' מלונדון [והגם שאין יב"ח מזכיר בהן "תיקון סופרים", יש להניח שהעתיקן מתוך תקוני (י) סופרים בכ"י]: בר' יח 15 [נזכר ר' משה מלונדרס] - להלן IV (א) (35), ויק' ד 35 [חומש שכתב ונקד רבינו גרשם] - להלן IV (ב) (1), והשווה בר' ב 22 [ר' שמשון] - להלן V (א) (1). כמו כן השווה הערתו לויק' י 12 [הוא מביא דעת ס' ירושלמי, וכנראה שהוא מצטט כאן הערה מכ"י] - להלן IV (א) (41).
343. עיין לעיל בפנים סמוך לה' 287 ובהערה שם, וכן בציון י"ט, (4).
344. עיין לעיל בפנים ע"י ה' 233 ובהערה שם.
345. דוגמאת ס' הזכרונות לאליהו כחור [בכ"י].
346. עיין לעיל, מס"ג, I (ב) (1).
347. עיין לעיל, מס"ג, I (ב) (43).
348. עיין לעיל, מס"ג, I (ב) (31). ועיין עוד לעיל, מס"ג, I (ב) (12), (25), (27), (28), (37), I (ג) (5), וכן מסורה סופית, I (ג) (1). והשווה סיכום קטגוריה זו, לעיל קטגוריה ד': מס"ק במקום אחד החולקת על מס"ק במקום אחר.

349. עיין לעיל, מס"ג, I (ב) (13). ועיין עוד, מס"ג, I (ב) (25), (42), (43), מסורה סופית, II (ב) (3). והשווה סיכום קטגוריה זו, לעיל קטגוריה ה': סכום המס"ק סותר את פרטי הטקסט. ועיין גם שפרבר, בעיות במסורה, עמ' 358-359 [= (1966) עמ' 539-540] "Text contradicts massora" [י"ג דוגמאות].

350. עיין לעיל ה' 100:12.

351. עיין לעיל בפנים ליד ה' 215-217.

352. השווה למשל לעיל, מס"ג I (ב) (28) [משלי ו' 17 - רמות ו' כתי' כן [מלא] (מס"ג, מס"ק), דה"ב ית 19 - ברמת ה' כ"כ [=מלא, השווה לעיל ה' 266a]]. והשווה סיכום קטגוריה זו, לעיל קטגוריה ח': מס"ק שאינה שווה אף לאחת משתי הדעות במס"ג במקום אחר.

353. לעיל, מס"ג, I (ב) (9).

354. לעיל, מס"ג, I (ב) (25).

355. לעיל, מס"ג, I (ב) (43).

355a. והשווה לעיל סיכום קטגוריה ז': מס"ק שאינה שווה אף לאחת משתי הדעות במס"ג באותו עמוד [במק"ג]. וכן השווה שם סיכום קטגוריה ו': מס"ק שונה ממס"ג באותו עמוד [במק"ג].

356. א. כבר אמרנו לעיל, ע"י ה' 234a, כי שפרבר דן בהערותיו של יב"ח במס"ק כקבוצה אחת, וניתח אותן מבחינה מתודולוגית. מכל מקום, אף בזה השאיר שפרבר מקום להתגדר בו [כזכור, הוא לא דן בהערותיו של יב"ח במס"ג (להוציא אחת!)] ובמסורה הסופית, בסיווגן של ההערות, בעיסוק בכמה הערות [עיין ה' 367], בעיסוק בכמה סוגים של הערות [להלן IV (ג), V, VI], ובהעמדה על משמען של כמה הערות [עיין ה' 358, 374a]. בניתוחינו כאן עברנו מחדש על כל הערותיו של יב"ח במס"ק וסיווגנו אותן לקטגוריות הנראות לנו. כמו כן סידרנו את ההערות שבקטגוריות סדור פנימי, לפי טיפוסים השינויים [מלא וחסר, זוא"ו וכו', ניקוד, טעמים], והלה לפי סדר התנ"ך.

ב. יש לציין, כי בסיווג שלהלן בפנים לא כללתי הערות מס"ק שבמק"ג אשר נוסחתן הוא: "כן בספ' מוגה", דהיינו הערות המאשרות את נוסח הטקסט בלי להביא כל חילוף. יש להניח, שהערות אלו [שפרבר, בעיות במסורה, עמ' 376-377 = (1966) עמ' 552-553, מביא שבע הערות כאלה] אינן לשונו של יב"ח, אלא מעתקות ממס"ק שבכ"י. על דוגמאות של הערות כאלו בכ"י, השווה גיב', מסורה III [מהדורת הצלום V], עמ' 22 ואילך (passim), במיוחד עמ' 31-35.

(passim). והשווה גינ', מבוא, עמ' 661, 431, 1, 496 ועוד.

מאידך, כללתי בסיווג את ההערות המזכירות "ספ' מוגה" והמצביעות על חילוף [אפילו אם יש מהן כאלו שיב"ח העתיקן ממס"ק שבכ"י], כגון IV (א) (2), (4).

ג. כמו כן לא כללתי ההערות במס"ק על חילופי ב"א-ב"נ ועל חילופי מדנחאי-מערבאי, אותן העתיק יב"ח מכ"י שהיו לפניו. [השווה עליהן, שפרבר, בעיות במסורה, עמ' 371-372= (1966) עמ' 549. ברם, רשימתו [ב"א-ב"נ: 3x, מער'-מדנ': 5x+3x] איננה שלימה והחסיר למשל: שה"ש ח 6 [שלהבתיה] - "מלא חדא לבן אשר", יהושע ח 12 [בית אל] - "למערבאי בית אל כתי' וקרי, למדנחאי בית אוך [צ"ל: און] כתי' בית אל קרי"].

357. אפשר שיב"ח מביא כאן הערת מס"ק אחרת. ברם, אם הוא מתכוון לדעת כי"י חולקים, יש לסווג דוגמא זו להלן: III (ג) [=כ"י חלוקים ומסורה כאחת הדעות, ואינו מכריע בהערה אבל מדפיס כמסורה].

358. שפרבר, בעיות במסורה, עמ' 372= (1966) עמ' 549 טעה ביחסו הערה זו למלה "ומהמונם", שבאה מיד אחרי "יחת", שהרי על המלה "ומהמונם" נמסרה שם במק"ג הערה אחרת, [ל'].

358a. על אותה שיטה של הסקת דעת המסורה מפי שתיקת המס"ג, השווה הרד"ק בפירושו לשמ"ב ג 35, בעקבות ר' יונה אבן ג'אנח [=ס' השרשים, שרש ברה, ושוב שרש כרה].

359. השווה מ"ש, לאחר יהושע יג 26 ולאחר יהושע כא 37, גינ', מבוא, עמ' 178 [שציין בצדק ששני פסוקים אלו נפלו מטעם הומויאוטליוטון].

360. עיין מ"ש, יחזק' לט 28. שים לב, כי בניגוד להכרעתו של יב"ח נוסח הפסוק הוא "על אדמתם" בכ"י א, ל, והוא נכלל ברשימת המסורה שהביא גינ', מסורה, ע' 392 בין ד' "על אדמתם".

361. א. יב"ח כותב על חילוף זה גם בהקדמתו למק"ג, עמ' 65, אלא ששם הוא מרכך את דבריו ["וקשה לי איך נעלם מהגאונים האלה (מדובר על רש"י וגם רס"ג, ע"ש) המסרה, דאליבא דמסרה דאית לן הוא טעות, ומיהו בקיאי הוו יתיר מנן בכל מלי, ואנן כסומים בארובה לגביהו" (=ע"פ הלשון בנדה כ:)]. וכאן מדגיש יב"ח שהוא בדק ד' וה' ספרי מסורה, וכולם הם כנגד הנוסח [השני] שהביא רש"י. שים לב, למרות דבריו הנ"ל בהקדמתו, גם שם בא יב"ח למסקנה [בהמשך דבריו, שם, עמ' 66] שיש לסמוך על המסורה, אפילו במקומות שרש"י [בפירושו לתלמוד] חולק עליה.

ב. יש לציין, שבהקדמתו למק"ג (שם) כותב יב"ח שהמסורה גדולה מונה י"ח מלין חס' וי'ו בסוף תיבות' [וקרין] - ולא י"ב, כפי שכתב כאן במס"ק - וכן הדפיס באמת יב"ח במסורה

הסופית (IV 171): י"ח... וכך יש לתקן פעמיים בהערותיו כאן: (י"ב) ← [י"ח]. סיבת טעות זו בהערותיו אינה ברורה לי.

362. שים לב, במסורה הסופית (IV 216) הדפיס יב"ח שתי מסורות החלוקות לגבי פסוקינו. לפי המסורה הראשונה ["עי - ב' כתי' עיר"] יש לגרוס ביהושע ח 12: לעיר, לעי ק', ואילו לפי המסורה השנייה [סמוך לאחר המסורה הראשונה: "מסור' אחריתי"] יש לגרוס "לעיר" (בלי קו"כ)! נראה שההערה במס"ק כאן ביהושע ח 12: "מכח מס"ה [=מסורה הגדולה]", כוונתה לרשימה השנייה הנ"ל. ועיין מ"ש, יהושע ח 12.

362a. עיין לעיל בפנים ע"י ה' 233d ולפני ה' 233e.

362b. השווה הערת יהב"י לפסוק, כחיבורו עין הקורא, נדפס בחומש מאור עינים (מהדורת היידנהיים, רעדלהיים 1818-1821), בר' יט 16 [ויתמהמה]: "ז' בטעם בכ"א ספרים בשלשלת ונהגו קצת נקדנים לנקד שם פסק להגיד שאינה משרתת".

נוסיף, שבמק"ג 1525 מנוקדת "ויתמהמה", בפתח, ואילו בכ"י ל ויתמהמה³!, בקמץ [ובפסק].

363. הכוונה: ספר מוגה. [אם הכוונה: הנוסח שבתקון ס"ת תוקן, יש לגרוס בהערה "ובתקון ס"ת ראיתי רחבת (חס') (מל') ומוגה חס'"].

364. א. דעתו של רב נחמן נזכרת ביתר בהירות, למשל בהערות מס"ק, בר' כז 7, כ"י B.M. Add.15451: "פלג דרב נחמן צידה" [צוטט ע"י גיב', מבוא, עמ' 611 ה' 5, והשווה שם, עמ' 213].

ב. שים לב, שמדובר כאן במחלוקת ישנה, כי הכוונה כאן היא לאמורא הבבלי רב נחמן, שפלוגתות משמו נזכרו גם בהערות אחרות במסורה: שמ' יז 16 [כס יה - מלה אחת או שתיים] - עיין לעיל ה' 244, זכר' יד 6 [יקפאון, וקפאון, ק' - אם יש כו"ק] - עיין למשל או"א 134. ויתכן, כפי שהציע לראשונה מאן, JQR 8 (1917/18), עמ' 353, ביחס להערה על "צידה" [וחזר על דבריו וייל, SVT (1962), עמ' 283], שמדובר ברב נחמן [בר' יעקב] [250-320 לערך] מנהרדעא (עזבה כשנחרבה בשנת 259, וכנראה שחזר אליה, עיין היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, עמ' 919), שכי"י מקראיים מביתה של אשתו ילתא [על אשתו, עיין היימאן, שם, עמ' 931 ואילך] נזכרו במסורה לדב' לד 6 ["...ובסיפרי דבית ילתא כתבין ה' לחוד וקודשא לחוד..."]. על הערה אחרונה זה עיין למשל מאן, JQR 8 (1917/18), עמ' 353 [ועיין כרך 11, עמ' 448], ובהעתקה מדויקת יותר: ייבין, כתב, עמ' 80. [ועיין שם, כתב, ותראה שמאן טעה - ע"י תיקון יתר - בפירוש התחלת ההערה שלא העתקנו כאן].

קבענו לעיל, שמדובר ברב נחמן בר יעקב, אף שרב נחמן בר יצחק הוא הידוע כמי שדייק בענייני מסורה, דוגמאת ענייני כתיב של התנ"ך (עיין למשל היימאן, שם, עמ' 944, ומאמרו של ב.מ. לויין,

תחכמוני, ספר שני, ברלין 1911, עמ' 19-30). הסיבה לקביעתנו היא, שבהערת המסורה נזכר ר' נחמן סתם, ובתלמוד [הבבלי] סתם ר' נחמן הוא ר' נחמן בר יעקב (עיין היימאן, שם, עמ' 929). ועוד, כי ספרי ילתא אשתו נזכרו במסורה. [שים לב, שמאן, JQR 11, 1920/21, עמ' 449, שינה את דעתו [בהשפעת מאמרו הנ"ל של לוינ], ומניח עתה שמדובר בר' נחמן בר יצחק. ואין צורך לכך].

ג. מחלוקת זו בבר' כז 3 של ר' נחמן נמסרה גם כמחלוקת פנים בבליית [סוראי ונהרדעי] וגם כמחלוקת בין בבל וא"י [וכך קרה גם במחלוקת אחרת של ר' נחמן, בשמ' יז 16 - עיין לעיל ה' 244]:

(a) כ"י צופוט קאלה 66: מערבאי, נהרדעי: צידה, ציד ק', סוראי: צידה [השווה שטראק: מבוא לתצלום של כ"י פטרוגרד (1876), עמ' 014, בהערה ליר' ג 7, קהוט, עמ' 566].

(b) 1. כ"י צופוט קאלה 81: מערב, מדנ': צידה, ציד ק', "ופלוג במקצ' על כתב ושווין בקרי"י [=ציד] [השווה שטראק: שם, שם].

2. כ"י ש, מס"ק, בר' כז 3 [צידה, ציד ק']: "ופולגין נהרדעאי על ציד, אמרין לא כתבה ה" [ז"א, נהר' = ציד]. [הערה זו סותרת את הערת (a) ביחס לדעת נהר'].

3. ברשימה של חילופים בין מער' - מדנ' בתורה שפרסם אסטבן מהגניזה, II, BAEAO (1966): "וצודה לי צידה - דהיינו ציד לדעת החולקים [הערה זו חולקת על (b), שם מער' = מדנ']".

הערות אלה מלמדות, כי החולקים על הכו"ק שבבר' כז 3 סברו שהכתיב שווה לקרי, אלא שלפי (a) הוא צידה ולפי (b) הוא ציד. אנחנו פרשנו את דעת רב נחמן כדעת (a), כיוון שיש הערה מפורשת כזו בכ"י B.M. Add. 15451 (כאן א').

ד. אפשר, שההערה שבמק"ג 1525 לבר' כז 3 לגבי פלוגת' דרב נחמן נעתקה במישרין ממס"ק שבכ"י. מ"מ המשך ההערה [ביחס לדעת המס"ג] היא הערת יב"ח עצמו.

364a. וכן מוטעם ברביע [=המדבר] בכ"י ב, ש¹, השווה ברויאר, כתר, עמ' 52. ויש להדגיש, שתפיסתו של ברויאר כאן (עמ' 52-53) לגבי מק"ג 1525 מוטעית. הרי לגבי חילופי טעמים בין יב"ח (1525) ובין כ"י הטברניים המדויקים (מאה י' לערך), אין לומר שמק"ג מחליף טעמים ע"פ פסוק שני, וכדומה. כאילו יב"ח החליט על הטעמים מעצמו, בלי אסמכתא בכ"י. אלא ברור - ושתי ההערות שהבאנו כאן בפנים מורות כך - שיב"ח קבע את הטעמים ע"פ כ"י שלפניו וע"פ ההערות שהיו רשומות שם. יב"ח אף רשם לפעמים חילופי טעמים שמצא במקורות שהיו לפניו. ואם חולק יב"ח על כ"י הטברניים המדויקים, הרי שכך מצא בכ"י שלפניו. [על כ"י אלה נעמוד להלן בפרק האחרון].

365. עיין עליו אנ"י XVI, 939 [חי במאה י"ד-ט"ו בספרד ואחר כך באיטליה].

366. הקדמת יב"ח, עמ' (72)-73.

366a. מס"מ, עמ' 263-266.

366b. מס"מ, עמ' 266. ועיין גם מ"ש, יחזק' יח 11.

366c. מס"מ, עמ' 137.

367. השלמתי כאן את המלים שנשמטו במק"ג מטעם הומויאוטליוטון. [אגב, שפרבר, בעיות במסורה, התעלם מהערה זו].

368. ר' משה חי במאה ה-י"ג בלונדון. עיין לעיל ה' 79 ובפנים שם.

369. על מחלוקת בגעיא במלת "ויהיו", עיין לייבין, כתר, עמ' 175, 178. [אגב יש לציין, שבהעדר דגש ביו"ד הראשונה של "ויהיו", אין יב"ח מבקש לסמן חילוף, וכן להלן דוגמא (39) וכן לעיל, מס"ק, III (ג) (17). כשיב"ח מבקש לסמן חילוף דגש-רפה הוא מציין במפורש, עיין להלן דוגמא (38)].

370. החילוף נדפס, שלא כדרכו של יב"ח, באותיות גדולות - עיין לעיל ה' 340 ובפנים שם.

371. עיין מ"ש לפסוק, וייבין, כתר, עמ' 70, תחילת קטע 7.

372. וכבר תיקן כך שפרבר, בעיות במסורה, עמ' 376 = (1966) עמ' 552, אבל בלי להעיר על כך.

373. יתכן שחלק זה של ההערה [ואולי אפילו כולה] נעתק במישרין מהערה שבכ"י, שהרי ס' ירושלמי נזכר בהערות רבות בכ"י: עיין גינ', מבוא, עמ' 433, עמ' 690-691, 757, וכן גינ', מסורה III, עמ' 106-129 (passim) - שהוא ע"פ כ"י מרצבכר שהיה במינכין [השווה גינ', מבוא, עמ' 432 ה' 4 (ועמ' 431, 207)].

374. הערה זו נמצאת גם אצל גינ', מסורה, ח' 642 (עמ' 601), ואפשר שהעתיקה מיב"ח. מ"מ לא ברור מה הוא פשר חילוף זה.

374a. על האותיות ב"ה שמ"ו עיין ציון כ"א. אגב, שפרבר, בעיות המסורה [עמ' 358 = (1966) עמ' 539], טעה בהעתקת הערה זו של יב"ח ובהבנתה. הוא העתיק: "תיקון סופר' ב"ח שמו בריש הדף בספר מוגה...", והבין שמדובר ב"ח תיקוני סופרים! [ואין צריך לומר שלא בדק את הרמז בהגהות מלימוניות, שאליו ציון יב"ח].

375. יש להניח שהערה זו נעתקה במישרין מהערה שבכ"י, שהרי ס' רבינו גרשם נזכר בהערות בכמה כ"י, למשל בכ"י K600 = לויפציג 1. עיין דייליטש, קטלוג של כ"י לויפציג (1838), עמ' 273 a, b, עמ' 274 a [בין השאר הוא מביא בלטינית את תוכנו של 9 הערות מכ"י K600 מבראשית המזכירות ס' ר"ג], והשווה צונץ, תוספת לקטלוג הנ"ל, עמ' 315 a. קדם לדייליטש, Bruns, RBML (1783), XIII-XII, בהביאו (passim) בעברית ובתרגום לטיני 22 הערות מכ"י K600 המזכירות ס' ר"ג [כרך XII: בר' 2x (הערה אחת שלא הביאה דייליטש לאחר מכן - בר' כז 3), שמ' 2x, כרך XIII: ויק' 2x, במד' 16x]. ועיין לעיל ה' 342. לעניינינו חשוב שיב"ח מסכים עם דעת ר' גרשום.

376. והשווה א"ת (עמ' ו.) ומ"ש לפסוק. כמו כן השווה דבריהם בקשר לדוגמא הקודמת, בר' יח 7.

376a. מפי פרופ' י. ייבין.

376b. הקדמת יב"ח, עמ' 39.

377. ברם בכ"י ל: פצל, והשווה מ"ש.

378. אבל שם העצם מנוקד שָׁבֵר, להוציא 2x שָׁבֵר. השווה דק"ט (ב"ש), עמ' 64 למטה.

378a. כך הציע לי פרופ' י. ייבין. והשווה הערת יהב"י לפסוק, בחיבורו עין הקורא (עיין לעיל ה' 362b), ויק' יט 14: "ויראת מאלהיך המ"ם דגושה באספמים [=כ"י ספרד], וכן חבירו דמפני שיבה, והטעם בעבור ההבר' הדחוקה בין המתירה ובין ניגון המשרת".

379. על תת-קטגוריה זו ועל הדוגמא של "ויראת מאלהיך", השווה ייבין, כתר, עמ' 55.

379a. על כך העיר הידנהיים, חומש מאור עינים (1818), בהערותו בתוך עין הקורא ליהב"י, בר' כז 25 [ויבא], שם גם הסביר כי "מלעיל" במס"ק לבר' כז 33 [ויבא לי וְאֵל מַכַּל - ל' מלעיל] פירושו, בקמץ ולא בשוא [=וְאֵל, איוב לא 17]. על המשמעויות השונות של "מלעיל" במסורה, עיין ייבין, מבוא, עמ' 74-75.

380. השווה מ"ש, בר' כז 25. כן הדפיס יב"ח לאחר מכן במסורה הסופית (IV 246): "שטא חרא כל חד וחד מלעיל ול' מלעיל [=וחלופ כל קרי' מלרע. השווה או"א 372]...", וזו חלקה על מה שציין כאן, כי ברשימה שם לא נכללה "ויבא" בין הדוגמאות של מלים המופיעות פעם אחת מלעיל (ובשאר המקומות מלרע).

יושם לב, היידנהיים (לעיל ה' 379a) הניח שיב"ח הוא שניסח את הערת המסורה שהביא כראיה ["וכן לשון בעל המסורת: כל ויבא מלרע במ"א מלעיל, ויבא לי ואכל מכל"], בעקבות פירוש מוטעה של מס"ק, בר' כז 33: ויבא לי ואכל מכל - "ל מלעיל", שפירש אותה וילבא - ל [מוטעם] מלעיל, במקום לפרש ואכל - ל מלעיל [=בקמץ]. ולי נראה שהיידנהיים צדק בהסברו ליצירת נוסח ההערה שהביא יב"ח, אלא שאין יב"ח יוצרה, שהרי יב"ח אומר במפורש "וכן לשון בעל המסורת".

381. הערה זו אינה מצינת שהמקרה של [ה] "צלע" שבבראשית (יש רק אחד: ב 22) יוצא דופן, לפיכך יש להניח שלפי הערה זו דומה בר' ב 22 ליתר המקרים שהצדי"י של [ה] "צלע" מנוקד בצירה - שהלמ"ד מנוקד בקמץ.

382. כן הוא המספר גם בהערותו במס"ק במק"ג, שמ' טו 16 [להלן דוגמא 3]. ברם, עיין ייבין, כתר עמ' 54-55. [ועיין מס"ג, דנ' ה 11: "חד מן י"ח..."].

383. אורחות חיים [מהדורת ירושלים 1956] עמ' י"ג, סעיף ל"ב. ועיין על החיבור ועל מחברו, אנ"י II, 12-13.

384. השווה מ"ש, שמ' טו 11. וזה לשון בית יוסף שם: "וכתב [אורחות חיים] (עיין ה' 383) יזהר לומר מי כמוכה נאדר בקדש דגושה, שאל"כ נמצא מחרף כאומר ה' מיכה ומיכה הוא האיש שגנב השם ועשה עגל, שנא' ועבר בים צרה [זכר' י 11], ואין להקשות מהפסוק "כל עצמותי תאמרנה ה' מי כמוך" [תהל' לה 10] שהוא רפוי, שזה לא נאמר על הים ואין להזכיר עליו מיכה; וכן יקרא "ידמו כאבן" הכא"ף דגושה, שלא יהא נראה כאומר ידמוך כאבן, וכן "עם זו גאלת" הגימ"ל דגושה, שאם יהיה רפויה נראה אומר ל' מגואל (?) ונמצא מחרף ב"מ [צ"ל: במ' במקום] עכ"ל". [ועיין להלן בסמוך בפנים].

384a. כל בו (פיורדא 1772), דף ב' [שלאחר ההקדמה], טור א'.

385. אגב, במק"ג מנוקד פֶּאבון, ואילו בכ"י ל פֶּאבון, וכן א"ת, מ"ש.

386. כתוב בהערת יב"ח: "ס' ו' עזרא", וכן כתוב בדקדוק ישן כ"י [שם גם מופיעה הערה זו - עיין להלן בפנים]: "ובס' ר' אברה' אבן עזרא דגש מפני הוגן הקריאה". מ"מ נראה לי שצ"ל "ס' עזרא", שצוטט בהערות מס"ק שונות. עיין למשל גינ', מבוא, עמ' 437, והשווה לוינגר וקופפר, סיני, 60 (1967), עמ' רמ"ד-רמ"ז.

387. הכוונה היא למלה הצרפתית "Fi", מלת קריאה, המציינת בוז וגנאי. מלת קריאה זו

נמצאת בכמה שפות: בגרמנית - Pfui, באנגלית - Fie, וכבר ביוונית - φῆ ובבלטית - Phu, Phy [עיי' במילונים ההיסטוריים ללשונות האלה]. מה שמציין מ'ש בדב' ח 3, מלמד שהוא לא ידע צרפתית, וכמו כן לא ידעה האנשים שאליהם פנה. שהרי מ'ש כתב: "ושמעתי שבלשון צרפתית פי ר"ל אין ואפס". על הסיבה שלא לומר פִּי ברפה, קרוב לשם, כיוון שבלשון צרפתית "פִּי" הוא לשון גנאי (!) - עיי' ציון כ"ב. ועיי' שם על המקור שממנו מצטט מ'ש בדב' ח 3.

388. והשווה אורחות חיים, לעיל ה' 384.

389. יש לשים לב, שגם במס"ג, דנ' ה 11, צויין שיש מחלוקת בין ב"א וב"נ בקשר לתהלי' לה 10. ברם, לאור הדברים שנאמרו כאן ברור שזו טעות, כפי שציין מ'ש, תהלי' לה 10. [והוסיף זאת לדברי ייבין, כתר, עמ' 54]. ובחילופי ב"א-ב"נ [מהדורת ליפשיץ] חסר באמת תהלי' לה 10 [כמוך], ונמצא שמ' טו 13 [גאלת]. לזה מתאים נוסח ההערה שבדקדוק כ"י שציטט מ'ש, תהלי' לה 10.

390. השווה א"ת לפסוק (עמ' י"ו:), המציין שמצא בספר אשכנזי את ההערה "עשויה כמגירה".

391. הערה זו נמצאת גם בכ"י K682, כפי שציין Bruns, RBML, XIII (1783), עמ' 40.

392. מצוטט ע"י גינ', מסורה III [במהדורת הצילום V], עמ' 24 [ח' p* 641]. שם מדובר בכ"י B.M. Or. 2626 - השווה גינ', מבוא, עמ' 713 ה' 4. בדקתי את ההערה בתצלום כ"י במכון לתצלומי כ"י עבריים ותקנתי ע"פ א"ת. בהערה זו ה"למד" הראשונה פירושה כנראה "למד[נחאי]", אלא אם נפרש שזו האות למ"ד. לפי פירוש זה לא מדובר כאן בחילוף של מדנחאי.

393. קריית ספר, חלק ב' (איזמיר 1881, צילום ירושלים 1969), עמ' עא: יושם לב, המאירי מציין שהכוונה היא ללמ"ד השניה [=לגלגלתם], וכן בכ"י B.M.Or. 2626 נכתבה למ"ד זו באופן קצת שונה. ואילו יב"ח אומר בהערות: הלמד השנית דגלגלתם [=לגלגלתם], וכן הוא מדפיס למ"ד אחרונה זו בצורה משונה. וצדק א"ת באומרו שההערה [המקורית] מתכוונת באמת ללמ"ד השניה [לגלגלתם], שלא כדעת יב"ח. [אלא שנעלמה מא"ת הצורה הנכונה של למ"ד זו, עיי' להלן ה' 396]. ועיי' להלן ה' 397 ב'.

394. ע"פ ההערה שמצא בכ"י ספרדי רמד"ל ניסה לפתור את הבעיה שהעלינו לעיל: מהו הקשר הלשוני בין החלק הראשון של המדרש ובין החלק הראשון של תיאור האות. הוא ניסה לקשר בין "מגירה מכל למ"ד" ובין "הורה זנות לישראל", ע"פ אטימולוגיות שונות של "מגירה" שהוא המציא: (1) גִידָר II (froth) (2) גִידָר II (נאוף) [הדוגמאות שמביא א"ת מלשון חז"ל כראיות לקוחות מן הערוך, אף שא"ת לא מזכירו. על שרשים אלה, השווה למשל יסטרוב]. ברם, רמד"ל טעה בשתים: (א) ההסבר "הורה זנות לישראל" שהביאו יב"ח היה קשור להערה "עשויה

כמגירה (saw), כפי שהביאה יב"ח, ולא לנוסח "מגירא מכל למ"ד" [כפי שמצא רמד"ל באחד מ"חשובי" ספרי ספרד וכפי שנמצא בכ"י אחרים (עיין לעיל ה' 391-392)], לכן אין לקשר את שניהם. [ברור כי רמד"ל השתמש ב"מגירא" במקום "מגירה" (saw), כיוון שאין כל אפשרות לקשר לשוני בין מגירה (saw) וזנות]. (ב) נוסף לטעות זו טעה רמד"ל בעצם פירוש המלה "מגירא", שהרי "מגירא" איננה מן השורש גִיר II ולא מן השורש גִור II, אלא היא צורת קל, בינוני פעול, מן השרש מִגַר $\sqrt{\text{מגירא}}$, [כפי שצינו בפנים].

395. על תוצאת חטא נשיא שמעון ועל חומרת חטא הזנות, השווה המדרשים שצוינו ע"י רייניץ, בעל הטורים במהדורתו [1972], עמ' רע"ט, ה' 15. כגון ילק"ש, שופ' רמז מ"ב (טור ב' שורה 28) [=מדרש תדשא, פרק ח'], ופסיקתא דרב כהנא, וזאת הברכה, מהדורת בובר, עמ' קצז: [=מהדורת מנדלבוים, כך ב', עמ' 442].

396. א. השווה את צורת הלמ"ד בס' תגין מחזור ויטרי, שפרסם גינ', מסורה, ת' 25, עמ' 681 [מקורו של גינ' כאן הוא מחזור ויטרי, עיין גינ', מבוא, עמ' 436 וה' 2], אף כי שם (עמ' 695) אין הלמ"ד במלה "לגלגלתם" מסומנת, ולצורה מעין זו מתכוון גם המאירי [לעיל בפנים ע"י ה' 393].

ב. הצורה שראה רמד"ל בכ"י ספרדי [למ"ד בולטת ויוצאת מעל השורה יותר מכל למ"ד אחרת] הפוכה מזו שתיארנו [וההפך מהצורה שהיתה בכ"י אשכנזיים שונים]! לכן, אומר רמד"ל, "ולא נתברר בעיני", אף שהביא את דברי בעל הטורים, ולא עמד על הצורה הנכונה של הלמ"ד, אף שהביא גם את דברי המאירי.

397. א. הפכתי את מקצת סדר המלים שבפירוש בעל הטורים הנדפס ושמתי "כך חסר משבטו" לפני "הלמ"ד - היא גבוהה מכל האותיות". ואפשר שתיאור אחרון זה הוא גלוססא. מכל מקום, בעיון שני נראה שגם דברים אלה הם חלק מחיבורו של בעל הטורים, וזה בהשפעת מדרש אותיות דרבי עקיבא ["נוסח ב'"], כי שם כתוב [מהדורת ורטהיימר, בתי מדרשות, כך ב', עמ' ת"ו], "למ"ד - מפני מה גבוה מכל האותיות, מפני שהוא באמצע כ"ב אותיות ודומה למלך...". ועיין בפנים בסמוך, בסוף דברי בעל הטורים, "שלא העמיד לא מלך...".

ב. ראוי לציין, כי בדפוסים שונים של בעל הטורים הוסיפו לנוסח המקורי בבמ' א 22 את הערתו של יב"ח במק"ג על אתר (!) שציטטנו כאן בפנים. בצדק השמיט רייניץ תוספת זו, בעל הטורים במהדורתו, אם כי לא הרגיש (עמ' רע"ט ה' 14) שמקורה במק"ג 1525. תוספת זו הטעתה לאחרונה את י. רצאבי, האותיות המשובות בתורה [=תורה שלמה, כך כ"ט (1978)], חלק שני, עמ' רי"ב ה' 2, שלא הכיר את לשונו של יב"ח וחשב שהתוספת היא של בעל הטורים (שם, ה' 1). כמו כן לא הרגיש רצאבי (שם, ה' 2) שגם לשונו של בעל שלטי הגיבורים [=מנטובה 1612, צילום ירושלים 1970, דף קעז:] חוזר למעשה לאותה הערה של יב"ח. במלים אחרות, שתי עדויות אלה אינן אלא אחת, היא דעת יב"ח. יש לתקן הערת רצאבי (שם, ה' 2) ע"פ מה שכתבנו לעיל

ה' 393, שבעל א"ת צדק: מדובר מלכתחילה בלמ"ד "לגלגלתם", שלא כדברי יב"ח ("לגלגלתם").

398. לא נמצא לפנינו במכילתא דרשב"י. מקורו של יב"ח הוא באמת אידרא רבה, זוהר ח"ג, נשא, ראש דף קלח. והשווה גם זוהר ח"א, סוף פרשת וירא, סוף דף קכ, קכ: וכן זוהר ח"ג, בלק, דף קפו. ועיין לעיל ה' 85a. וכבר עמד על כך מ"ש, שמ' ג 4, אף שלא הצביע על דברי יב"ח במפורש, ע"ש. השווה גם ש. חענעס בהערותו ברב פעלים לכן הגר"א, (ורשא 1894), עמ' מ"ב, אם כי נעלם ממנו כנראה שקדמו מ"ש. שים לב שיב"ח עצמו, בהערותו בשמ"א ג 10 [כאן, להלן דוגמא (2)], מצביע על הזוהר כמקור. ואולי התכוון יב"ח לכתוב בשמ' ג 4: במדרש דרשב"י = הזוהר. על אי-דיוק אחר של יב"ח בציון מקור, עיין לעיל ה' 48 ב'.

399. עיין מראי המקומות הרבים שהביא מ"ש, שמ' ג 4, ועיין לעיל ה' 398. ראוי לשים לב להבדל בהבאת דברי הזוהר. יב"ח מקצר ומרמז בשנת 1525. ואילו מאה שנים לאחר מכן, לאחר שנדפס הזוהר והיה נפוץ, מאריך מ"ש ומרבה בהבאות.

399a. עיין מה שהערתי לאחרונה על הפרוש הנכון של המחלוקת בין הטעם העליון והטעם התחתון, טקסטוס, 9 (1981), עמ' 116-117.

400. עיין לעיל בפנים ע"י ה' 71 ואילך.

401. עיין לעיל בפנים ע"י ה' 79a.

402. עיין לעיל בפנים אחרי ה' 82.

403. הקדמת יב"ח, עמ' 84. ועיין לעיל ה' 25. לאור דברי יב"ח שציטטנו בפנים, מעניין כי א. סימון ציין לאחרונה [קריית ספר, 51 (1976), עמ' (654) 655-657], על סמך בדיקת ששה קטעים מפירוש הראב"ע לתורה, כי נוסח פירוש הראב"ע לתורה הנמצא במק"ג 1525 הוא יותר מדויק מהנוסח שבשתי המהדורות הראשונות של פ' הראב"ע לתורה [נפולי 1488, קושטא 1514], אם כי הוא קצת פחות מדויק מכמה כ"י. לפי שיחזורו של סימון, המגיה את פ' הראב"ע לתורה במק"ג 1525 השתמש בשתי המהדורות הראשונות יחד עם כ"י אחד [לכל הפחות] ותיקן ע"פ כ"י [י]. ולדברי סימון (עמ' 657): "מספר קטן יחסית של שיבושים שמצאנו [בפ' הראב"ע לתורה] בדפוס וינציה [=מק"ג 1525], הנו עדות לטיבו של אותו כתב-יד, ועוד יותר מכך להבנתו ולכח שיפוטו של המביא לבית הדפוס".

404. השווה למשל שמ' כה 22 [מק"ג, כ"י ל - את, רש"י, ראב"ע - ואת]. על חלוף זה כבר הצביע מ"ש (שמ' כה 22). ובחיבורו מצביע מ"ש על מספר ניכר של חילופים שנמצאים במפרשים. ברם, גם הוא לא מיצה את כל החומר. השווה שני חילופים מפירוש הראב"ע שהצביע עליהם

ר' שמואל מוטט [מאה י"ד, עיין עליו אנ"י VIII, 1189-1190] בפירושו לפ' הראב"ע, מגילת סתרים [ויניציאה שי"ד], ושצויינו משם בכ"י קניקוט 525 והובאו ע"י Bruns, RBML (1783), XIII:

עמ' 38,37: ויק' כה 51: אם עוד רבות בשנים - ואם (פ' הראב"ע)
עמ' 56,55: דב' כד 1: כי מצא בה ערות דבר - ומצא (פ' הראב"ע).

405. על המספר בכותרת רשימת המס"ג, עיין לעיל ה' 361 ב'.

406. הערה זו נדפסה, שלא כדרכו של יב"ח, באותיות גדולות - עיין לעיל ה' 340 ובפנים שם.

407. אפשרות אחרת בדברי רש"י היא כדלהלן: "לעולם ועד" - והו"ו בו יסוד, לפיכך היא [=העי"ן] פתוחה [=בסגול], אבל "אנכי היודע ועד" [יר' כט 23], שהו"ו בו שמוש, קמוצה [=צירה] היא [=העי"ן]. לפי פירוש זה מצביע רש"י על הניקוד ועד בשמ' טו 18, לעומת הניקוד ועד ביר' כט 23. ולפי פירוש זה לא דייק יב"ח [ועד] בכוונת פרש"י. ויש לשים לב, שלפי פירוש זה מתאימה דעת רש"י למס"ק שהדפיס יב"ח ביר' כט 27, ועד - ה' , דהיינו רק כאן מנוקדת העי"ן בצירה, ובשאר המקומות ועד. וכן היא מתאימה ללשון המסורה מכ"י בית כנסת הסיסיליאני ברומא [=כ"י של ספריית הקהילה היהודית ברומא (מס' 2) - עיין דותן, דק"ט, עמ' 95], מצוטט ע"י ב"ש, דק"ט, עמ' 64: "כל קריה ועד עין פתח קטן, בר מן חד קמץ קטן "ואנכי היודע ועד" (יר' כט 23), לפי שהוא מענין עד הגל הזה (בר' לא 52)". [לאחרונה מצאתי שכך פירש טור-סיני את דברי רש"י, בהערותו למילונו של בן-יהודה, ערך פתח, עמ' 5308b, ה' 2]. מ"מ פירוש זה נראה קצת דחוק בלשון רש"י, שהרי נראה לפי פשוטם של דברים ש: "והו"ו בו יסוד, לפיכך היא פתוחה... שהו"ו בו שמוש, קמוצה היא", היא בוי"ו - ולא בעי"ן - של "ועד".

408. השווה הדיון בדעת רש"י [=ועד] ובדעת הראב"ע [=ועד] אצל ח. ילון, פרקי לשון (ירושלים 1971), עמ' 318-320 [=הצופה], ל תשרי ת"ש (1940), 7]. והשווה טור-סיני [לדעתו, רש"י = ועד, ראב"ע = ועד], בהערותו למילונו של בן-יהודה, ערך פתח, עמ' 5308b, ה' 2 - עמ' 5309a. ועיין לעיל ה' 407.

409. בדוגמא אחרת, בה אין יב"ח מכריע בהערה ומדפיס בטקסט ע"פ המסורה, הוא הדפיס בניגוד לדעת הרד"ק. אבל בניגוד להערות שהבאנו כאן בפנים, יש להניח שבדוגמא הנ"ל = יש' לח 14 [לעיל, מס"ק, III (ג) 15] לא הכיר יב"ח שהערות התנגדה לדעת הרד"ק, כיוון שדעת הרד"ק לא נזכרה בפסוק במקום (יש' לח 14), אלא במקום אחר [בפירושו ליר' ח 7].

410. א. הקדמת יב"ח, עמ' 65. על המשך דברי יב"ח כאן בהקדמתו, לעומת דבריו בהערותו

במס"ק, תהלי' קמד 2, עיין לעיל ה' 361 א'.

ב. דברי יב"ח כאן מתיחסים לחילוף אחד מפרש"י (תהלי' קמד 2) וחילוף אחד מפ' הרס"ג (דנ' יא 15), אבל יפים הם גם לגבי כל החילופים שהביא יב"ח (בהקדמתו) מפרש"י.

411. הקדמת יב"ח, עמ' 65.

412. שם, עמ' 59.

413. שם. השווה פסיקתא רבתי (מהדורת איש-שלום, צילום 1963), ויהי ביום כלות, ה' (עמ' י"ח-), תנחומא, נשא כ' (בסופו), כ"ו (בסופו), תנחומא בובר, נשא כ"ח.

414. הקדמת יב"ח, עמ' 60-61. ברם, כבר העיר בעל מסורת הש"ס (שבת קג:), שלפנינו שונה הגירסא בפרש"י לסוכה מז. מזו שמביאים בעלי התוס' בשבת קג:, ושלפי הגירסא שלפנינו גורס גם רש"י בשביעי (במ' כט 33) - כמשפט ובשמיני (במ' כט 37) - כמשפט. [בעצם מראה העיון, שהגירסא של פרש"י שמצטטים בעלי התוס' היא משובשת, ואכמ"ל]. והעיר מ"ש, במ' כט 33, שלפי פרש"י על התורה [במ' כט 18] גורס גם רש"י [בהתאם למסורה] בשביעי - כמשפט [ובשמיני - כמשפט].

415. הקדמת יב"ח, עמ' 59-60. והשווה א"ת, דב' ו 9 (דף כב:-כג-), ולעומת זאת מ"ש, שמ' יב 7.

416. א. בגמ' מנחות לד: (וכן זבחים לז:, סנ' ד:): כתוב: "...לטטפת, לטטפת, לטטפות [הרי כאן ארבע דברי ר' ישמעאל]" = שמ' יג 16, דב' ו 8, דב' יא 18. ברם, לפי המסורה, וכך מדפיס יב"ח במק"ג, הכתיב בשלשת הפסוקים ע"פ סדר זה הוא: [ו] לטטפת, לטטפת, לטטפות. וכבר העירו בעלי התוס' שם על סמך "הספרים המדויקים" [=אשכנזיים] של התנ"ך שהיו מונחים לפניהם, שיש לכתוב: [ו] לטטפת, לטטפת, לטטפת. [על דברי בעלי התוס' עיין לעיל בפנים, מס"ג, III (ב) (1)]. יב"ח מציין [הקדמה למק"ג, עמ' 61] שרש"י לא מעיר על דברי הגמ' במנחות לד: [כפי שעשה בדוגמא אחרת בשבת נה:], שגרסתה היא בניגוד למסורה ולכ"י. מכאן שרש"י מסכים לדברי הגמ' וחולק על גירסת המסורה. [ומכאן שלדעת רש"י: שמ' יג 16 = [ו] לטטפת, דב' יא 18 = לטטפות].

ב. רש"י בעצם מעיר במפורש-בפירושו לסנ' ד:-על הגירסא הנכונה לדעתו = [ו] לטטפת, לטטפת, לטטפות. [מסכים לדעת הגמ']. הרי שיש שני חילוקים בינו ובין גירסת המסורה והם השניים שציין כאן (א).

417. הקדמת יב"ח, עמ' 65.

418. ועיין שם בהערה 361 א', על ההבדלים בין דבריו בהקדמה ובין דבריו במס"ק .
419. ציטטה גינ', מבוא, עמ' 629 ה' 1. והשווה גינ', מבוא, עמ' 529 ה' 1, עמ' 530 ה' 3 - הערות מכ"י B.M. Add. 9398 (אשכנזי, מאה י"ד), המציינות חילופים בניקוד התנ"ך מפרש"י לנביאים. [יר' נא 3: ואל - בכ"י, וכן פרש"י, לעומת ס"ס - ואל. נחום ב 14: רכפה =מפיק ה"א] - בכ"י, וכן המסורה, לעומת פרש"י - רכפה].
420. ועיין ה' 414. והשווה למשל, (a) תוס', ערכין לב. [ד"ה אשר] על פרש"י שם בקשר לנוסח בויק' כה 30. על דברי תוס' שם, השווה מה שתיקן בעל שיטה מקובצת, והשווה בעל מסורת הש"ס (שם בערכין) שהצביע על תוס' חולין סה: , ד"ה אע"פ [שם יוצא שבעלי התוס' בחולין גרסו בויק' כה 30: "אשר לא, לו ק' חומה"]. (b) והשווה: תוס', מנחות לט. [ד"ה ולא] על פרש"י שם בקשר לאיות של "ציצת". על תשובתם שם [שהיתה להם מפי מדרש] השווה המקורות שציין מ"ש, במד' טו 38.
421. עיין לעיל בפנים על יד ה' 103.
- 421a. עיין לעיל בפנים ע"י ה' 113e-113d. עוד יש לציין, כי בשו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, ס' רל"ב, שנדפסו בדפוס בומברג בשנת 1519 לערך, נזכרו בשאלה כמה חילופים בין הגמ' והמסורה, ושלושה מהם [=הפילגשם, כלת, ואשם] אינם חילופים בין הגמ' והמסורה אלא בין רש"י [בעקבות המדרשים] והמסורה. על ההנחה שיב"ח הכיר תשובה זו, עיין לעיל בפנים ע"י ה' 113.
- יש לשים לב, שיב"ח איננו מזכיר את הדוגמא של "ואשם" כדוגמא של חילוף בין פרש"י והמסורה/ספרי המסורה, ואפשר שלא עמד על דוגמא זו. מ"מ, יש לומר בעיון שני, שלדעת יב"ח זו לא היתה דוגמא של מחלוקת בין פרש"י והמסורה/ספרי המסורה! שהרי יב"ח מדפיס במק"ג בדב' א 13: "ואשם - ל" (!), המתאים לפרש"י לפסוק "חסר יו"ד...".
422. עיין לעיל בפנים, אחרי ה' 100:8.
423. עיין לעיל בפנים, אחרי ה' 100:13.
424. בענייני נוסח, ובמיוחד בחילופי מלא וחסר, כוונתי בעיקר לדיסרטציה של מ. כהן, מגבשי כתיב במצחפי מסורה עתיקים ומשמעם לתולדות נוסח המקובל (הוגש לסינט של האוניברסיטה העברית בירושלים, אלול תשל"ג, ואושר תשרי תשל"ה = Oct. 1974), ועיין להלן בהערות. כמו כן כוונתי לכמה מסקנות העולות מספרו של מ. ברויאר, כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא (ירושלים [כסלו] תשל"ז = Dec. 1976), ונעמוד עליהן להלן. ועיין להלן ה' 449a.

בענייני ניקוד וטעמים כוונתי במיוחד לספרו של י. ייבין, כתר ארם צובה ניקודו וטעמיו (ירושלים תשכ"ט=1968). נוסף לאלה ולספרות שקדמה להם וצויינה בהם, אני מתכוון גם לתוצאות שהגעתי אליהן במחקר זה.

425. א. ניסחנו שנית את שאלתנו בענייני נוסח כיוון שכי"י הטברניים המדויקים הם קנה-המידה לדיוק בהתאמה לנוסח המשתקף במסורה הטברנית. כי"י אלה, הקרובים בנוסחם [עין ציון כ"ג, (1), (2)], משקפים בעיקר את הכתיב שבמסורה הטברנית = הערות המסורה, מס"ק ומס"ג, הנמצאות במצחפי מסורה אלה, והמשקפות בעיקר מסורה אחת ואחידה. יש להניח, שמסורה אחידה זו משקפת בעיקרה בערך את הנוסח המוסמך. [עין כהן, מגבשי כתיב, עמ' 79].

על אחדות המסורה הטברנית השווה כהן, מגבשי כתיב, עמ' 79 וה' 18, והדגיש עניין זה במיוחד ברויאר, כתר, עמ' 15, 16, ועין שם בפרק ג' (עמ' 68-84) ובפרק ד' (עמ' 97-132) = הערות מסורה בכי"י שונים המשקפות נוסח אחיד בתורה ובנביאים [לעומת מקרים שנחלקה המסורה בכי"י השונים: פרק ג' - עמ' 84, 85, פרק ד' - עמ' 132-138].

ב. בין כי"י אלה, הקרובים בכתיבם גם בקטגוריות כתיב וגם ברצף טקסט [עין ציון כ"ג, (1), (2)], והמשקפים בעיקר את הכתיב שבמסורה הטברנית, יש הקרובים יותר למסורה הטברנית, כי"י א - עין על כך ציון כ"ד, ובתורה (החסרה היום בכי"י א) כי"י ש - עין על כך ציון כ"ה, ועל כן הם ישמשו קנה מידה להשוואה לדיוק מק"ג 1517 ומק"ג 1525 בענייני נוסח.

ג. כאן בפנים הגדרנו את כי"י ש שהוא כי"י טברני מדויק, למרות שחסר בו קולופון שעשוי היה להעיד על מקומו. על הסיבות להשערה שהוא כי"י טברני, עין ציון כ"ו.

ד. לעומת הטיפול של כי"י הטברניים המדויקים קיים טיפוס אחר של כי"י מאותה תקופה (מאה י' - י"א) ומאותו איזור (א"י-מצרים), שעל אף שנוסף בהם [ניקוד ו]מסורה טברנית רחוקים הם מכי"י הטברניים המדויקים בענייני כתיב ואינם משקפים בהם את המסורה הטברנית. השווה על כך ציון כ"ג, (3). אם נשתמש בקטגוריות שהוצעו לאחרונה ע"י כהן בדיסרטציה שלו, שייך הטיפול הראשון למ"מ = הנוסח המוסמך של רצנזיה המסורתית, ואילו השני למח"מ = מסורות של רצנזיה המסורתית, אבל מחוץ לנוסח המוסמך.

426. א. כי"י א מליצג יותר מכל כי"י הידועים לנו את הניקוד והטעמים של המסרן אהרן בן-אשר, כפי שנמסרו בחילופי בן-אשר ובן-נפתלי ובדקדוקי הטעמים [השווה ייבין, כתר, עמ' 384]. יש להניח - ובהתאם לקולופון שניתוסף לכי"י א [השווה למשל, טקסטוס 1, עמ' 13-14], האבוד עתה - שננקד הוטעם ונמסר [=הוסף בו מסורה] כי"י א ע"י אהרן בן-אשר עצמו. שיקולים אחרים מלמדים אף הם, שכי"י א מתקשר לבן אשר, ואף לפי המסורת (tradition). השווה מחקרו של גושן-גוטשטיין על שירת האזינו ("האוטנטיות של כתר ארם צובה", טקסטוס 1), ומחקרי לגבי פרשיות פתוחות וסתומות ("הרמב"ם וכתר ארם צובה", טקסטוס 9). ועין עוד מה שציון לאחרונה מ. בית-אריה, "דף נוסף לכתר ארם צובה" [=דה"ב לה 7b - לו 19], תרביץ, נ"א (1982), עמ' 172-174.

כ"י ל - לאחר שהטילו בו תיקונים - הוא הקרוב ביותר לשיטת כ"י א בניקוד וטעמים, להוציא ענייני געיות קלות בס' בראשית, במיוחד בתחילתו [השווה ייבין, כתר, עמ' 357-358, גרינשפן, סיני, מ"ט (1961), עמ' מ"ח-נ"ט, ובמיוחד עמ' נ"ג]. כ"י ל¹ אף הוא קרוב לשיטת א בניקוד וטעמים [והשווה ייבין, כתר, עמ' 366-367]. ועל כן ישמש כ"י א קנה מידה להשוואה בענייני ניקוד וטעמים בנ"ך, ובתורה (החסרה היום בכ"י א) ישמשו כ"י ל¹, ל (להוציא ענייני געיות קלות בתחילת בראשית).

ב. יצויין, שכ"י ל משמש אחד מקני המידה להשוואה בתורה בענייני ניקוד וטעמים, להוציא ענייני געיות קלות, אבל אין הוא קנה מידה בענייני נוסח, שהרי מרווח השניוניים בענייני נוסח בינו ובין המסורה הטברנית הוא גדול מן הקיים בין כ"י הטברניים המדויקים האחרים ובין המסורה הטברנית. השווה ציון כ"ה, (3). והשווה נספח ג' (ונספח א'), שם מצויין היכן חלוקים כ"י ל וכ"י א ביהושע ובמשלי, והיכן חלוקים כ"י ל וכ"י ש בבראשית. ג. בפנים ניסחנו את שאלתנו בענייני ניקוד וטעמים שנית, כיוון שכ"י הטברניים המדויקים, ובמיוחד א, משקפים את דרכו של בעל המסורה אהרן בן-אשר. ואף כי אין לומר ששיטת ניקוד אחת מדויקת מחברתה, מכל מקום זכה תת-הגיבוש של אהרן בן-אשר למעמד מיוחד בטיפוס הניקוד והטעמים הטברניים, ולכן ישמש כ"י א קנה מידה לניקוד ולטעמים שבמק"ג. [והשווה גושן, מבוא, עמ' 17, 18].

427. ברשימות שבנספח א', נוסף לנתונים של כ"י א בנ"ך ושל ש בתורה, הבאנו גם את הנתונים של כ"י ל. ברם, בפנים, שם מעוניינים אנו בהשוואה בין מק"ג ובין כ"י המדויקים ביותר בענייני נוסח, לא סיכמנו את הנתונים של כ"י ל. הטעם הוא שאף שכ"י ל הוא בין כ"י הטברניים המדויקים הקרובים לכ"י א ולכ"י ש בענייני נוסח [עיין ציון כ"ג], הוא מדויק פחות מהם, הוא משקף פחות את המסורה הטברנית בענייני נוסח. כ"י ל חולק על המסורה הטברנית כ-120 פעם בתורה, וכ-280 פעם בנביאים [ברויאר, כתר, עמ' 139], ואילו כ"י ש חולק עליה כ-20 פעם בתורה [עיין ציון כ"ה, (1)], וכ"י א חולק עליה כ-7 פעם בנביאים [עיין ציון כ"ד (3)].

428. מכאן שאין כל יסוד למשפט שפסק נ. סנית בלא כל ראיה, מבוא, עמ' XI, שנוסח מק"ג 1517 קרוב הרבה יותר ל"מסורת" (tradition) הבן-אשרית האמיתית" בהשוואה לנוסח מק"ג 1525, ובעצם נעלם מסנית מה היא "המסורת הבן-אשרית האמיתית". והשווה כהן, מגבשי כתיב, כרך ב', עמ' 43 ה' 79.

428a. יצויין שכ"י ל¹ חסר בראשו ועד לבר' ב 6. כמו כן דהה הדיו בכמה מקומות. כדי להשלים את השוואת הניקוד והטעמים בדקנו את כ"י ל.

429. על תת-שיטה שניה זו של טעמים במשלי במק"ג 1517, עיין ציון כ"ז.

430. ברשימות שבנספח ג', נוסף לנתונים של כ"י א כנ"ך ושל ש בתורה, הבאנו גם את הנתונים של כ"י ל. ברם, בפנים נציין את התוצאות רק ביחס לכ"י א וכ"י ש, שהם המדויקים ביותר בענייני נוסח מבין כ"י הטברניים המדויקים. והשווה לעיל ה' 427.

430a. על מספר החילופים: 9+[3], עיין נספח ג', סוף רשימות השוואת: כ"י ש ≠ מק"ג 1517, 1525, בהערה *****.

430b. נציין שוב, שכ"י ל¹ חסר בראשו ועד לבר' ב 6 ודהה הדיו בכמה מקומות שלאחר מכן. כדי להשלים את ההשוואה בניקוד ובטעמים בדקנו את כ"י ל, אלא שביחס לגעיות קלות, שיערנו את סימונה בכ"י ל¹ [עד לבר' ב 6] לפי שיטת סימונה שלאחר בר' ב 6. מקרים אלה סומנו בנספח ד' בכוכב. יצויין, שחלקנו את נספח ד' למקרים בהם שווה כ"י ל¹ לכ"י ל וחולקים אלו על מק"ג 1517 ועל מק"ג 1525, ולמקרים בהם חולק כ"י ל¹ על כ"י ל ושווה האחרון למק"ג 1517 ולמק"ג 1525.

431. על געיה קלה לעומת געיה כבידה, עיין ייבין, מבוא, עמ' 182 ואילך, ועמ' 178 ואילך. וביתר הרחבה, ייבין, כתר, חלק השני וחלק הרביעי.

432. השווה ייבין, מבוא, עמ' 185, בראשו ועמ' 189, והשווה כתר, עמ' 379-381. [אלא שיש לתקן שם את ההשקפה לגבי מקור רבוי הגעיות הקלות בדפוסים. על כך נחזור להלן]. וליתר דיוק: שם ננקט לשון כללי, "דפוסים", בלא להבדיל ביניהם. ולכך נחזור להלן. כמו כן נראה להלן שבמק"ג 1525 נבדלים הספרים בסימון געיה קלה. דברים הדומים במקצת לדברי ייבין כבר צויינו אצל קאלה, מערבאי ח"ב, עמ' *59, שהצביע על השוני בשימוש בגעיה קלה בין בן-אשר (הממעט לסמנו) ובין הנוסח המקובל. אם נגרוס בדברי קאלה "מק"ג" במקום "הנוסח המקובל", אז יש אמת מסוימת בקביעה זו. לכך נחזור להלן. והשווה קאלה, מערבאי ח"א, עמ' 17-20. ועיין עוד ה' 494.

432a. א. השווה מה שצינו גרינשפן וייבין ביחס לכ"י ל ולתחילת ס' בראשית (לעיל ה' 426 א'). כאן [נספח ד' (וכן ב'), בראשית] אפשר לראות את התופעה ולהתרשם מגודלה.

ב. השווה עוד את השוני הבולט בין כ"י ל¹ וכ"י ל בסימון געיה קלה בבראשית פרק ה' [להלן נספח י"א].

432b. קרוב לומר, שבהמשך ס' בראשית ממשיכים יב"ח ופרטנסיס להיות קרובים הרבה זה לזה במספר החילופים שבינם ובין כ"י הטברניים המדויקים. השוני שבין המהדורות בסימון געיות לא קלות, שהצבענו עליו לעיל, [בפנים, לאחר ה' 429] בלט בפרק א' בלבד.

433. על אומדן מספר החילופים בענייני נוסח עיין לעיל בפנים לאחר ה' 100:9.

433a. כפי שנראה להלן, שיטת הוספת געיות קלות משותפת למק"ג 1517 ולמק"ג 1525 בתורה ובנביאים, ואילו בכתובים אין מק"ג 1525 ממשיך בה.

433b. יש לעמוד במיוחד על כמה תופעות בסוגיית טעמי ספרי אמ"ת. עיין ייבין, כתר, עמ' 383.

433c. הוספת געיות קלות בכתובים, דיגוש "בן-נון" והטעמים שבס' תהלים.

434. השווה עוד הערת יב"ח במס"ג [I 90] בר' לז 20, שם מביא יב"ח הערת מסורה המצטטת

"ספר אספמיה" ולמעשה אין יב"ח מסכים לנוסח הספר. עיין לעיל מס"ג: I (ב) (41).

על ההערות האחרות שצטטנו כאן בפנים עיין לעיל:

1. מס"ג, I (א) (3)	4. מס"ק, IV (ב) (2)
2. מס"ג, I (ג) (2)	5. מס"ק, IV (א) (18)
3. מס"ק, III (ג) (20)	6. מס"ק, IV (א) (37)

435. עיין למשל לעיל ה' 341, 342.

436. כבר קאלה, מדנחאי (1913, צילום 1966), עמ' XI ה' 3 - בעקבות Bruns, במהדורה שלו של קניקוט, Dissertatio (1783), עמ' 449 - ציטט דוגמאות מהערותיו של יב"ח במס"ק בהן יב"ח הזכיר ספר אספמיה ובתיאור "אשר נסמך עליו" [דוגמאות 5,3 כאן בפנים]. וכן ציין שם לדוגמא אחרת [דוגמא 4 בפנים] בה נזכר ספר אספמיה. ברם, מה שקאלה כתב שם בפנים: "spricht oft davon", וכן שם בהערה "u.s.o." [=וכן תדיר] הוא טעות, כי יב"ח מזכיר את ס' אספמיה במס"ק רק פעם אחת [=כאן בפנים 6] בנוסף לדוגמאות שהביא קאלה! ולהוציא הזכרה זו, נזכר[ים] כ"י [י] ספרד/אספמיה ע"י יב"ח שלש פעמים והם במס"ג [כאן בפנים 2,1, וגם ה' 434].

437. על טיפוס "ספרי ספרד המדויקים" ועל ההבדל שבינם לבין כ"י אשכנזיים, השווה כהן, מגבשי כתיב, במיוחד פרק ג' [כ"י ספרדיים, כ"י אשכנזיים], ובהרחבה בפרק ה' [כ"י אשכנזיים]. ועיין להלן בפנים.

437a. השווה את תיאור כ"י האיטלקיים שתיאר גינ': (1) ב.מ. Add. 14760 (G 20), מבוא, עמ' 577-575, שם הוא מצביע על חילופים רבים ומציין רשימה כזו בהושע. (2) ב.מ. Ar.Or. 2 (G 7), מבוא, במיוחד עמ' 497, 500, שם הוא מצביע על חילופים רבים בפרשיות פתוחות וסתומות בטעמים ובכתיב. והשווה מה שציין גינ', שם, עמ' 824 על חילופים בפרשיות פתוחות וסתומות המשותפים לכ"י אשכנזיים וצרפתיים-איטלקיים.

438. השווה כהן, מגבשי כתיב, עמ' 96-122. שם משווה כהן את הנוסח של עשרה כ"י ספרדיים לנוסח של כ"י א [ומציין גם נוסח כ"י ל] בקטגוריות כתיב וברצף טקסט: ס' שופטים - נטיית "את" והטקסט בפרקים א'-ב', ס' שמואל - תיבת "הלוא" והטקסט בפרק א' של שמ"א. בניתוחו הוא מחלק את כ"י לשלשה טיפוסים ע"פ סדר גודל חילופי נוסח שבינם לבין כ"י א. ושם עמ' 105 הוא מסכם את הטיפוסים.

439. השווה כהן, שם, עמ' 105, 107, 116.

440. השווה הטבלאות של חילופי נוסח שהביא כהן, מגבשי כתיב, עמ' 98-104 [ובטבלה המסכמת, עמ' 109], 118-121 [סיכומים: 119, 121], וע"פ עמ' 107 מזוהים "ספרי ספרד המדוייקים". הטבלאות הן לס' שופטים, פרקים א'-ב' [ונטיית "את" בשופטים], ולשמואל א', פרק א' [ותיבת "הלוא" בשמואל]. התוצאות מאפשרות לאמוד את החילופים ליתר התנ"ך.

441. השווה כהן, מגבשי כתיב פרק ג', עמ' 123-138, טבלאות המקבילות לאלו של כ"י הספרדיים (עיין לעיל ה' 438), כ"י א, (ל) לעומת 7 כ"י אשכנזיים וכן ניתוח הטבלאות. והשווה פרק ה', שם בדיקת שלשה כ"י אשכנזיים בחמשה ספרים בשבע קטגוריות כתיב, הכוללות שתי תת-קטגוריות.

442. סיכמנו כאן כמה מן הממצאים שבפרק ג' של כהן, מגבשי כתיב. לעמודים הרלבנטיים, עיין לעיל ה' 440-441.

443. השווה הטבלאות אצל כהן, מגבשי כתיב, כ"י ספרדיים (לרבות כ"י הספרדיים המדוייקים): עמ' 98-104 (עם סיכום, עמ' 109), עמ' 118-121 (סיכום, עמ' 119, 121). כ"י אשכנזיים: עמ' 124-129 [130] (סיכום, עמ' 126, 129), עמ' 130-133 (סיכום, עמ' 131, 133). ועיין בניתוח שם, עמ' 105-108, 135-138.

443a. אלו כ"י האשכנזיים שעליהם מדובר כאן:

א. מגבשי ביניים (1) בעלי מרווח שינויים גדול: כ"י רויכלין 3, פרמא 2, ב.מ. Or. 4227, ב.מ. Add. 15451 - יד ב' (שופ'), פרמא 5-6: יד א' (שופ').

(2) בעלי מרווח שינויים קטן יותר: כ"י GTS (נמכר לאחרונה במכירה פומבית לאיש עסקים מקנדה), ברלין 1-4: יד ב'.

ב. מגבשים בעלי מרווח שינויים קיצוני: כ"י ברלין 1-4: יד א', ב.מ. Add. 15451 - יד א' (שופ'), פרמא 5-6 (שמואל).

443b. עדות כ"י בארבע הטבלאות הבאות [להוציא טבלה 2, חילופים לשופ' א 24, 30 (זבולן)] הן ע"פ הממצאים שהביא כהן, מגבשי כתיב, עמ' 98-100, 101-104, 118-119, 120-121. הוספנו על אלו את עדות מק"ג 1517 ומק"ג 1525.

444. עיין לעיל בפנים בטבלה הראשונה שלאחר ה' 432.

444a. למשל, בס' שופטים, מרווח השינויים (מלא וחסר) בכ"י האשכנזיים היה 25-27, 41-53, 59 בשני הפרקים הראשונים בלבד. עיין לעיל בפנים בטבלה שלאחר ה' 443.

445. עיין לעיל בפנים, לאחר ה' 427, בטבלה השניה המסכמת את הממצאים בנספח א'.

445a. ליתר דיוק: מתוך 24 חילופי נוסח [שאינם מלא וחסר] בס' יהושע שבין מק"ג 1517 ומק"ג 1525 העיר גינ' על 20 מקרים של חילוף, הנמצא במק"ג 1517 לעומת מק"ג 1525, ומציין את כ"י שמצא המתאימים למק"ג 1517.

מקרה אחר [יהושע כד 15, עיין נספח ה']. גינ' לא חשב שהיה זה חילוף בין מק"ג 1517 ומק"ג 1525. מכל מקום, כיוון שהוא רשם את עדות כ"י החלוקים כאן, ניתן להוסיף שמקרה זה נרשם באפאראט של גינ', ואפשר ללמוד על כ"י המתאימים לנוסח מק"ג 1517. לכן ציינו כאן בפנים, שגינ' העיר על 21 חילופים מתוך 24. [ביהושע יט 6 ציין גינ' שיש חילוף בניקוד, ולא עמד על החילוף שבאותיות].

446. המספר העברי הוא מספר כ"י באפאראט של גינ' בתנ"ך שבמהדורתו, והמספר הלועזי הוא מספר של אותו כ"י במבוא של גינ'. שם במבוא מתוארים כ"י אלה.

447. נוסף, שבדקנו גם את האפאראט של קניקוט בתנ"ך שבמהדורתו. לא נציין כאן אל כל הפרטים כי אין הרישום מלא במהדורתו. אבל נעיר בקיצור שמתוך 65 כ"י [מתוך למעלה מ-250 כ"י] שבאפאראט של קניקוט וכל אחד מהם מתאים לפחות בנוסח אחד לחילופים במק"ג 1517, שלשה מהם בולטים במידת התאמתם לחילופים במק"ג 1517. ואלו הם כ"י: K93 - 9 מתוך 22 החילופים הנמצאים במק"ג 1517, K224 - 9 מתוך 22, ובמיוחד K253 - 11 מתוך 22. כמעט ואין צריך לומר, שכ"י אלה שיככים לטיפוס כ"י הרחוקים מהנוסח שבכ"י הטברניים המדויקים. והשווה מה שציין עליהם קניקוט בסוף מהדורתו בתארו את כ"י שבאפאראט.

448. עיין לעיל בפנים לאחר ה' 443.

449. א. השווה נספח ו', בעדות של שבעה כ"י ספרדיים. צריך לשים לב להתאמה הכמעט מוחלטת בין החילופים במק"ג 1525 ובין "כ"י הספרדיים המדויקים": כ"י ב.מ. Or. 2201, ב.מ. Or. 2627, ששון 508.

ב. יש גם התאמה כמעט מוחלטת בין מק"ג 1525 וכ"י ששון 82, שהוא מדויק יותר מ"כ"י הספרדיים המדויקים". מכל מקום, נוסחיו של יב"ח אינם חוזרים לכ"י [י] מהטיפוס המדויק יותר, שהרי בכמה תופעות דומה יב"ח לטיפוס "כ"י הספרדיים המדויקים", ולא לכ"י ספרדיים המדויקים מהם יותר. לדוגמא, בקטגוריית הכתיב של נטיית "את" שבס' שופטים כמעט וזהה כ"י ששון 82 לכ"י א (כל 58 המקרים הם בכתיב מלא (אותי, אותה וכו') (להוציא 2), אבל במק"ג 1525 יש 12 מקומות בהם הכתיב חסר. [השווה לעיל בפנים, בטבלה

שלאחר ה' 443]. ומרווח שינויים זה שבמק"ג, וגם עצם השינויים, דומה לממצאים שב"כ"י הספרדיים המדויקים", כפי שראינו לעיל בפנים לאחר ה' 443.

449a. טיבו של נוסח מק"ג 1525 נעלם מברויאר, כתר ארם צובה ולפיכך טעה טעות מתודולוגית בספרו. עיין על כך ציון כ"ח.

450. עיין לעיל ה' 20.

451. לפי האפאראט של גינ' מתאים תנ"ך שונצינו 1488 [=ד"ג=דפוס ג'] לחילופים במק"ג 1517 הנרשמים בנספח ו', להוציא יהושע יד 2, [טו 22], טו 53, [יט 6], [יט 14].

452. לפי האפאראט של גינ' מתאים תנ"ך ברשיא 1494 [=ד"י=דפוס י'] לחילופים במק"ג 1517 הנרשמים בנספח ו', להוציא יהושע יד 2, [טו 22], טו 53, יח 19, [יט 6], [יט 14], כא 23, לאמר 17 פעמים.

453. עיין לעיל ה' 7 א', ובמיוחד שם 7 ג'.

453a. תנ"ך ברשיא 1494 - עיינתי במיקרופילם הנמצא בספרייה הלאומית בירושלים [סימונו Fi 2248], והוא צילום מן העותק של JTS.

תנ"ך שונצינו 1488 - עד כמה שידוע לי לא מצוי טופס של תנ"ך זה בארץ ישראל, ואף לא מיקרופילם. לאחרונה עמדתי על כך, שבין הטפסים השלימים שנשתמרו מדפוס זה, כגון השנים שבאנגליה (אחד במוזיאום הבריטי) שהזכירם גינ', מבוא, עמ' 831, והטופס של רויכלין בקרלסרוואה שבגרמניה, שהזכירו קריסט, ספריית רויכלין, עמ' 7, 8, ישנו גם טופס אחד בארצות הברית, והוא נמצא בספריית מורגן בניו יורק. וכבר הוזכר טופס זה בקטלוג האינקונאבולה IV (1930, 1968²), עמ' 70 [ושם רשום מיקומם של טפסים נוספים, כולם באירופה], וכן ע"י גאף (1964, 1973²), עמ' 317. ומודה אני לאבי, הרב משה זלמן פנקובר, שבדק וחזר ובדק כמה פעמים את הנוסחאות הרלבנטיות שבתנ"ך שונצינו 1488 ע"פ העותק המהודר שבספריית מורגן. וע"פ עדותו שעמי בכתב אני מביא את נוסחו של תנ"ך שונצינו 1488.

ראוי להוסיף, שלאחר שגמרתי חלק זה של הפרק הגיע ארצה מיקרופילם של תנ"ך שונצינו 1488 (צילום של הטופס במוזיאום הבריטי) ביוזמתו של ד"ר מ. כהן. המיקרופילם נמצא באוניברסיטת בר-אילן במכון לתולדות חקר המקרא היהודי בפרוייקט שתחת הנהלתו של ד"ר כהן, חקר כ"י של המקרא מימי הביניים.

453b. השווה הפרטים שבנספח ו', חלק ג'.

453c. השווה נספח ו', חלק ג'. שני המקרים הנוספים שעמדנו עליהם מתוך בדיקת המיקרופילם של תנ"ך ברשיא 1494 הם יהושע יט 6, 14. במקרה הראשון רשם גינ' שבתנ"ך ברשיא 1494 ובמק"ג 1517 כתוב "ושרוחן", בחי"ת, אבל הבדיקה מלמדת שכתוב בהם "ושרהן", בה"א. במקרה השני (יט 14) לא רשם גינ' את עדותם של תנ"ך ברשיא 1494 ומק"ג 1517. ברם, בשניהם כתוב "הנתון", בה"א [ומלא], ולא "חנתן", בחי"ת [וחסר], כפי שהדפיס גינ' בפנים ע"פ מק"ג 1525.

454. עיין לעיל בפנים, ע"י ה' 431, 433a.

455. א. השווה לדוגמא כ"י G13, G16, G25, G28, (G58) במבוא של גינ' [ושם תיאור כ"י], וכן כ"י רויכלין 3 המפורסם וכ"י ד"ר 2 שיצאו לאור במהדורת צילום. והשווה מה שציין קאלה ביחס לאשכנז, מערבאי ח"ב, עמ' 57*.

ב. שיטת ניקוד זו כונתה בטעות ע"י קאלה ניקוד "בן-נפתלי" (השווה מערבאי ח"ב, עמ' 45* ואילך, עמ' 60*), בעקבות גינ', מבוא, עמ' 640 (השווה מערבאי ח"ב, עמ' 52* וכן עמ' 53*-54*, כ"י M). אנו נקטנו בפנים במינוח של ייבין, אנצ' מקר', ה' (1968), עמ' 432. והשווה גם דותן, אנ"י XVI, (1461-) 1464-1466. והשווה את הסיכום של אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית א' (1979), עמ' 180-184: "עיקרי הדעות שהשמיעון חכמים בסוגית מהותה של שיטת הניקוד האי"ט [הארץ ישראלי-טברני (= "טברני-מורחב")] וזיקתה לשיטות הניקוד האחרות". ג. בסוף הפרק נחזור ונדון בשאלת מק"ג 1517 וכ"י המנוקדים ניקוד טברני מורחב.

456. והשווה את הערתו של יב"ח במס"ק, שם הוא ציטט ספרי ספרד ביחס לניקוד במפורש: בר' כו 35 [ותהיין] - "כן נמצא בספרי אספמיא ובשם הח"ר שמשון [מקיבון, אשכנזי], וכן דינו". כמו כן השווה הערה אחרת במס"ק באותו עניין, הגם שאין יב"ח קובע שם את הניקוד כבספ' אספמיא: בר' לד 25 [בהיותם] - בְּהִילָתֶם, כן מצאתי בספ' אספמי".

457. עיין לעיל בפנים, לאחר ה' 428a.

458. עיין לעיל בפנים, לפני ה' 429. נוסף עוד (ראה לעיל בפנים, לאחר ה' 429), שיש מספר קטן של חילופי טעמים בין יב"ח ופרטנסים (9) בד' הפרקים הראשונים של ס' יהושע ובהם מתאים יב"ח כמעט תמיד לכ"י הטברניים המדויקים [7 מתוך 9].

459. א. השווה קאלה (-אדלמן), מערבאי ח"ב, עמ' 52*-55* (רשימת כ"י, רובם קטעי גניזה, ושם צויין שכ"י N נכתב במזרח לפני 1100), עמ' 57*-60* (תופעות ניקוד בכ"י אלה) ועמ' 55*-57* (רשימת כ"י אחרים), ומה שציין שם עמ' 57* לגבי אשכנז. תופעות ניקוד ספציפיות הנמצאות בכ"י שבעמ' 55*-57* אפשר למצוא בחלקן במבוא של גינ' בתארו את כ"י G13, (G14), G16, G20, G25, [G28]. כפי שצינו לעיל (ה' 455 ב'), קאלה אינו משתמש במונח ניקוד

"טברני-מורחב".

כ"י אחרים, לרבות קטעי גניזה, המנוקדים ניקוד טברני מורחב המשיכו להתגלות גם לאחר מחקרו של קאלה. עיין לדוגמא בחוברת צילומים לשיעורים של י. ייבין, מבחר כתבי-יד בשיטות ניקוד טברני וארץ-ישראל (ירושלים 1973), כ"י מס' ח'-י"ז (ח' וי"ז כבר נזכרו ע"י קאלה). והשווה מחקרו של א. אלדר המבוסס על בדיקת ששה מחזורים אשכנזיים, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית א' (ירושלים 1979), עמ' 6-9, ובסעיפי III בחיבורו, שרובם מוקדשים לבירור ליחודיה של שיטת הניקוד הטברני המורחב ולהכרת המבטא שהילך אצל הנוקטים שיטה זו. בירור זה נשען על קטעי הגניזה [מקרא ופיוט] אותם רשם אלדר בעמ' 7-9. והשווה שם, עמ' 4-5, ובסעיפי II בחיבורו, שם הוא שילב בפרקים העוסקים בסוגיות הטיפוסיות לניקוד "טברני מורחב" את הממצאים של ארבעה כ"י של המקרא [ב.מ. Add. 21161, ב.מ. Add. 15451, ד"ר 2, ד"ר 668]. אלדר, בעקבות חוקרים אחרים, מכנה שיטת ניקוד זו "ארץ ישראל-טברני".

ב. יש להוסיף, שביחס לשיטות ניקוד אחרות, ניקוד בבלי וניקוד ארץ-ישראלי, זכינו לסיווגים חשובים של כ"י של התנ"ך שנמצאו בגניזה [הגם שלא מדובר בכ"י ספרדיים ואשכנזיים].

(1) כ"י מנוקדים ניקוד בבלי - עיין מיונו של קאלה בהקדמתו ל-BH³, ובמיוחד בדיסרטציה של י. ייבין, הניקוד הבבלי ומסורת הלשון המשתקפת ממנו (ירושלים תשכ"ח), ובאוסף הצילומים שההדיר ייבין, אוסף קטעי הגניזה של התנ"ך בניקוד בבלי (ירושלים 1973).

(2) כ"י מנוקדים ניקוד ארץ-ישראלי - עיין קאלה, מערבאי ח"ב, עמ' 14*-35, עמ' 66-87, ובספרו של דייטריך (1968), ובעיקר בספרו המפורט של רבל שיצא לאחרונה (1977), המחלק את כ"י הרבים שבדק לפי תת-שיטות של טעמים.

ג. החוקר היחידי הידוע לי שהצביע על תת-קבוצות בכ"י של התנ"ך ביחס לטעמים טברניים הוא שפארד, J.R.A.S. (1931), עמ' 267, ביחס לטעמי תהל', וכבר רמז עליהן בספרו על כ"י Gins.1 (1920), עמ' xvii. ראוי לציין, ששפארד הוא החוקר שהזכירו קאלה, מערבאי ח"ב, עמ' 52*.

460. לא נכללו בהשוואה כאן 11 החילופים האחרונים בין מק"ג 1517 ומק"ג 1525 שבפרק א', שרובם חילופי געיות (השווה נספח ב').

461. עיין לעיל ה' 446.

462. כ"י זה לא נכלל במבוא של גינ', אבל מרגליות ציינו בקטלוג של כ"י במוזיאון הבריטי (I, עמ' 107) שהוא כ"י ספרדי.

462a. השווה מה שציין גינ', מבוא, עמ' 516 ביחס לכ"י G9, שנמצאים בו מלא במקום חסר. כמו כן G21, שהוא כ"י ב.מ. Add. 15250, שייך לטיפוס של כ"י הספרדיים הרחוקים ביותר בענייני כתיב מכ"י הטברניים המדויקים.

463. עיין לעיל ה' 429.

464. השווה נספח ח', בעדות של כ"י הספרדיים.

465. להוציא כ"י ששון 82, השייך לטיפוס כ"י הספרדיים המדויקים ביותר. יש להניח, שבטעמים במשלי, בדומה לנוסח שם, יב"ח אינו חוזר לטיפוס זה אלא לטיפוס "כ"י הספרדיים המדויקים". השווה לעיל ה' 449 ב'.

465a. ההבדל בסימון הקמץ הקטן בין כ"י האשכנזיים ($\dot{x}$) וכ"י הספרדיים ($\ddot{x}$) - שאותו משקף מק"ג מהדורת 1517 ומק"ג 1525 - לא היה חידושם של מנקדי כ"י אלה. ולפי עדות אחת, נהגו בתקופה קדומה (מאה י"א) לסמן $\dot{x}$ גם בספרד. עיין על כך ציון כ"ט.

465b. אין זאת אומרת שכל כ"י הרחוק מכ"י הטברניים המדויקים במגבשי כתיב רחוק מהם גם בענייני ניקוד וטעמים, ולדוגמא כ"י האשכנזי ב.מ. Or. 4227 מתאים להם בענייני ניקוד וטעמים במשלי.

466. לפי האפאראט של גינ' מתאים תנ"ך שונצינו 1488 [=ד"ג] לחילופי הטעמים במק"ג 1517 הנרשמים בנספח ז' כדלהלן: משלי א 1, 4(a), 9(b), 21(b), 24(d), משלי ב 11(a), 24(c), משלי ג 4(a), 24(b), 34(a), 34(b). בהערה זו אינני מתייחס לחילופי הגעיות (גינ' רשם אחד בלבד) או לסימון הקמץ הקטן הנרשמים בנספח ז'.

467. לא הערתי כאן בפנים על היחס בין תנ"ך שונצינו 1488 ומק"ג 1517 בעניין חילופי געיות במשלי א' מפני שגינ' לא העיר עליהן באפאראט שבמהדורתו (להוציא פעם אחת).

468. לפי האפאראט של גינ' מתאים תנ"ך ברשיא 1494 [=ד"י] לחילופי הטעמים במק"ג 1517 הנרשמים בנספח ז' כדלהלן: משלי א 4(a), 24(b), משלי ב 11(a), 24(c), משלי ג 4(a), 24(b), 34(a), 34(b), והם 11 מתוך 20 החילופים הרלבנטיים שרשם גינ'. גם בהערה זו אינני מתייחס לחילופי געיות או סימון הקמץ הקטן הנרשמים בנספח ז'.

469. עיין לעיל ה' 452. ובעצם זה אחד משני הטקסטים הקרובים ביותר למק"ג 1517 בחילופי הנוסח הנ"ל ביהושע. עיין לעיל ה' 453c ובפנים.

469a. בדיקה במדגם של ספרים בתנ"ך ברשיא 1494 מגלה שיטה מעורבת בסימון הקמץ הקטן, במקצת ספרים הוא מסמנו X (תהל', ד"ה) ובמקצתם X (משלי).

469b. אני מביא את הניקוד והטעמים של דפוס שונצינו 1488 ע"פ הבדיקה שבדק אבי, הרב משה זלמן פנקובר, את העותק שבספריית מורגן. עיין לעיל ה' 453a.

469c. על תנ"ך שונצינו 1488, חילופי הטעמים וסימון הקמץ הקטן השווה בספח ח', חלק ג'. אלו הם שבעת חילופי הטעמים הרלבנטיים שבין מק"ג 1517 ומק"ג 1525 שלא הצביע עליהם גינ': משלי א 11 (ונארכה), א 19 (כן), 21 (תקרא), 22 (תאהבו), 22 (לצון), ג 29 (והוא), 29 (ישב). דפוס 1488=מק"ג 1517 בחילוף השלישי, השישי והשביעי. על 17 חילופי הטעמים [מתוך 20] שהעיר גינ' וציין שיש באלו התאמה בין תנ"ך שונצינו 1488 ומק"ג 1517 יש להעיר, כי באחד אין התאמה מליאה, הגם שיש התאמה עקרונית [משלי ב 11 תשמך עליך תבונה (1517), תשמך עליך תבונה (1525), תשמך עליך תבונה (1488)]. על חילוף זה, עיין ציון כ"ז, דוגמא 1 ב'. ובמקרה אחר יש להניח, שיש התאמה בין תנ"ך 1488 ובין מק"ג 1517, הגם שהטעם הספציפי קשה קריאה בתנ"ך 1488. [משלי א 21 בפתחי שערים בעיר (1517), בפתחי שערים בעיר (1525), בפתחי [= ? בפתחי] שערים בעיר (1488)]. על חילוף זה עיין ציון כ"ז, דוגמא 1 א'.

469d. על תנ"ך ברשיא 1494, חילופי הטעמים וסימון הקמץ הקטן השווה בספח ח', חלק ג'. שבעת חילופי הטעמים שלא הצביע עליהם גינ' הזכרנום בה' 469c, ודפוס 1494=מק"ג 1517 בחילוף השישי הנ"ל. במקרה אחר [משלי א 21] העיר גינ' על החילוף בין מק"ג 1517 [בפתחי שערים בעיר] ובין מק"ג 1525=הפנים שהדפיס גינ' [בפתחי שערים בעיר], אבל לא העיר על התאמת אחד הטעמים בדפוס 1494 ובמק"ג 1517 [בעיר].

469e. כ"י השני, ד"ר 2, מנוקד ניקוד טברני מורחב. להלן נראה שאין כ"י ד"ר 2 משפיע על מק"ג 1517 בענייני געיות.

469f. עיין לעיל בפנים, ע"י ה' 464.

470. אנו מתחשבים כאן רק בדפוסים הידועים לנו בלא כד ספק שהם תנ"ך שלם. עיין לעיל ה' 3 ג'.

471. עיין לעיל ה' 341, 342.

472. בעותק ששימש מקור למהדורת הצילום של מק"ג 1525 ניסה קורא לתקן גירסא משונה זו. כפי שציין גינ' באפאראט שלו, גירסא זו נמצאת בי"ד כ"י קניקוט, והוא מושפע ממשלי יא 6.

- גירסא משונה אחרת במק"ג 1525 היא שבדה"א ו 42: "את ערי יהודה המקלט", מפני שבכל כ"י חסרה התיבה "יהודה". השווה מ"ש, גינ' באפאראט שלו, כהן, מגבשי כתיב ח"ב, עמ' 28 ה' 82. דוגמא אחרת ובולטת פחות היא הגירסא שביחושע י 8: בידך - יתיר יו"ד (במקום: בידך). השווה נוסח כ"י ספרדיים ואשכנזיים על אתר בנספח ו', וכן בנספח ה'.
- דוגמא של טעם משונה במק"ג 1525, שלא מבוסס כנראה על כ"י ספרדיים מדויקים, מצוי ביהושע ג 4 "אשר-תדעו". בכ"י הספרדיים שבדקנו מן הטיפוס של כ"י ספרדיים מדויקים (ב.מ. Or. 2201, ב.מ. Or. 2627, ששון 508), מן הטיפוס של כ"י הרחוקים יותר מכ"י א במרווח השינויים שלהם בענייני נוסח (כ"י ששון 368, ששון 16, ב.מ. Add. 15250), ומן הטיפוס הקרוב יותר לכ"י א (כ"י ששון 82), בכולם הטעם הוא "אשר-תדעו", וכן גדפס במק"ג 1517. וכן הוא הטעם בכ"י האשכנזי ד"ר 2. [אגב, בכ"י ששון 16 נכפלת הפשטא: תדעו].
473. עיין לעיל בפנים, לפני ה' 429.
474. עיין לעיל בפנים, ע"י ה' 464.
475. אין זאת אומרת שכל כ"י אשכנזי המתאים למק"ג 1517 בגעיות במשלי מתאים לו גם בחילופי הטעמים במשלי. וכן להפך.
476. בדקתי את דפוס שונצינו 1488 ע"פ המיקרופילם שהגיע ארצה לאחרונה ונמצא באוניברסיטת בר-אילן. השווה לעיל ה' 453a, בסופה, ותודתי לד"ר מ. כהן על שהרשה לי לעיין בו.
477. עיין לעיל בפנים, ע"י ה' 431, 433a.
478. עיין מה שהערתי במאמרי, טקסטוס 9, עמ' 58 ה' 27.
479. גינ', מבוא, עמ' 538, 546.
480. השווה גינ', מבוא, עמ' 511 (כ"י ב.מ. Ar.16), עמ' 551 (כ"י ב.מ. Add. 9403), עמ' 560 (כ"י ב.מ. Add. 9404), עמ' 627 (כ"י ב.מ. Add. 21160), עמ' 724 (כ"י ב.מ. Or. 4227). במקומות אלה ציין גינ', שאין כ"י הנדון מסמן - או שכמעט אינו מסמן - מתג [כוונתו לגעיה קלה] לפני חטף, כגון אַחֲרִי. ועיין לשונו בעמ' 560, שכ"י ב.מ. Add. 9404 אינו מסמן "מתג" אפילו לפני חטף. כלומר, כ"י זה אינו מסמן געיה קלה גם בקטגוריות אחרות. על הקטגוריות עיין בפנים בסמוך.
481. לאחר שגמרתי לכתוב חלק זה של הפרק, קראתי טיוטה ראשונה של מאמר מאת מ. כהן על סימון געיה קלה בכ"י מימי הביניים [להלן: כהן, געיה קלה]. הוא חקר וסיכם את סימון הגעיה

הקלה - לשלש סוגיה - במבחר כ"י וברגם של פרקים מס' יהושע ומס' ירמיהו. מסקנותיו לגבי חלוקת טיפוסים כ"י אשכנזיים וספרדיים דומות לאלה שהגעתי אליהן בפרק זה, אלא ששם הוא חלק את שלש הסוגים לסוגי משנה וכן בדק כ"י אחרים קדומים (מאזור א"י-מצרים) וסיכם את תוצאותיו בהתאם לכך. והשווה להלן ה' 482 - 486.

כאן חקרנו את סימון געיה קלה לשלש סוגיה במבחר כ"י אשכנזיים וספרדיים (וכן כ"י א,ל,ל¹) ובמדגם פרקים מס' בר', יהו', תהל', משלי, דנ' וד"ה. כמו כן בדקנו את סימונה במבחר דפוסים. בנספחים יוכל הקורא לראות לראשונה את פרטי ההשוואות, ובפנים את סיכום הממצאים והמסקנות. בכמה ספרים בדקנו גם תיבות אחרות הראויות לגעיה קלה (כגון: תיבות מוקפות מן הסוג "לֹא-יָבוֹל" בתהל') ונסחנו את מסקנתנו ביחס לטיפוסים כ"י בהתאם לכך. כאן אנו עומדים על סימון געיה קלה בכ"י אשכנזיים וספרדיים ומצביעים על טיפוסים כ"י שנתבססו עליהם מק"ג 1517 ומק"ג 1525 בסימון געיה קלה. נוסף, שלאחרונה יצא מחקרו הנ"ל של כהן לאור בטקסטוס, 10 (1982), עמ' 44-83.

482. א. אין לומר, שבכל כ"י הקדומים דומה שיטת סימון געיה קלה לשיטת כ"י א. להפך, גם כ"י הקדומים מגלים שיטות שונות. דוגמא הערנו בציון כג, (3) שבכ"י נ,ל¹⁸ מרובות הגעיות הקלות, וכפי שציין ייבין, כתר, עמ' 373, 374. וכידוע כ"י ק אינו דומה לכ"י א בנדון, השווה למשל ייבין, כתר, עמ' 361, 380. כמו כן ציינו לעיל שכ"י ל שונה בתחילת בראשית משיטת כ"י א, עיין לעיל בפנים ע"י ה' 431a ובהערה. לאחרונה הדגיש כהן, געיה קלה את השיטות השונות בכ"י הקדומים ועמד על יחסן לשיטות בכ"י אשכנזיים וספרדיים.

ב. כפי שציין ייבין, כתר, עמ' 380, כ"י א נוטה לסמן געיה קלה רק בתנאים מסויימים של הטעמה, בעיקר ברוב התיבות המוטעמות בפשטא ובזקף קטן.

483. כהן, געיה קלה, עמד על כך שכ"י הספרדיים המדוייקים מסמנים געיה קלה בעיקר ברוב התיבות המוטעמות בפשטא ובזקף קטן. בכך דומים כ"י הספרדיים המדוייקים ככ"י א (ראה לעיל ה' 482 ב').

484. שיטה זו נדירה בין כ"י האשכנזיים. למדתי על כ"י פרמא 440 ממחקרו של כהן, געיה קלה. יושם לב, שחסר מספר תיבות בכ"י זה ביהו' פרק א'. שיטתו, במיוחד בסוג שמרו, מתבררת רק בהמשך הבדיקה בפרק ב'. כ"י פרמא 440 מסמן שם געיה קלה רק בשתיים מתוך 18 תיבות מן הסוג שמרו (ב 23 ויִרְדוּ, ב 24 וְלֹא־מָרָן). על כ"י אשכנזיים אחרים הנוהגים בשיטה דומה בספרים אחרים נעמוד להלן. השווה למשל כ"י ב.מ. Or. 4227 בתהל' א'-ד' (נספח י"ב). והשווה כ"י רויכלין 3 ביהושע א' (כאן נספח י').

485. אם נחלק את הסוג של אַחֲרֵי לתת-סוגים לפי ניקודם, נוכל לדייק יותר. כגון, הטבלה שבנספח י' מלמדת שכ"י ב.מ. Or. 2091 מסמן תיבות המנוקדות חטף פתח, אבל אינו מסמן תיבות המנוקדות חטף סגול. תת-חלוקה לפי סוגי ניקוד נמצאת במחקרו של כהן, געיה קלה.

486. הדגיש זאת כהן, געיה קלה, ושם הוא הדגיש שגם השיטות האחרות של סימון געיה קלה שבכ"י האשכנזיים והספרדיים מקורם במסורות שקדמו להם. בדיסרטציה שלו, מגבשי כתיב, הראה כהן שכ"י אשכנזיים שומרים במגבשי כתיביהם על מסורות שקדמו להם. ובציון כג, (3) הערנו, שכ"י הקדומים נ,ל18 מגלים שתי התופעות הנ"ל הנמצאות מאוחר יותר בכ"י אשכנזיים: רבוי געיות קלות ומגבשי כתיב הרחוקים מכ"י הטברניים המדויקים. גם בפרשיות פתוחות וסתומות שומרים כ"י אשכנזיים על מסורות שקדמו להם. עיין מה שהערתי בטקסטוס 9, עמ' 74 ה' 51.

487. עיין לעיל בפנים, בסיכום הביניים ע"י ה' 470.

488. עיין לעיל בפנים, ע"י ה' 431, 433a.

489. כ"י ל שונה מכ"י ל¹ בשיטת סימון הגעיה הקלה בבר' ה', שם מסמן כ"י ל געיה קלה לשלשת סוגיה (להוציא מספר מקרים). מעניין, שכשתיקנו סימון געיה קלה בכ"י ל, הסירו בשיטות בבר' ה' את סימון הגעיה מן הסוג השלישי (אנכי) בלבד (השווה נספח י"א). כזכור, גם בבר' א'-ד' שונה כ"י ל מכ"י ל¹ בסימון הגעיה הקלה, עיין לעיל בפנים, ע"י ה' 431a ובהערה.

490. השווה לעיל ה' 483.

491. כ"י ב.מ. Add. 9403 מסמן בבר' ה' געיה קלה מן הסוג השני בלבד (אחרי), ומאלה רק כחצי [נספח י"א].

492. יש כ"י שאינם מחזיקים שיטה אחת של סימון געיה קלה בכל ספרי התנ"ך. למשל, כ"י ב.מ. Or. 4227 נוקט בבר' ה' שיטה בינונית (וכן ביהו' א') ובספרים אחרים הוא ממעט או אינו מסמן געיה קלה כלל (כגון תהל', משלי, דנ', ד"ה, וכפי שנראה להלן).

493. מבחינה תיאורטית אפשר לומר, שמהדורות מק"ג הושפעו בסימון הגעיה הקלה לשלשת סוגיה מטיפוס כ"י אחד ובגעיות "ןיחי", "ןיחי-נח" מטיפוס אחר. ברם קרוב לומר, שמק"ג הושפעו בכל הקשור לגעיות מטיפוס כ"י אחד, ולכן חפשנו כ"י הכוללים ריבוי געיות קלות לשלשת סוגיהן, סימון "ןיחי-נח", אבל לא סימון "ןיחי". לסוג זה שייך כ"י ב.מ. Add. 10455.

494. לדוגמא, לפני מספר שנים השווייתי בעבודתי במסגרת מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, בפיקוחו של פרופ' י. ייבין, חילופי נוסח, ניקוד וטעמים בכ"י א,ל ומק"ג 1525 בס' ירמיהו פרקים א'-ל"ה, ונוכחתי לדעת שמק"ג 1525 נוהג שם לסמן תמיד געיה קלה, בניגוד לכ"י א,ל.

495. השווה לעיל ה' 482 ב', 483.

496. יש להדגיש, שהעדר געיות קלות לשלש סוגיהן או מיעוטן אינו מורה שכ"י אינו מכיר סימון געיה קלה. כ"י ב.מ. Or. 4227 נוהג מיעוט בסימון געיות קלות בדנ', בד"ה, בתהלי' ובמשלי, אבל מסמן געיות קלות ב[רוב] תיבות מוקפת מן הסוג "לֹא-יִבּוֹל" בתהלי' א'-ד' [נספח י"ב], וכפי שנציין בפנים בסמוך.

497. להוציא סימון געיה קלה בתנאים מסויימים של הטעמה, השווה לעיל ה' 482 ב'.

498. כ"י אור. 2 [=וטיקן אורבינאטי 2] הוא אולי איטלקי. וכך בכלל ברשימת מעתיקים איטלקיים שערך פריימאן, ס' היובל לא. מארכס (1950), עמ' 315 מס' 446. ועיין בספרות הרשומה שם ה' 49. צילום ששת עמודים נדפס בחוברת של י. ייבין, מבחר כתבי-יד בשיטות ניקוד טברני וארץ-ישראל (ירושלים 1973), כ"י מס' ט"ז, כהדגמה לניקוד טברני-מורחב. לאחרונה יצא כ"י במהדורת צילום (ירושלים, כרכים א'-ב': 1979, ג'-ו': 1980). קולופון כ"י - שלפיו כ"י נשלם בשנת 979 C.E. - הוא כנראה משני, השווה כבר רמש"ש, הרצאות על כ"י עבריים, עמ' 73. כ"י הוא כנראה מהמאה ה-י"א לערך (השערות של פרופ' י. ייבין).

499. ויש לשאול, יב"ח לא סמך על פרטנסיס בעניינים אחרים, אם כן למה להניח שסמך עליו בענייני געיות? ושמה סמך על כ"י אשכנזיים? ויש לומר, יב"ח מתקן במהדורתו את מהדורת פרטנסיס, לפיכך יש להניח שסמך עליו יב"ח במהדורתו בגעיות, שמתאימות בהן המהדורות. ועיין בפנים בסמוך.

500. הגעיות שהגיהן רמד"ל, שלא נדפסו באור תורה, הועברו לבעל מ"ש, השוות הקדמת מ"ש, עמ' י"ד בסופו, מ"ש, דב' טו 10. ואוסיף, שגיליתי העתק של אור תורה לרמד"ל, כ"י ד"ר 338, הנקרא "אור נגה", והוא כולל את הגעיות שהוגהו.

501. על חילופי הניקוד והטעמים במק"ג 1517 במשלי, עיין לעיל בפנים ע"י ה' 463, ושם לאחריה בקטע המתחיל "תוצאות בדיקת מדגם כ"י ספרדיים ואשכנזיים".

502. א. בדקנו 33 חילופי הטעמים, 24 חילופי הגעיות, 6 חילופי סימון הקמץ הקטן ו-5 שינויי ניקוד האחרים שבין מק"ג 1517 ומק"ג 1525 בתהלי' א'-ד' בחמשה כ"י ספרדיים ובחמשה כ"י אשכנזיים, ובולט בהם כ"י האשכנזי ב.מ. Add.9402 בהתאמתו למק"ג 1517 בכל החילופים: ב-14 חילופי טעמים, ב-16 חילופי געיות, ב-6 ק"ק וב-4 חילופי ניקוד אחרים. קרובה לזה ההתאמה בין דפוסי שונצינו 1488 וברשיא 1494 (החוזרים למקורות אשכנזיים) ובין מק"ג 1517:

תנ"ך שונצינו 1488 - 10 + 4 טעמים, 10 + 1 געיות, 6 ק"ק, 3 חילופי ניקוד אחרים, תנ"ך ברשיא 1494 - 10 טעמים, 9 געיות, 6 ק"ק, 4 חילופי ניקוד אחרים. בדיקת טעמים בלבד מלמדת, שכי"י ספרדיים, הידועים ע"פ מגבשי כתיב שהם רחוקים ביותר מכי"י הטברניים המדויקים בכתיב מלא וחסר, קרובים לפרטנסיס בחילופי הטעמים בתה"ל, והם: כ"י ששון 368 - 9 טעמים, כ"י ב.מ. Add. 15250 - 9 טעמים.

ב. תוצאות אלה מצטרפות ומשלימות את הבדיקה שבדקנו את האפאראט של גינ', [שאינו מציין לחילופי געיות ואינו עומד על כל חילופי הטעמים], ונסכמה בקיצור. מבין 23 כי"י [מבין 75], לכל אחד מהם לפחות טעם אחד המתאים לחילופים במק"ג 1517, יש מהם שלשה הקרובים לטעמים שבמק"ג 1517. ששה כי"י מתאימים לשיטת סימון הקמץ הקטן שבמק"ג 1517, ואחד מהם הוא מן השלשה שצינו לעיל, והוא כ"י ב.מ. Add. 9402 = G14 = י"ט: 11 [מתוך 17] חילופי טעמים, 6 [מתוך 6] קמץ קטן, 3 [מתוך 3] שינויי ניקוד אחרים. שני כי"י האחרים, הקרובים לפרטנסיס בחילופי הטעמים בתהלים ואינם מציינים כמוהו קמץ קטן הם: G21 = י"ז: 8 [מתוך 17] טעמים, G3 = כ"ב: 9 טעמים. שני כי"י אלו הם ספרדיים, ואינם מן הטיפוס של כי"י הספרדיים המדויקים. נוסף, ששלשה כי"י אלה הם אותם כי"י שנתגלתה בהם התאמה, ע"פ בדיקת האפאראט של גינ', לחילופי הטעמים שבמשלי.

ג. יצוין, שלא מצאנו כי"י המתאים לכל שינויי הטעמים של פרטנסיס בתה"ל א'-ד', אלא קרובים לו, כ"י אשכנזי ושני דפוסים בקצת פחות מחציים (42%), וקרובים לכך כמה כי"י ספרדיים (כאן א'). נראה, שפרטנסיס הושפע מהמקורות האשכנזיים לפי שהם בלבד מגלים התאמה גם בשאר טיפוסים החילופים (ק"ק וכו').

503. בין כי"י שבדקנו (עיין ה' 502 א', בתחילתה) בולטים שני כי"י ספרדיים בהתאמתם למק"ג 1525 בכל החילופים, ואלו הם:

כ"י ששון 508 - 25 טעמים, 21 געיות, 6 ק"ק, 5 שינויי ניקוד אחרים.
כ"י ב.מ. Or. 2628 - 1+23 טעמים, 18 געיות, 6 ק"ק, 3 שינויי ניקוד אחרים.
כי"י אלה שייכים לטיפוס כי"י הספרדיים המדויקים.

503a. בשני הספרים, בתה"ל ובמשלי, קרובים גם חלק מכי"י הספרדיים לטעמים שבמק"ג 1517. ברם, כפי שכבר ציינו לעיל, בשני הספרים קרובים כי"י האשכנזיים בלבד למק"ג 1517 גם בשאר החילופים (ק"ק וכו'), ולפיכך יש להניח שפרטנסיס מושפע מהם. ראוי להצביע כאן על החוקר שפארד, שציין שכי"י מימי הביניים מתחלקים לתת-קבוצות ביחס לטעמים בתהלים. עיין לעיל ה' 459 ג'.

504. עיין לעיל ה' 476.

505. גינ' ציין בקיצור לשיטת סימון געיה קלה בתנ"ך שונצינו 1488 (מבוא, עמ' 824), שם

אינם מסמנים געיה בתיבות מן הסוג אַחרי (וכן חטף סגול וחטף קמץ). אלא שהוא לא הרגיש ששיטה זו נמצאת בחלק מכי"י אשכנזיים, (למרות שהצביע במקומות אחרים במבוא על כי"י כאלה, לעיל ה' 480). כמו כן הוא לא הרגיש, ששיטת תנ"ך שונצינו 1488 משתנה בין הספרים, וכפי שצינו בפנים.

גינ' גם ציין בקיצור לשיטת תנ"ך ברשיא 1494 (מבוא, עמ' 869), המסמן געיה קלה כמעט בשיטות, כמו רוב כי"י האשכנזיים (וכפי שציין גינ' במבוא במקומות אחרים, לעיל ה' 479). ברם יש לדייק ולומר, ששיטת תנ"ך ברשיא 1494 משתנה בין הספרים, וכפי שצינו בפנים. ראוי להוסיף, שגינ' אינו מעיר על שיטת סימון הגעיה הקלה לא במק"ג 1517 ולא במק"ג 1525.

506. עיין לעיל בפנים, ע"י ה' 445a ולאחריה.

507. א. מתוך 24 חילופי הנוסח ביהו' [נספח ה'] מתאים כ"י פריס 3-1 למק"ג 1517 ב-7 חילופים (29%): יהו' ו 8, 30 (ואל-), 53 (וינים - ו ק'), יט 4 (ואל-), כד 15 (פֶּעֶבֶר). ומעניינת הערת המס"ק: "בעבר כת, מעבר קר למדנ", וכן כא 16 (יד ראשונה: ואת).

ב. נוסף, שבדיקה בנוסח שמ"א פרק א' ובתיבת "הלוא" בכל ס' שמואל מלמדת, שכ"י פריס 3-1 שונה באופן מהותי ממק"ג 1517 בענייני כתיב (מלא וחסר) ברצף טקסט ובקטגוריית כתיב. כ"י פריס 3-1 שייך לטיפוס כי"י האשכנזיים הרחוקים מכי"י הטברניים המדויקים, ואילו מק"ג 1517 משקף, כפי שראינו לעיל, כי"י ספרדיים. בכ"י פריס 3-1 כתוב בס' שמואל "הלוא", חסר וא"ו 19 + 5 (יד ראשונה) = 24 פעמים מתוך 34 [בכ"י א כתוב "הלוא", מלא וא"ו בכל 34 המקרים], ומצויים בו בשמ"א פרק א' 9 + 5 (יד ראשונה) = 14 שינויים במלא וחסר ועוד שינוי אחד (יד ראשונה) בקידומת [א 7 בבית ה' - בֵּית].

508. השווה נספח ו', ולעיל בפנים לאחר ה' 447. כ"י זה מתאים ב-12 מתוך 24 החילופים (50%).

509. עיין לעיל בפנים, ע"י ה' 450 ולאחריה. תנ"ך שונצינו מתאים ב-19 מתוך 24 החילופים (79%).

510. עיין לעיל ה' 20 (כן ה' 21). ברם, שם מדגיש פרטנסיס שהוא ההדיר על סמך כי"י [בלבד].

511. עיין לעיל ה' 453 ובפנים שם.

512. העיר על כך גינ', מבוא, עמ' 943.

513. על שיטות ב"א וב"נ ב"בן-נון", השווה ס' החילופים, טקסטוס 2, עמ' כ"ד, ובמאמרו של מהדירו, ל. ליפשיץ, טקסטוס 4, עמ' 20, וייבין, כתר, עמ' 51, קטע 5.

514. לא רשמנו בנספח ט"ז את פרטיהם של 4 כ"י שהכרנום לאחרונה (עיין עליהם ה' 518), אלא סיכמנום באופן כללי בפנים. ועיין ה' 518 ב'.

515. גינ', מבוא, עמ' 116 וה' 1 ציין, שלגבי "בן-פון" העיר יהב"י הנקדן, עין הקורא (לעיל ה' 362b), דב' לב 44: "יש אספמיים [=כ"י ספרדיים] מדגישין את הנו"ן... (ולפי נוסח אחר: "במקצ' [ת] האספמ' בון דג'..."). לפי תוצאות בדיקתנו מסתבר, שיהב"י מתכוון לכ"י הספרדיים הרחוקים ביותר בכתביהם מכ"י הטברניים המדויקים.

516. השווה למשל דותן, "מסורה", אנ"י 1462, XVI, כלל 5, קאלה, מערבאי ח"ב, עמ' 57*, כלל 2.

517. גינ', מבוא, עמ' 571 ציין, שכ"י זה מדגיש "בן-פון" ובה' 1 הביא מראי מקומות. בדיקתנו מאשרת את קביעתו, משלימה במקצת את מראי המקומות (למרות שכ"י אינו מכיל את ס' יהו', שני פסוקים רלבנטיים ממנו נמצאים בכ"י, בהפטר שלח לך, ומשם רשמנו בנספח ט"ז) ומוסיפה שכ"י אף מסמן געיה קלה תדיר, [השווה נספח י"א, געיות קלות בבר', פרק ה'].

518. א. 4 האחרונים נזכרו ע"י קאלה, מערבאי ח"ב, עמ' 55*-56* (מס' 5 = Kennicott 603, K615 = 6, K284 = 11, K157 = 10), בתוך קבוצת כ"י שהושפעו מכ"י המנוקדים ניקוד טברני מורחב. ברם, אין קאלה מציין אלו תופעות ספציפיות המאפיינות ניקוד טברני מורחב נמצאות בכ"י אלה. כמו כן אין הוא מציין את היקף כ"י (להוציא מס' 10) ומסתפק בהפניות ביבליוגרפיות. אנו בדקנו את 4 כ"י הנ"ל במכון לתצלומי כ"י.

ב. מדגם החומר שבדקנו ב-4 כ"י אלה הוא כדלהלן:

1. כ"י ברלין Or. fol. 1214 = קטלוג של רמש"ש לכ"י ברלין, מס' 128 [בצילום במכון דפוס בודדים בלבד]: געיות - בר' לד 19-28. "בן-פון" - דב' לד 9, ק"ק - בר' לד 7 כשמעם (כנראה), לד 14 ערלה.

2. כ"י המבורג Cod. hebr. 1 = קטלוג של רמש"ש לכ"י המבורג, מס' 1: געיות - בר' א 1-26, ג 17 - ד 23, ה (יצויין, שבבר' א' פעמים אין הוא מסמן את הסוג אָנְכִי. ברם בבר' ג' וכן בבר' ה' הסימון הוא כמעט מלא גם בסוג זה). "בן-פון" - שמ' לג 11, דב' לא 28, לב 44, לד 9. ק"ק - בר' ג 21 פְתָנוֹת, יא 1 בְנָסֶעֱם, ל 13 בְאֲשֶׁרִי, לד 7 כשמעם. כ"י זה נוהגות בו גם תופעות אחרות המאפיינות ניקוד טברני מורחב, כגון דב' לא 23 ויצן, שמ' לג 11 לא ימיש מתור, ועוד.

3. כ"י שטוטגרט Cod. Bib. 2°, 1 = קטלוג של רוט (1965), מס' 583: געיות - בר' א 1-26, "בן-פון" - דב' לא 23, לב 44, לד 9, ק"ק - בר' א 29, 30 לאכלה.

4. כ"י קסל Theol. 3, 2° = קטלוג של רוט (1965), מס' 228: געיות - בר' א 25 - ב 14,

"בן-נון" - דב' לא 23, לב 44, לד 9 (כנראה). ק"ק - בר' א 30,29 לאכלה, בר' לד 7 כשמעם. [יצויין, שעד לבר' א 22 הושלם הטקסט החסר ע"י מעתיק שני].

519. גינ', מבוא, עמ' 761, 742 הצביע על דיגוש "בן-נון" בכ"י גינ' 5 ובכ"י גינ' 1. בדיקתנו [נספח ט"ז] מאשרת קביעותיו. נוסף, שאוסף כ"י של גינ' נקנה ע"י א. רייט ועבר לטריניטי קולג' [השווה גינ', הערות למסורה, במבוא בסופו]. והשווה ה. לוי (Loewe), קטלוג של כ"י טריניטי (1926), מס' 11,15.

520. השווה נספח ט"ז. גינ', מבוא, עמ' 831 ציין, שתנ"ך שונצינו 1488 מדגיש "בן-נון", ויש לדייק ולתקן דבריו ע"פ מה שצינו בפנים. נוסף, שבעמ' 875 הביא גינ' מקרה של "בן-נון" רפויה (שמ' לג 11) בתנ"ך ברשיא 1494 כדוגמא שאין תנ"ך ברשיא מדגיש אות ראשונה שהיא כמות האות האחרונה בתיבה שקדמה לה. בדיקתנו הראתה שתנ"ך ברשיא מרפה "בן-נון" בשיטיות.

521. גינ', מבוא, עמ' 943-944 הסיק, שפרטנסים סמך בדיגוש "בן-נון" על כ"י אשכנזיים ועל כ"י צרפתיים-אשכנזיים, שכמעט ובה בלבד נוהגת תופעה זו, וכפי שהראה במבוא. על כך יש להעיר, שגינ' הצביע במבוא על כ"י אשכנזי אחד בלבד הנוהג שיטה זו (לעיל ה' 517), ומאידך הצביע על שני כ"י צרפתיים-איטלקיים הנוהגים שיטה זו (לעיל ה' 519). ולפיכך קצת קשה להסיק מסקנתו על סמך החומר שציין. ומעניין, שכשכתב על דיגוש "בן-נון" בתנ"ך דפוס שונצינו 1488 (והשווה ה' 520), הבולט בהיסמכו על מקורות אשכנזיים, הצביע גינ' שהדיגוש נמצא בכ"י צרפתיים-איטלקיים, מס' 52 ו-57 [וצ"ל 56]. במבוא. גינ' ציין לגבי מק"ג 1517 שדיגוש "בן-נון" הוא השפעת כ"י אשכנזיים, כיוון שנראה לו השפעות אשכנזיות אחרות במק"ג 1517 (מבוא, עמ' 942). אבל הוא לא הוכיח שקיימות השפעות כאלה. והנה, כפי שהראינו, מצוייה קבוצת כ"י אשכנזיים המדגישים "בן-נון", אלא שגם כ"י אחרים נוהגים בשיטה זו. ולפי שפרטנסים הושפע, כפי שהראינו, ממקורות אשכנזיים בתופעות אחרות, נראה שהוא הושפע מהם גם בדיגוש "בן-נון".

522. השווה קאלה [-אדלמן], מערבאי ח"ב, עמ' 57*-60* (21 תופעות), מס' 19,12,2. והשווה דותן, אנ"י XVI, 1463-1462 (25 תופעות), מס' 25,10,5. ברשימת התופעות מציין קאלה אלו כ"י [11 מבין 14 הם קטעי כ"י בלבד] הרשומים בעמ' 52*-55* (להוציא מס' L,E) כוללות את התופעה הנידונה, אבל אינו מתייחס ל-18 כ"י הרשומים בעמ' 55*-56*. והשווה לעיל ה' 518 א'.

523. וכך נוהג כ"י פריס 1-3, שיש בו שרידים של ניקוד טברני מורחב [השווה תיאור כ"י אצל גינ', מבוא, במיוחד עמ' 769-770]. על שני כ"י אלה, השווה נספח ט"ז (בן-נון)

ונספח י' (סימון געיות קלות ביהו' פרק א').

524. על שני כ"י אלה השווה נספח ט"ז ונספח י'. ביהושע פרק א' נוהג כ"י ד"ר 2 שיטה בינונית בסימון געיה קלה, מסמן את הסוגים אַחֲרִי, אֲנָכִי, אבל אינו מסמן שְׁמֵרוֹ, וכ"י רויכלין 3 כמעט ואינו מסמן געיות קלות בשלשת הסוגים.

525. על ארבעת כ"י אלה, עיין לעיל ה' 518.

526. עיין לעיל בפנים, לאחר ה' 463 בקטע המתחיל "(2) תוצאות בדיקת מדגם כ"י ספרדיים ואשכנזיים", וכן בפנים בסמוך לה' 466 ולאחריה.

527. השווה נספח ח' (חילופי טעמים, געיות, ק"ק במשלי) והמסומן בה' 526, ונספח ט"ז (בן-גורן).

528. השווה נספח ח', נספח ט"ז, וכן בנספחים האחרים על סימון געיה קלה, כגון נספח י'.

529. השווה נספח ח', נספח ט"ז, וכן למשל נספח י', ולעיל בפנים ליד ה' 494.

530. השווה לשונו לעיל ה' 21, והשווה ה' 20.

531. גיב', מבוא, עמ' 946-947.

532. קאלה, פליקס (1947), עמ' 35, ושוב (כדרכו בחזרות): מהדורות קדומות (1950), עמ' 43, שתי מהדורות (1954), עמ' 57 [= (1956), עמ' 134], גניזה (1959), עמ' 123. קאלה הניח, שפרטנסיס דחה את שיטת הניקוד הטברני המורחב, [כיוון שקאלה לא מצא תופעות של ניקוד טברני מורחב במק"ג 1517]. ברם, בדיקה מלמדת, שמהדורות פרטנסיס כוללת מספר תופעות ניקוד הדומות לניקוד טברני מורחב [X, בן-גורן, סימון געיה קלה תדיר]. מכל מקום, אין צורך להניח שפרטנסיס סמך על כ"י הנ"ל בתופעות אלה, שהרי חלק מכ"י אשכנזיים המנוקדים ניקוד טברני רגיל כוללים תופעות אלה.

533. הרצאת מ. כהן, "קווים מתודולוגיים לחקר כה"י המקראיים של יה"ב", (4 אפריל 1979, אוניברסיטת בר-אילן), בכנס הבין-אוניברסיטאי השלישי: המקרא ועולמו.

534. בהרצאתו חלק כהן דפים משוכפלים עם טבלאות של שיטות מבחר כ"י ביחס להעדפת הגעיות וכן שיטת מק"ג 1525. בנספח י"ז אנחנו מביאים את ממצאיו שנית, ברשותו האדיבה. אנו מוסיפים עליהם את עדותו של כ"י ד"ר 2, וכן את עדותם של דפוסי שובצו 1488, ברשיא 1494 ומק"ג

1517. כמו כן נציין כאן, שכ"י נ שייך לטיפוס 4, (השווה ליבין, כתר, עמ' 374: "מטעים... געיה כבירה... וגעיה קלה בתיבה אחת"). בנספח י"ז שינינו במקצת את סידורו המקורי של כהן בתיבות המוטעמות במפסיק; קיבצנו תיבות "המחנה" יחד, כיוון שהן מהוות תת-קטגוריה בפני עצמה, ובולטות ייחודן בטיפוס 5.

535. בהרצאתו ובטבלאותיו ציין כהן, שמק"ג 1525 שייך לטיפוס 5. כאן אנו באים להצביע על תופעה זו ועל משמעותה לגבי דרכו של יב"ח בגעיות.

השלמות להערות :

- 7.ג. השווה עוד מ. כהן, דפוסי המקרא הראשונים (1981), עמ' 47-63 המראה שהכתיב בתנ"ך שונצינו 1488 בס' יהושע פרקים י"ח-כ"א מבוסס על כ"י אשכנזיים.
15. נוסף, שכ"י ששימש מקור לתרגום ירושלמי לתורה במק"ג 1517 היה כ"י של Stadtbibliothek נירנברג, Solger 2,2°, כפי שציין מ. קליין, The Fragment-Targums (1980).
25. על פירוש אברהם פריצול לאיוב (מק"ג 1517) ועל פירוש רלב"ג לאיוב (מק"ג 1525), עיין ד. רודרמן, אברהם פריצול (1981), עמ' 113-116.
33. על מחבר ס' החינוך, עיין תא-שמע, ס' החינוך.
54. השווה עוד מ. אידל, תפיסת התורה (1981), עמ' 23-84.
- 127.ב. על אברהם פריצול, חיו ודעותיו, עיין ספרו של רודרמן, אברהם פריצול (1981). על מגן אברהם לפריצול, עיין רודרמן, שם, פרקים ה'-ו', עמ' 57-84; על המתווכחים, עמ' 59-63, על פולמוסו של פריצול נגד הוולגטה, עמ' 80-84, ועל תאריך הפולמוס [בין השנים 1487-1491], עמ' 63.
147. על דרשות על המסורה לר' יהודה החסיד, רבו של ר' אלעזר מוורמייזא, עיין י.ש. לנגה, עלי ספר, ה' (1978), עמ' 73.
424. השווה עוד מ. כהן, קווי יסוד (1980), עמ' 123-182.

ציונים

ציון א' * [להע' 34] ראיות שיבי"ח הגיה והכין את הירושלמי לדפוס

1. רבינוביץ, מאמר, עמ' מ"ה ה' *, הניח ע"פ "סגנון לשון המגיה בסוף הירושלמי", (וכן ע"פ מה שיצויין להלן 3), שיב"ח הוא שהגיה את הירושלמי [יש לתקן את השלמות הברמן למאמר (תש"ב) עמ' ר"ד, שציינ בטעות שר' דוד פציגטון הוא שהגיה את הירושלמי. ועתה, הברמן תיקן את עצמו, בומברג (תשל"ח). עמ' 22 ה' 23. וכבר רשם פריימן בצדק, בומברג, עמ' 82, מס' a63, שיב"ח הוא המגיה.]. ראיה זו, שרבינוביץ סתמה ולא פירשה, ראויה להשלמה ולהרחבה. ראשית כל, יש לשים לב, שבספרים שידוע עליהם בוודאות שיב"ח הגיהם, אנו מוצאים שיב"ח נוטה לחזור על סגנון לשונו בקולופונים ובהקדמות. תופעה זו נמצאת אגב השוואת קולופון לקולופון [עיינן להלן דוגמא ב' - טהרות עם פ' ר"ש משנץ ומשנה תורה; ולהלן ציון א', 1 - צרור המור וס' החינוך. וכן השווה: "ההודאה לשלם האמנתי...". - צרור המור, "ישתבח השלם האמתי" - מק"ג (IV, 249), "וברוך השלם האמתי" - מק"ג (IV, 239)], אגב השוואת קולופון להקדמת הספר [ה' 214 ב' ג' - מק"ג; והשווה ה' 38 א' - משנה תורה: קולופון ושער], ואגב השוואת קולופון להקדמה בספרים שונים [השווה ה' 38 ב' - קולופון משנה תורה והקדמת מק"ג; וכן השווה: "שמתי מגמת פני, להגיה הספר הזה". - קולופון צרור המור, והקדמה לפ' רקנאטי, ובשער חומש ותרגום 1527 - "שמנו מגמת פנינו"]. לפיכך, אם אנו מוצאים שלשון קולופון אנונימי - בספר שהדפיס בומברג, בתקופת פעילותו של יב"ח כמגיה בבית דפוסו של בומברג - זהה או דומה ללשון קולופונים או הקדמות שחברם יב"ח, רשאים אנו להסיק שיב"ח הוא שנסח את הקולופון האנונימי. במקרים אלה יש להסיק, שיב"ח הוא שהגיה את הספר. [ברם, אם ידוע במפורש שחכם אחר הגיה את כ"י לדפוס, אז יש להסיק מקולופון אנונימי הדומה ללשונו של יב"ח, שיב"ח הגיה את עלי הדפוס, ואפשר שגם עזר למגיה כ"י בהגחתו לדפוס. השווה ציון ב' - על התוספתא. והשווה ה' 37 על שני תפקידים אלה של מגיהים].

והנה, בקולופון האנונימי של הירושלמי אנו מוצאים לשונות הדומים ללשון יב"ח במקומות אחרים: (א) קולופון ירושלמי: "...ולאינא טובא לשלחא איגרינן ואיזגדינן בכל דוכתין, ופרינן ולאינא, ולא אשכחנא אלא...".

מק"ג, מסורה סופית, אות ח', חלף (IV 180d): "וקהינא בהון סגין, וברירנא

הסולת מתוך הסובין, ופרינא ולאינא בהון טובא"

(ב) קולופון ירושלמי: "...ושקלינן וטרינן בהו' טובא, למיהך באורח קשוט הגרסו' הישרות, עם תלת טפוסין אחרינן דוקניות, דהוון קדמנא כד הוינא מגהין בהאי חיבור'..."

קולופון טהרות עם פ' ר"ש משנץ: "... ואנן לפום עניות דעתין שקלינן וטרינן

ביה טובא בכל דוכת' עד דאתבריר לן דנהיר וצהיר..."

ראוי להשוות את לשון הקולופון בטהרות עם קולופון, משנה תורה: "ואף על גב דבכמה

וכמה דוכתי הגהתי ותקנתי, לא סמכינא על דעתי קלישא... לא סמכינא עד דחזינא בגמרא

ובספרי דוקני, ומתקנינן ליה עד דאתבריר לן דנהיר וצהיר."

ושוב בהקדמה למק"ג [עמ' 39. והכוונה היא לעבודתו על המשנה תורה, עיין ה' 38 ב']:
"...ומתקנינן ליה עד דאתבריר לן דנהיר וצהיר".

(ג) קולופון ירושלמי: "ונזכה לאשלמ' הי"ד הגדול [=משנה תורה]... ונזכה להתחיל ולהשלים כל שאר ספרי הקדש אמן"

קולופון רקנאטי: "השי' למען רחמיו וחסדיו יזכנו להתחיל ולהשלים שאר ספרי הקדש אמן"

קולופון טהרות עם פ' ר"ש: השי' למען רחמיו יגיענו להתחיל ולהשלים שאר ספרי הקדש אמן"

ובדומה, קולופון ס' החינוך: "...להגיה שאר ספרי הקדש..."

השווה גם שני ספרים אחרים עם קולופונים אנונימיים, ולדעתנו יב"ח הוא שנסחם [עיין ציון א' וציון ב']:

קולופון קונקורדנציה: "...להתחיל ולהשלים המימוני... ושאר ספרי הקדש... אמן"
קולופון תוספתא: "...ושלימות שאר ספרי הקד'... אמן"

(ד) מצאתי אף הקבלה מעניינת בין הארמית שבקולופון הירושלמי ובין העברית שבשני שערים בספרים אחרים שיב"ח נסחם.

קולופון ירושלמי: "וגליפנא יתהון בגילופין במאני אברא ופרזלא"

שער משנה תורה, כרך א': "לחקוק בעט ברזל ועופרת"
שער חומש ותרגום, 1527: "לחקוק בעט ברזל ועופרת".

2. ברלינר, בומברג, עמ' 174, ציין, שאפשר להכיר את יב"ח ע"פ לשונו, "ארמית המתובלת במליצות של הקבלה", הנמצא בהקדמתו לפ' רקנאטי ובשער (sic) הירושלמי. (ואין לצרף לכאן את דברי יב"ח בסוף הקדמתו לחומש ותרגום 1527, כפי שעשה ברלינר, שם. כי שם דברי יב"ח אינם מנוסחים בארמית). דברים אלה ראויים להרחבה ולהשלמה. מחד, יש לעמוד על לשונו של יב"ח בכל ארבעה שערי התלמוד הירושלמי, ומאידך, יש להצביע על אותן "מליצות של הקבלה" הנמצאות בשערי הירושלמי ובהקדמת יב"ח לרקנאטי. על המליצות בשערי הירושלמי השאולות מספרות הזוהר - השווה ציון ג'*, ועל המליצות בהקדמת יב"ח לפ' רקנאטי ששאולות אף הן מספרות הזוהר - השווה ציון ג'*. עתה ראוי לדייק ולנסח ראיה שיב"ח הוא מנסחם של שערי הירושלמי. לפי שראינו שיב"ח השתמש בלשון הזוהר (עיין ה' 75), ובמיוחד בלשונו של זוהר חדש (עיין ציון ג'*), בהקדמתו לפ' רקנאטי, אם נמצא שערים אנונימיים מדפוס בומברג המנוסחים ארמית בלשון הזוהר וזוהר חדש -- ודווקא מאותו קטע בזוהר חדש (צט ע"ג-ע"ד) שממנו כבר שאל יב"ח בהקדמתו לפ' רקנאטי (!) (השווה ציון ג'*, 1 וציון ג'*, 5) -- נסיק שיב"ח הוא מנסחם. מכאן ראיה נוספת שיב"ח הגיה את הירושלמי. שהרי, לא יתכן שבומברג הזמין פתאם מלומד, שלא מבית דפוסו, ודווקא איש שמצוי אצל קבלה, כדי לנסח את שערי

התלמוד הירושלמי (!). וכפי שנראה בטקסט, מתאים יב"ח בדיוק לתיאור דמותו של מנסח אנונימי זה, מגיה בבית דפוסו של בומברג, שהיה ראשו ורובו בעולמה של הקבלה.

3. יב"ח כתב בקולופון הארוך שלו למשנה תורה לרמב"ם, סוף כרך ב', שנדפס לאחר שנגמרה הדפסת הירושלמי (עין ה' 36): "...ואפילו בפ"ה המלה עצמה לחוד בעי לעיוני טובא, וכדי שלא להאריך ולצאת מסגנון העניין שאנו בו, הייתי מביא ב' או ג' מלות זרות ירושלמיות דחזינא לגאון [= ? ר' יום טוב ר' גאון, בעל מגדל עוז], דפריש יתהון ולית בהו מששא, והפך הגירסו', ודחק עצמו לקיים פירושו, וכבר הם מפורשות אצלי באורך בקונדרס, קונדרס המחלוקות שיעדתי להשלים על הירוש' [למי] בע"ה". השווה רבינוביץ, מאמר, עמ' מ"ב ה'*, וברלינר, בומברג, עמ' 175.

4. כפי שהעיר ליכרמן (תרביץ כ', תש"ט, עמ' 107), כבר ציין שילר-שינסי (והמה בכתבים, אנגלית, קמברידג' 1878, עמ' 13) שמגיה הירושלמי לדפוס השתמש בעיקר בכ"י ליידין של הירושלמי. על כ"י ליידין כבסיס לירושלמי הנדפס, עיין גם לאחרונה הערתו של מ. מישור, "טביעה של דפוס וינציאה [=נדרים מב.] על גבי כ"י ליידין של הירושלמי [=דף קח.]", ק"ס נ"ג (תשל"ח), עמ' 578. לדעת שילר-שינסי יב"ח הוא המגיה של הירושלמי, כי חתימת ידו של יב"ח, שנכתבה בצורה קשה לקריאה, נמצאת בכ"י ליידין של הירושלמי בראש העמוד (משמאל) של מסכת שבועות ראש פרק ה'. תצלום חתימה זו נמצא בראש ספרו הנ"ל של שילר-שינסי. יש לציין שבתצלום של כ"י ליידין שיצא לאור לאחרונה (ירושלים 1971), עמוד זה של מס' שבועות, ראש פרק ה' [כרך IV, עמ' 515] חסר בראשו, ולפיכך רואים רק את החצי התחתון של אותיות החתימה. חתימת יב"ח בפני עצמה, אינה מספיק כדי לקבוע שיב"ח היה המגיה של הירושלמי, אם כי היא מעלה את ההסתברות לכך. מכל מקום, לאור הראיות האחרות שציינו, עובדא נוספת זו, משמשת חיזוק לראיות הנ"ל.

ציון א' [להע' 42] הטיעונים למסקנה שיב"ח הגיה את הקונקורדנציה מאיר נתיב

1. לשון הקולופון של הקונקורדנציה (אוקטובר 1523) דומה ללשון קולופונים אחרים מאותה שנה, שידועים כפרי עטו של יב"ח:

סוף קולופון הקונקורדנציה: "ונתפלל לממציא כל שידו תהי לעזרנו, ואורו יזרח עלינו... להתחיל ולהשלים המימוני... ושאר ספרי הקדש שאנו מעותדים להדפיס אמן".

קולופון צרור המור: "ונתפלל לממציא כל שידו תהי לעזרנו... ואורו יאיר עלינו..."

קולופון ס' החינוך: "ולממציא כל אתפלל שידו תהי לעזרני להגיה שאר ספרי הקדש שאנו

מעותדים להדפיס..."

2. בקונקורדנציה אנו מוצאים את התופעה הסגנונית הבאה, לשון הקולופון חוזר ביתר אריכות

על לשון שער הספר. זו תופעה שראינה לעיל (ה' 38 א'), שיב"ח השתמש בה בספר אחר – משנה תורה לרמב"ם.

3. בהקדמתו למק"ג (עמ' 80–81) מתאר יב"ח את הקונקורדנציה, ומסביר ע"פ דוגמא אחת כיצד להשתמש בה. העיון מראה, שדברי יב"ח אלה בהקדמתו למק"ג מבוססים בעיקר על לשון הקולופון והשער [הראשון] של הקונקורדנציה, ויתכן שיב"ח חוזר על לשונו שלו. שהרי כבר ראינו לעיל [ה' 38 ב'] דוגמא אחרת, בה ביסס יב"ח את לשונו בהקדמתו למק"ג על הלשון בקולופון של ספר אחר [משנה תורה לרמב"ם], ספר שעליו יש עדות מפורשת שיב"ח הגיהו וחיבר לו קולופון.

4. בהקדמתו למק"ג (עמ' 80–81) מדגיש יב"ח באריכות את החשיבות של הקונקורדנציה לעבודתו (בהגהת המסורה: א) "ואלוהי ספר א' [חד] הנקרא שמו קונקורדנסי"א... שכבר נדפס פה ויניזיית בבית דפוסינו, לא היה באפשר שהייתי יכול להגיה [המסורה]... (ב) וזולתו ובלעדו אין דרך לעיין במסורת למצוא הפסוק שצריך תכף... (ג) סוף דבר בלעדיו לא הייתי יכול לעשות מה שעשיתי [=בהכנת ובהגהת המסורה]".

5. בקולופון של הקונקורדנציה כתוב בהתחלתו: "...ואע"פ שלא דקדקנו במלאות וחסרות וזולתו מדרכי המסרה, לא סרנו מלעשותם, אלא לפי שתכלית כוונת מחבר ספר זה לא היתה אלא כדי למצוא בנקל הפסוק שיצטרך המעיין לדרוש ולתור בו, ועל נתיבותיו דרכנו להיותו הכרחי ורב התועלת כמה שישתמשו ממנו כל דורשיו על הדרך היותר מפורסם...". כלומר, המגיה מודע למסורה, שעל פיה קובעים כתיב מלא וחסר ועוד; אלא שבקונקורדנציה לא דייק המגיה בענינים אלה, כי לא היתה זו כוונת המחבר.

6. תאריך השלמת הקונקורדנציה, Oct. 3, 1523 [עיון ה' 43], מתאים לפעולתו של יב"ח כמגיה בבית דפוסו של בומברג. כי הרי 1523 היא השנה בה כבר הגיה יב"ח שם כמה ספרים אחרים, אחד שהדפסתו נסתיימה בתחילת פברואר [צרור המור], אחד בחודש מאי [ריקנאטיל], שנים בחודש יוני [סדר טהרות, ס' החינוך], והקונקורדנציה נשלמה בחודש אוקטובר.

מעתה יש לטעון כדלהלן: יב"ח, שהחשיב את המסורה ושרצה לההדיר אותה לדפוס, לא יכול היה להתעסק בה, כפי שהוא עצמו מעיד, בלי הקונקורדנציה לתנ"ך. על כן הוא הגיה את הקונקורדנציה לדפוס. ובכך מתברר למה לשון הקולופון בקונקורדנציה דומה ללשון של יב"ח בקולופונים של ס' צרור המור וס' החינוך. הדבר גם מסביר למה הוא מצטט במק"ג מלשון השער והקולופון של הקונקורדנציה. לאמר, הוא חוזר על לשונו שלו, כפי שגם עשה בקולופון של משנה תורה. סיום הדפסת הקונקורדנציה מתאים לתקופת פעולתו של יב"ח כמגיה בבית דפוסו של בומברג.

יש להוסיף כי גינ', יב"ח, עמ' 5, כתב בפשטות, מבלי להביא כל ראייה לכך, שיב"ח הגיה את הקונקורדנציה, וכבר ראינו ששמו של יב"ח איננו מופיע בשער או בקולופון. מ"מ, לפי

דברינו כאן השערות של גינ' היא נכונה.

ציון ב' [להע' 44] הטיעונים למסקנה שיבייח סייע להגהת התוספתא

למרות שהמגיה הראשי של התוספתא לא היה יב"ח, אלא ר' חייא ב"ר דוד - כפי שיוצא מהקולופון בסוף כרך א', מ"מ נראה, שיב"ח עזר בהגהתה.

1. לשון הקולופון האנונימי של התוספתא, כרך ג' (סוף הוריות, עמ' שצ"ב), דומה ללשונו של יב"ח בקולופונים ובהקדמה של ספרים אחרים:

(א) קולופון תוספתא: "יתרומם יסוד היסודות ועמוד החכמות הנותן לכל קץ תכלה..."

קולופון צרור המור: "ההודאה לשלם האמתי... והנותן לכל קץ תכלה"

(ב) קולופון תוספתא: "וסכה היתה מן מסבב הסיכו' לעורר את רוח השר אדוננו דניאל

בומבי"רגי להדפיס זה החיבור הנפלא..."

קולופון צרור המור: "...ראוי לשבח ולפאר למסבב הסכו' ומעורר הרוחו' והלבבות

אשר העיר והאיר רוח אדוננו דניאל בומב"ירגי להדפיס הספר המפואר הזה..."

(ג) סוף קולופון תוספתא: "ונבקש ונתפלל ליוצר כל שיגיענו אל השלימות האמיתי..."

תחילת ההקדמה לפ' רקנאטי: "בהיות כי כוונת בריאת האדם היתה כדי להשלימו

ולהגיעו אל השלימות האמיתי..."

והשווה :

(ד) סוף קולופון תוספתא: "ואשר זכנו להתחיל ולהשלים זה הספר, הוא יזכנו להתחיל

ולהשלים התלמוד הירושלמי והמיימוני... המעותדים במהרה לתת להם התחלה, ונבקש ונתפלל

ליוצר כל שיגיענו אל השלימות האמיתי ושלימות שאר ספרי הקד' אשר אנו מדפיסי' אמן:"

סוף קולופון ס' החינוך: "ולממציא כל אתפלל, שידו תהי לעזרני להגיה שאר ספרי

הקדש שאנו מעותדים להדפיס..."

וללשון דומה בקולופון הקונקורדנציה השווה ציון א', 1.

כפי שראינו לעיל (ציון א'*, 1), חוזר יב"ח על לשונו בקולופונים שונים, ואף חוזר

בהקדמה על לשונו בקולופון אחר. וא"כ, יב"ח הוא שנסח את הקולופון האנונימי בתוספתא

כרך ג'. ולפי שאנו יודעים שהמגיה הראשי היה ר' חייא ב"ר דוד, יש להסיק מהקולופון,

שיב"ח עזר בהגהת התוספתא.

2. תחילת הקולופון האנונימי בתוספתא כרך ג' כוללת תופעה סגנונית של שמוש בפסוקי

המקרא ומקורות נוספים: "יתרומם יסוד היסודות ועמוד החכמות [ע"פ תחילת משנה תורה

לרמב"ם], הנותן לכל קץ תכלה [השווה תהל' קיט 96] למרגוע הנפשות [השווה יר' ו 16],

ולהשיג המבוקשות. אבל רחבה מצותו [השווה הפסוק הנ"ל בתה"ל] ותורתו עד רום המעלות. כי היא מתייחסת נקשרת עם המאורות הרמות, היא מתהלכת בין החיות [השווה יחזק' א 13] בלי אמצעות, אבל המסך מבדיל עינינו לראות איך [והשווה מורה נבוכים ג, נא: "ואנחנו עושים זה המסך המבדיל בינינו ובינו"] כי היא בשכל ולמעלה מן השכל". תופעה דומה של שמוש בפסוקי המקרא נמצאת בדברי יב"ח במקומות אחרים. השווה ציון י"ב, 3 - הקדמת יב"ח בחומש ותרגום 1527 (וכאן גם שמוש במקורות נוספים), והשווה ה' 213 - תחילת דברי יב"ח למסורה הסופית.

3. יש לשים לב ללשון המפורש בקולופון האנונימי לתוספתא כרך ג' [המהדורה כוללת למעשה: אלפסי ורש"י, ר"ן, נימוקי יוסף ומרדכי, וגם תוספתא]: "ולא קצרה יד האדון [=בומברג] מלחזק ידי המגיהים [=בלשון רבים] הראוים לקרבה אל המלאכה, ולא לידי האומנים המובחרים מכל גבולינו זה, כדי להגיעו אל השלמות בכל יכולתו ומאודו...". הרי שנאמר כאן במפורש, שהיו כמה מגיהים שהיו ראויים "לקרבה אל המלאכה". לאמר, חוץ מר' חייא ב"ר דוד, היו מלומדים אחרים שעשו בהגהת התוספתא. כיוון שאנו יודעים שיב"ח ההדיר ס' טהרות עם פ' ר"ש משנץ [שנשלם June 3, 1523], בו מצטט ומפרש ר"ש משנץ את רוב התוספתא לסדר טהרות (השווה ליברמן, תוספת ראשונים ד', 1939, במבוא, עמ' י"ז-כ'), וכיוון שאנו יודעים שיב"ח אף הוסיף הגהות משלו לפ' ר"ש משנץ [עיין לעיל ה' 32], ברור שיב"ח היה מצוי גם בתוספתא. לאמר, אפשר לכנותו כמגיה הראוי ל"קרבה אל המלאכה" של הגהת התוספתא (וכן שאר החיבורים במהדורה הנ"ל), כלשון הקולופון בתוספתא. מכאן שאפשר שיב"ח לקח חלק בהגהת התוספתא, שיצאה, יחד עם הרי"ף ומפרשיו, בשנים 1521 (כרך א'), 1522 (כרך ב', ג'). [התאריכים רשומים בשער של כל כרך]. יתירה מזו, לאור מה שצינו לעיל 1, על סגנון לשון הקולופון, יש לראות את מה שצינו כאן (3) כחיזוק למסקנותינו, שיב"ח סייע בהגהת התוספתא.

4. יש לציין שכבר ברלינר (בומברג, עמ' 173) כתב שיב"ח סייע בהגהת התוספתא, אבל כפי שנראה, ההוכחה שברלינר הביא לכך - מדברי יב"ח בקולופון לסדר טהרות - איננה הוכחה! בקולופון לסדר טהרות עם פ' ר"ש משנץ, שנשלם June 3, 1523 (עיין ה' 31) כתב יב"ח: "וכבר עשיתי התנצלותי בכמה ספרים אחרים" [שהגהתי ומה היא מלאכת הדפוס?]. והשאלה המתעוררת היא: לאיזה ספרים מתכוון יב"ח שבהם כתב - לפני שנדפס סדר טהרות (June 1523) - "התנצלות" ומה היא מלאכת הדפוס? ברלינר ענה בפשטות (בומברג, עמ' 173), שהכוונה לתוספתא, שנשלמה 1521-1522. ברם, הגם שחיבור זה יצא לפני ס' טהרות, הגם שיש שם התנצלות - ודווקא בקולופון בסוף כרך א', אבל לא בסוף כרך ג' - אין שם התנצלות מאת יב"ח, אלא מאת המגיה הראשי ר' חייא מאיר ב"ר דוד, כפי שנאמר שם במפורש (השווה ה' 44)! יתירה מזו, בדברי ר' חייא אין כל זכר לבעיות של מלאכת הדפוס והטעויות הנובעות מכך, אלא התנצלות על שהיו חסרים למגיה כ"י מדויקים של התוספתא. לפיכך, בניגוד לדברי

ברלינר, אין ללמוד מהקולופון לִס' טהרות שיב"ח הגיה את התוספתא. כפי שהראינו לעיל: 1-3, יש ללמוד מראיות אחרות שיב"ח סייע בהגהת התוספתא.

ואשר לשאלתו של ברלינר - לאיזה ספרים התכוון יב"ח בקולופון לִס' טהרות - יש לשים לב לעובדות הבאות. מצאנו שיב"ח כתב "התנצלות" "ומה היא מלאכת הדפוס" בקולופונים הבאים בנוסף לִס' טהרות: (1) צרור המור - הדפסתו נגמרה Feb. 5, 1523, (השווה ה' 29c), (2) לִס' החינוך - נגמרה הדפסתו June 26, 1523, (3) מאיר נתיב, קונקורדנציה - נגמרה הדפסתו Oct. 3, 1523, (4) משנה תורה - נגמרה הדפסתו June 26, 1524 [וראו לצטט משם: "ולהיות שמלאכת הדפוס אי אפשר המלט מכלתי שגיא מה, כמו בחלוף האותיות ודומיהם, ולפעמים בשמיעת לשון הקורא, יובן כונה אחרת בההיא שעת" (א)], שאין כ"כ זמן לחזור ולעיין עליו, ולפום חורפא שבשתא...". (5) והשווה מק"ג - נגמרה הדפסתו Oct. 11, 1525. יוצא אם כן, שבקולופון לִס' טהרות, שנדפס June 3, 1523, כשיב"ח כותב "וכבר עשיתי התנצלותי בכמה ספרים אחרי [ם] שהגהתי...", הוא בוודאי מתכוון לצרור המור שהדפסתו נגמרה ארבעה חדשים לפני לִס' טהרות. יתכן שהוא מתכוון גם לִס' החינוך, שנגמרה הדפסתו פחות מחודש לאחר לִס' טהרות. שהרי יתכן שיב"ח כבר גמר להגיה ולכתוב את ההתנצלות לִס' החינוך חודש לפני שיצא לאור, ולכן הוא מתכוון בקולופון לִס' טהרות. ויושם לב ללשון יב"ח בקולופון לִס' טהרות: "וכבר עשיתי התנצלותי... בכמה ספרים אחרי [ם] שהגהתי", לא נאמר שכולם כבר יצאו לאור!

ציון ג' [לה' 47] על תרגום וחומש [מגילות והפטרות], עם הקדמת יב"ח לתרגום (ויניציאה 1527), 8⁰

1. חומש ותרגום [מגילות והפטרות], עם הקדמת יב"ח לתרגום (ויניציאה 1527), הוא נדיר מאד. ידוע לי רק על שני עותקים. אחד נמצא במוזיאון הבריטי בלונדון, הוא נזכר ע"י צדנר, קטלוג (1867, צילום 1964), עמ' 107. עותק שני נמצא בספריית לייזן, הצביע עליו לראשונה רמש"ש, ZDMG, 12 (1858), עמ' 172, ולאחריו ברלינר [בומברג (1904) = (1969), עמ' 174 - 175 וה' 14], שציין לדברי רמש"ש, ושראה אף הוא את הטופס בליידן.

לפני תצלום של השער, ההקדמה והעמוד האחרון מהעותק שבמוזיאון הבריטי, וכן Microfiche של השער, תשעת הדפים הראשונים של הטקסט [=חומש ותרגום, עמוד מול עמוד] וההקדמה מהעותק שבספריית לייזן. יש לשים לב, שבעותק שבלונדון ההקדמה, שהוא קונטרס בפני עצמו, נכרכה בתחילת הספר - אפילו לפני השער. ואילו בעותק שבלייזן, ההקדמה נכרכה בסוף הספר, עמ' [399] - [404V]. תודתי נתונה בזה לשתי הספריות הנ"ל על הרשות לפרסם את תוכן החומר הנ"ל, כמו כן נתונה תודתי לספרן J. Witkam בליידן על עזרתו האדיבה.

2. דפוס שני של מהדורה זו של חומש ותרגום [מגילות והפטרות] (ויניציאה 1527) יצא לאור כויניציאה בשנת 1543. שם רשום תאריך הספר בשער הספר, שלא כבדפוס 1527 - שם נרשם התאריך

בסוף הספר: "נדפס על ידי קרניאל ב"ר ברוך אד"ל ק"ינד בשנת רפ"ז בבית השר דניאל בומברג יצ"ו". ברם, בדפוס שני חסרה הקדמת יב"ח, וטקסט החומש מתחיל בצד השני של שער הספר. [כך במהדורה שבדקתי בספריה הלאומית בירושלים]. מכל מקום, שד"ל ראה עותק של דפוס שני (1543) עם הקדמת יב"ח, הכרוכה בסוף הספר [שד"ל, אוצר נחמד, ג' (1860), עמ' 113, וצוטט ע"י גינ', יב"ח, עמ' 12 בהערה, ובפנים תרגום לאנגלית]. אפשר שהקדמה זו היתה מדפוס 1527 והוסיפה לעותק הנ"ל של 1543. אם נכון הדבר, אז השמיטו בכוונה בדפוס שני (1543) את הקדמת יב"ח [כמו בעותק שבספריית ירושלים], כיוון שיב"ח התנצר בינתיים [לאחר 1527 ולפני 1538] - עיין להלן ציון י"ב.

3. דפוס שלישי של מהדורת 1527 יצא לאור בויניציאה בשנת 1546 בבית דפוסו של יושטיניאן, והחליפו את הנוסח המקורי של שער הספר, המיוחד במינו. [השווה רוב לשון שער מהדורת 1527 אצל צדנר, קטלוג, עמ' 107, והנוסח במלואו אצל ברלינר, בומברג, עמ' 174-175 (יש לתקן שם: "השלם" - "המשלים")]. בדפוס השלישי הוחזרה הקדמת יב"ח למקומה (!) וסודרה מחדש לדפוס, היא תופסת 6 דפים (י"א עמודים), לעומת 7 דפים (י"ד עמודים) בדפוס 1527. עותק ממהדורה זו נמצא בספריית בודלי, ונזכר ע"י קאולי, קטלוג (1929), עמ' 296, O.T. Heb. f.1. 1546. לפני תצלום של שער הספר, הקדמת יב"ח וכן רישום [ע"י הספרן R. May] של שיטת מנין הקונטריסים במהדורה [בי"ב הדפים הראשונים, כולל השער] מהעותק שבבודלי. תודתי נתונה לספריית בודלי על הרשות לפרסם את תוכן החומר הנ"ל וכן את החומר הנזכר להלן (5), כמו כן נתונה תודתי לספרן R. May על עזרתו האדיבה.

4. ראינו א"כ שמהקדמת יב"ח לתרגום קיימים (1-2) שני עותקים מהדפוס הראשון, חומש ותרגום [ויניציאה 1527], אחד במוזיאון הבריטי בלונדון ואחד בספריית לידן, (3) עותק מהדפוס השלישי של חומש ותרגום [ויניציאה 1546], בספריית בודלי באוקספורד [שהוא כנראה הדפוס השני של הקדמת יב"ח הנ"ל].

5. בנוסף לעותקים הנ"ל של הקדמת יב"ח לתרגום קיים גם עותק [מאוסף אופנהיים] נפרד, דהיינו שלא נכרך במהדורה של החומש ותרגום. היום הוא כרוך עם חיבורים אחרים, נמצא בספריית בודלי ונזכר ע"י קאולי, קטלוג (1929), עמ' 296, Opp. 8⁰419(4), וכבר נזכר ע"י רמש"ש, ZDMG, 12 (1858), עמ' 172. לפני תצלום הקדמת יב"ח זו. האם נוכל לתארך הקדמה נפרדת זו, למרות שלא נזכר בה תאריך? האם הקדמה זו היא משנת 1527 (דפוס ראשון), משנת 1546 (דפוס שלישי של חומש ותרגום), או אולי משנת 1543 - אם היה קיים דבר כזה [בדפוס שני של חומש ותרגום. עיין לעיל (2)]? התשובה היא, שנוכל לתארך אותה ע"פ הפורמט של ההקדמה, וע"י שיטת המיספור של הקונטריסים. שהרי הקדמה נפרדת זו היא בת 6 דפים (י"א עמודים), ואם כן אין היא ההקדמה מדפוס 1527, שהיתה בת 7 דפים (י"ד עמודים). מאידך, 6 דפים הוא בדיוק הפורמט של ההקדמה משנת 1546. ויש לשאול: אמנם מתאים הפורמט לזה של 1546,

כרם, אולי היה זה גם הפורמט במהדורת 1543, שהרי שד"ל ראה טופס בעותק משנת 1543 עם הקדמה בסופה [עיין כאן (2)], ואולי היא היתה בת 6 דפים? על זה יש להשיב, שאף שנעלמו עקבותיו של אותו טופס ששד"ל ראה ואי אפשר לבדוק ההקדמה שבסופה, מכל מקום ציין שד"ל במפורש שההקדמה בסוף העותק של 1543 היתה בת ז' דפים [=הפורמט של דפוס 1527]. ואם כן העותק הנפרד בספריית בודלי הוא עותק נוסף של ההקדמה משנת 1546.

אביא ראיה נוספת שההקדמה הנפרדת לא יכולה להיות משנת 1543, אלא משנת 1546. זאת ע"פ העיון בשיטת מיספור הקונטריסים. הרי דפוס 1543 שומר בטקסט שלו של החומש ותרגום על שיטת מיספור הקונטריסים שבדפוס 1527 [=קונטריסים בני 12 דפים, המסומנים בעמוד השמאלי למטה כדלהלן: קונטרס ראשון: [שער], II I, III I, IIII I, V I, VI I, ששה דפים בלי סימון; קונטרס שני: I 2, II 2, III 2 ... VI 2, ששה דפים בלי סימון, וכן הלאה]. רק דפוס 1546 מחליף את שיטת מיספור הקונטריסים וסדר גודלם [=קונטריסים בני 8 דפים, המסומנים כדלהלן: קונטרס ראשון: [שער], א ב 1 ii, א ג 1 iii, א ד 1 ii, ארבעה דפים בלי סימון; קונטרס שני: א 2 i, ב ב 2 ii ... ב ד 2 iii, ארבעה דפים בלי סימון, וכן הלאה]. וכן סידר מחדש דפוס 1546 את הקדמתו של יב"ח, החליף את שיטת מיספור הקונטרס ונהג לפי השיטה שהשתמש לאורך כל המהדורה [א א 1 i, א ב 1 ii ... א ד 1 iii, שני דפים בלי סימון]. זאת לעומת שיטת המיספור של הקדמת יב"ח לתרגום בדפוס ראשון 1527 [I, 2, 3, 4, שלשה דפים בלי סימון]. מכאן יוצא שאם אנחנו מוצאים הקדמה נפרדת, כגון זו שבספריית בודלי, ששיטת המיספור שלה מתאימה לדפוס 1546 [א א 1 i, א ב 1 ii ...], יש לומר שהקדמה זו היא מדפוס 1546. אין היא יכולה להיות מדפוס 1543, כי דפוס 1543 שמר בטקסט שלו על שיטת מיספור הקונטריסים שבדפוס 1527 [שער], II I, III I, IIII I ...]. אין להניח ששיטת המיספור של קונטרס ההקדמה [אם נניח לרגע שההקדמה ששד"ל מצא בעותק 1543 היתה משנת 1543 - עיין לעיל (2)] של דפוס 1543 תשתמש בשיטת מיספור חדשה [א א 1 i, א ב 1 ii ...], מה גם שאין כל סיבה להניח שדפוס 1543 סידר מחדש את ההקדמה, כפי שהיא נמצאת בהקדמה הנפרדת שבספריית בודלי.

לפיכך, ההקדמה הנפרדת מאוסף אופנהיים בספריית בודלי, המתאימה בפורמט שלה ובשיטת מיספור הקונטריסים להקדמה של דפוס שלישי של חומש ותרגום ויניציאה 1546 היא עותק נוסף של ההקדמה משנת 1546.

6. מעתה קיימים ארבעה עותקים של הקדמת יב"ח לתרגום: שנים של הדפוס הראשון - בחומש ותרגום, ויניציאה 1527 [אחד בלונדון ואחד בליידן], ושניים של הדפוס השני (כנראה) של ההקדמה - בדפוס השלישי של חומש ותרגום הנ"ל ויניציאה 1546 [שניהם בספריית בודלי, אחד כרוך במהדורת החומש הנ"ל ואחד כרוך עם חיבורים אחרים].

7. לשם ההשלמה אציין, כי מה שכתב לאחרונה הברמן, בומברג (תשל"ח), מס' 99, מס' 103, על חומש ותרגום [מגילות והפטרות], ויניציאה 1527, טעון תיקון.

(א) הברמן ציין, שהספר יצא בשני גדלים: 8^0 (מס' 99), 12^0 (מס' 103), ובשניהם (!) הוא ציין ל"פריימן 90". ברם, פריימן, בומברג, רק רשם שהגודל הוא 8^0 , כפי שכבר רשם רמשי"ש, ק"ב, מס' 56 [=ע"פ הטופס שראה בליידן], וכפי שרשם צדנר, קטלוג, עמ' 107 [ע"פ הטופס במוזיאון הבריטי], ואלו הם כל הטפסים הידועים לנו מספר זה. לכן נראה לי, שהברמן, מס' 103 [=גודל 12^0] הוא בכלל ספק, וחבל שהברמן לא רשם בספרו את המקומות בהם הוא ראה את הטפסים שבדק. אוסיף, שמהתיאור במס' 103 [הקדמת יב"ח בסוף הספר] נראה שהתכוון לטופס בליידן [עיין כאן (1)]. ברם, רמשי"ש תיאר ק"ב, מס' 56 [כגודל 8^0]. ואגב, אפילו לדעת הברמן שיש שני גדלים, תמוה שהברמן רשם אחד במס' 99 והשני במס' 103. ואיך לא רשם אחד אחרי השני ? [וכן יש לתמוה לגבי מס' 154 ומס' 164]. (ב) מה שכתב [מס' 99] על הקדמת יב"ח בראש הטופס בבודליאנה, נראה שרצה לומר הטופס שבמוזיאון הבריטי [עיין כאן (1)], כי לא קיים בבודליאנה טופס של החומש ותרגום, ויניציאה 1527. [השווה, שלמשל לא נרשם בקטלוג של קאולי, וכן כתב לי מזמן במפורש הספרן R. May מספריית בודלי]. (ג) מה שכתב [מס' 99] על הקדמת יב"ח למק"ג (!!) הנמצאת בחומש ותרגום, ויניציאה 1527, טעות היא. הרי לא נדפסה כאן הקדמת יב"ח למק"ג [שנמצאת במק"ג 1525], אלא הקדמת יב"ח לתרגום! [עיין לעיל ה' 47]. וכן ברור אף מהציטטות שהברמן הביא שם מהקדמת יב"ח [לתרגום]. (ד) מה שכתב [מס' 103] על הקדמת יב"ח הידועה (!!), הנמצאת בחומש ותרגום, ויניציאה 1527, נראה שנתחלפה לו ההקדמה הידועה של יב"ח למק"ג, עם ההקדמה הנדירה, שכמעט ולא ידועה, של יב"ח לתרגום [כמו שנתחלף לו גם במס' 99. עיין כאן (ג)]. (ה) למרות שהברמן הזכיר [מס' 99], שהקדמת יב"ח נמצאת גם במהדורת יושטיניאן, לא הזכיר הברמן את שנת הדפוס (!) [=ש"ו], עיין כאן (3)], וכן לא הזכיר, שההקדמה נסדרה שם מחדש בששה דפים, ושנוסח שער הספר הוחלף.

ציין ג' * [לה' 74b] השפעת הזוהר חדש על ניסוח הקדמת יב"ח לפ' רקנאטי על התורה

אלה הם דברי יב"ח באמצע הקדמתו לפ' רקנאטי :

"ולית מאן דיסגח בהאי, ולית מאן דירחם לה וישזיב יתה מההו' חיוא בישא דמרנן בטורין, ולית מאן דילבש שריינין ויסב רומחי' וקשתין וסייפין לאגחא קרבא עמיה, ולמזרק ליה אינון תלת אכנין דסגולתא עד יפלח חץ כבדו, עד יקום ההוא רעיא מהימנא דאיתמר ביה ותרא אותו כי טוב הוא, ובשגם הוא בשר וישזיב לה".

נציין ש"רעיא מהימנא", הרועה הנאמן, משה, הוא כידוע שם של חלק מספרות הזוהר (בו נזכר רבות "רעיא מהימנא"), והוא מאוחר יותר מהזוהר עצמו. השווה שלום, MTJM, עמ' 162, 168, 170-171, 180-181, ועיין מה שכתב תשב, משנת הזוהר, כרך ב', עמ' שע"ה-שצ"ח ועמ' תר"פ-תש"ב. על "חיוא בישא", הנחש כדמות ראשית של כוח הרע בזוהר, השווה תשב, משנת הזוהר, כרך א', עמ' ש"ד-ש"ז.

ועוד, מתברר שלא רק שני ביטויים אלה שאולים מספרות הזוהר -- וכנראה עמד עליהם ברלינר, עיין ציון א'*, 2 -- אלא, כפי שצויין בטקסט, רוב דברי יב"ח הנ"ל שאולים מזוהר חדש.

ואלה הם הקטעים בזוהר חדש שמהם שאב יב"ח את דבריו הנ"ל :

1. זוהר חדש, תיקונים, צט ע"ד : "...לאגחא קרבא עם חויה נחש הקדמוני... לית בהו חד דקטיל לחויה... עד דיקטול לחויה...". זה הוא חלק מקטע שממנו שאל יב"ח לשונות בנסחו את שערי התלמוד הירושלמי (1). השווה ציון ג'*, 5.
2. (א) שם, צח ע"ג : "מאן 'נפש אויביך' (שמ"א כה 24), סם מות נחש אשת זנונים, דמקנא בשבע סלעים, ובעלה בשבע טורין. קום באבניך דילך, דאסתלקו בטוריא, לתברא טורין [וסלעין] דחיויא, ובגין טורין דילך איתמר 'נשאו נהרות ה' (תה"ל צג 3), ובהון 'כל גיא ינשא' (יש' מ 4) - ההוא דכלא כלול ביה, ודע רעיא מהימנא דאתמר [ביה] 'ויקבור אותו בגיא' (דב' לד 6).
- (ב) צח ע"ד : "...ובה 'רוקע הארץ וצאצאיה' (יש' מב, 5), ובה עקר טורין, ותבר טינרין דחיויא, הה"ד 'ורוח גדולה וחזק מפרק הרים ומשבר סלעים' (מל"א יט 11), דאינון טורין וסלעים דחיויא דאיתמר ביה 'דרך נחש עלי צור' (משלי ל 19).
3. (א) צז ע"ג : "...אדהכי הא רעיא מהימנא קא אתי, נטל קורטא בידיה. [פתח ואמר זרקא מקף שופר הולך סגולתא, נטל תלת אבנין, וזריק לון לגבי עילא...".
- (ב) צח ע"א : "פתח ואמר זרקא מקף שופר הולך סגולתא. תלת אבנין עילאין אינון סגולתא...".
4. (א) צח ע"א : "קמו מארי מתני' ואמרו רעיא מהימנא, טול אבנא דילך לגבך, דאנת הוא דאיתמר עלך ותרא אותו כי טוב הוא... [אנת הוא זרע דאתמשכא מינה, ובך תלייה פורקנה, ועלך עתיד לאתבנא בנינא, ועלך תקום...]"
- (ב) צח ע"א-ע"ב : "קם סבא חדא מבינייהו ואמר רעיא מהימנא כמה תקיפין אבנין דזריקת, דאזדעזעו מארי מתיבתא דלעילא ותתא...".
- (ג) והשווה צו ע"ג : "קום רעיא מהימנא לאיתערא לההוא דאתמר ביה 'אני ישנה ולבי ער' (שה"ש ה, 2).
5. והשווה קו ע"ג : "ורזא דמלה שופר הולך פזר גדול, מתי יהיה זריק חץ בדיוקנא דא [צ]" ו בדומה, תקוני הזוהר, תקון י"ג (כט:).

ציון ג' ** [להע' 75a] השפעת הזוהר וזוהר חדש, על הניסוח שניסח יב"ח את שערי התלמוד הירושלמי

נוסח ארבעת השערים של הירושלמי צוטט ע"י הברמן במהדורתו של רבינוביץ, מאמר, עמ' ר"ד, ולאחרונה בספרו, בומברג, עמ' 49, מס' 90. ועיין לעיל ה' 35 לציטוט של חלק מנוסח השער הראשון (סדר זרעים). והשווה ציון א' * לראיות שיב"ח הגיה את הירושלמי וניסח את שערו.

כאן נציין כמה ביטויים משערי הירושלמי, שהם ביטויים מובהקים של סיפרות הזוהר :

(1) "רעוא דרעוין" - יב"ח משתמש בו בשער הראשון, והוא ביטוי מעולמו של הזוהר, כפי שהעירני מר שלמה פישר, וקשור לתפיסה הקבלית של האלוהות. לשון זה נמצא בזוהר, ח"ב, תרומה קעו: (ספרא דצניעותא). השווה ד. פריש, אוצר הזהר השלם, כרך ד' (תשל"ז), "חלק הקבלה", דף ה', טור א'. כן נמצא הלשון בזוהר, ח"ב, יתרו פח: , ח"ג, נשא קכט: , קלו: (אדרא רבא), האזינו רפח: (אדרא זוטא). השווה ניצוצי זהר לתרומה קעו: , וכן י. בכרך, יונה בן אמתי ואליהו (4 תשל"ח) עמ' 77-78.

(2) "בוצינא דקרדינותא" - יב"ח משתמש בו בשער השני (סדר מועד). גם ביטוי זה הוא ביטוי מובהק מעולמו של הזוהר. עיין בפרוטרוט על ביטוי זה (עם מראי מקומות, כגון זוהר, ח"א, בראשית טו.), בדיסרטציה של י. ליבס, פרקים במילון ספר הזהר (ירושלים 1976), עמ' 145-151.

(3) "בהורמנותיה דמלכא [עילאה]" - ביטוי המצוי בשער השני של הירושלמי. והשווה למשל זוהר, ח"א, בראשית טו. והשווה לשון דומה: ובהורמנו דמלכא עילאה - ביטוי המצוי בשער הרביעי של הירושלמי (סדר ישועות=נזיקין ונדה). יש לשים לב, שהשער השני של הירושלמי פותח בשני הביטויים האחרונים שציטטנו: "...בהורמנותיה דמלכא עילאה בוצינא דקרדינותא". הדבר דומה לפתיחת הזוהר, ח"א, בראשית טו-(!), "...הורמנותיה דמלכא גליף גלופי בטהירו עילאה בוצינא דקרדינותא...".

(4) "למיעל בלא כיסופא בתרע פלטרוי" - לשון המצוי בשער השני של הירושלמי. והשווה זוהר חדש, תיקונים, קה ע"ב, "...למיעל בלא כיסופא לעלמא דאתי אלין זהירין כזוהרה עילאה". והשווה זוהר, ח"ב, יתרו פז: , "ומאן דמשקר במלכא עלאה, לא עאלין ליה לפלטרוי דמלכא".

(5) "[...] בבועו מינך, במטו מינך, דזיוך ונהורך דנהיר תמיד ולא פסק, ינהר עלאן] למיהב לן חילא... וניעול וניפוק בשלם בלא כיסופא" - לשון המצוי בשער השלישי של הירושלמי (סדר נשים). בנוסף למה שציטטנו כאן 4, השווה זוהר חדש, תיקונים, צט ע"ג, "...יהא רעוא דילך למיהב לן תוקפא... לאעלא בקרבא דא בלא כיסופא קמך, ולנפקא מתמן בלא כיסופא קמך...".

(6) והשווה "בעזקא דגושפנקא" - ביטוי המצוי בשער השני של הירושלמי. הביטוי דומה ללשון הזוהר ולסגנונו: "חותמא דגושפנקא". השווה שלום, אנ"י XVI, 1205, המצביע על ביטוי אחרון זה, כטיפוסי לסגנון הזוהר מבחינת השימוש ב-hendiadys = שנים שהם אחד.

(7) ראוי להוסיף, שגם בקולופון של הירושלמי נראה שקיימת השפעה מלשון הזוהר. השווה בקולופון: "וגליפנא יתהון בגילופין במאני אברא ופרזלא" [ועיין ציון אי*, 1 ד'], והשווה זוהר, ח"ב, תרומה קעו: "גלופי דגליפין", וזוהר, ח"א, בראשית טו., "גליף גלופי". ראוי לשים לב, לשונות אלה נמצאים בזוהר באותם קטעים שבהם נמצאים הביטויים "רעוא דרעוין" (תרומה) ו"בוצינא דקרדינותא + בהורמנותיה דמלכא" (בראשית), שהשתמש בהם יב"ח בשער הראשון ובשער השני של הירושלמי !

(8) על דוגמא נוספת, וממק"ג, של השפעת לשון הזוהר על יב"ח עיין ה' 85a.

ציון ד' [להע' 96] אותיות נקודות במק"ג 1517 ובמק"ג 1525

להלן נרשום את הפרטים של ט"ו המקרים של האותיות הנקודות, כפי שהם מופיעים במק"ג 1517 ובמק"ג 1525. נרשום אותם לפי מידת הדיוק במק"ג 1517 בהשוואה למק"ג 1525. [על פי שיטה זו ננהג גם בציונים הבאים].

ט"ו נקוד:	מק"ג 1517:	מק"ג 1525:
ג' לא מסומנים: בר' לז 12 [את]	אָתְּ	חד מן ט"ו נקוד' בתור' [צ"ל: בקרי']
במד' כא 30 [אשר]	אִשְׁרִי	י' נקודות בתורה
במד' כט 15 [ועשרון]	וְעֶשְׂרֹן	חד מן י' נקודות בתורה
ט' מסומנים באופן לקוי:		
בר' טז 5 וְבִלְיִן [+נקודה]	וְבִלְיִן	וְבִלְיִן וְבִלְיִן נקוד על י' בתר'
בר' יח 9 אֱלִיּוֹ [-נקודה]	אֱלִיּוֹ	אֱלִיּוֹ נקוד על איו
בר' לג 4 וְיִשְׁקֹהוּ [-4 נקודות]	וְיִשְׁקֹהוּ	וְיִשְׁקֹהוּ [- ג נקודות] וְיִשְׁקֹהוּ ט"ו מלין נקוד' בקרי'
במ' ג 39 וְאֶהְרֹן [-3 נקודות]	וְאֶהְרֹן	י' נקודות בתורה
במ' ט 10 רִחְקָה [+נקודה]	רִחְקָה	רחקה נקוד על ההא והוא חד מן י' מלין נקודין בתור'
דב' כט 28 לָנוּ וּלְכַנְיָנוּ עַד [-8 נקודות]	לָנוּ וּלְכַנְיָנוּ עַד	וְהַגְלַת לָנוּ וּלְכַנְיָנוּ - י' נקודות בתורה. [יש נקודה מעל "וְהַגְלַת" במקום מעל המלה "עַד". והשווה סב' מג: רש"י, תוס'; בוטין, י' נקודות, עמ' 160 ואילך]. חסרה נקודה מעל וא' "וּלְכַנְיָנוּ", נראה מפני שהטעם תפס את מקומו].
יחזק' מא 20 הֵהִיכֹל [-נקודה]	הֵהִיכֹל	י' נקודות בנבי'
יחזק' מו 22 מִהֲקַצְעוֹת [-4 נקודות]	מִהֲקַצְעוֹת	י' נקודות בנבי'
תהל' כז 13 לֹלֵא [חסרה על אות לא נכונה]	לֹלֵא	לולא ד' כתי' כן, ל' בכתו' נקוד והוא נק[ו]ד למטה ולמעלה

מק"ג 1525		מק"ג 1517		ט"ו נקוד:
				ג' מסומנים כראוי :
				[אבל בסימן המשונה דלעיל]
				בר' יט 33
				שמ"ב יט 20
				יש' מד 9 [ועדיהם] המה
ובקומה	נקוד על ו'	ובקומה	ו	
לצא	ט"ו נקודות בקרי' ד' מנהון	לצא	ו	
המה	ט"ו נקודות בקריא'	המה	ו	

יש לשים לב, שבמק"ג 1525 הנוהג בטקסט בתהלי' כז' 13 [לולא] איננו מתאים להערת המס"ק: "נק[ו]ד למטה ולמעלה", ושניהם אינם מתאימים למס"ג שם, I 313: "לולא... הוי"ו נקודה מלרע [=למטה]". כל זה הוא תוצאת שיטת יב"ח בהכנת המק"ג, והמקורות שסמך עליהם. על כך נחזור להלן בטקסט. מחלוקת משולשת בסימון הנקודות במלה זו היא עתיקה. לפי קטע הגניזה d62,44, יש לסמך: לולא, לפי כ"י א: לוֹלָא, "נקוד מלמע[לה] ולמטה" ולפי כ"י ל: לוֹלָא, "נקוד מלעל ומלרע במו[=בר מן וא"ו]".

ציון ה' [להע' 97] אותיות תלויות במק"ג 1517 ובמק"ג 1525

מק"ג 1525		מק"ג 1517		ד' תלויות:
				ב' לא תלויות:
				א' מסומנת באופן אחר:
				תהלי' פ 14 מיער [=אות גדולה. ועיין קדושין ל.].
				א' תלויה כראוי :
				שופ' יח 30 מנשה
רשעים	ד' אותיות תלויות	[רשעים]	13	
מרשעים	ד' אותיות תלויות ב' ובענן	[מרשעים]	15	
מיער	ד' אותיות תלויות			
מנשה	ד' תלויים			

יש להוסיף שגם בכ"י הקדומים א, ל, כל ארבעת האותיות הנ"ל הן תלויות, וגם שם יש הערות מס"ק מול אותיות אלה [אלא שבכ"י א אין הערת מס"ק מול האות התלויה באיוב לח 13].

ציון ו' [להע' 98] אותיות גדולות במק"ג 1517 ובמק"ג 1525

להלן נרשום את הפרטים של האותיות הגדולות, כפי שמופיעות במק"ג 1517 ובמק"ג 1525. תחילה נרשום, לפי א"ב מה שצויין במק"ג 1517.

<p>(1) <u>אותיות גדולות: מק"ג 1517</u> [סך הכל 6]</p> <p>ד דב' ו 4 אחד</p> <p>ה דב' לב 6 הלה'</p> <p>נ שמ' לד 7 נצר</p> <p>ע דב' י 4 שמע</p> <p>ת דב' יח 13 תמים</p> <p>כ (בנ"ך) תהל' פ 16 וכנה</p>	<p>מק"ג 1525</p> <p>אחד ל' ד"לת רבתי</p> <p>הלה' ה' גדולה</p> <p>נצר ל' נוך רבתי</p> <p>שמע ל' עי"ן רבתי</p> <p>תמים [כלי הערה]</p> <p>וכנה ל' וכ' רבתי מאותיות גדול'</p>
<p>(2) <u>נוסף לאותיות דלעיל</u> [5 בתורה, 1 בנ"ך], שהן כל האותיות הגדולות המסומנות במק"ג 1517, יש במק"ג מהדורת יב"ח את האותיות הגדולות [והערות מס"ק] הבאות :</p>	
<p><u>נביאים וכתובים</u></p> <p>ו - אס' ט 9 ויזתא ל' ו' אריכ'...</p> <p>ח - אס' א 6 חור ח' רבתי</p> <p>ט - איוב ט 34 שבטן ל' ט' רבתי [וכן יב"ח, מס"ג, בר' א']</p> <p>ט - קהל' ז 1 טוב שם ל' ט' רבתי [יב"ח מס"ג, דה"א א']</p> <p>ל - רות ג 13 ליני למדנחאי [ובאו"א 83 ליני (נוך רבתי)].</p> <p>ס - קהל' יב 13 סוף ל' ס' רבתי</p> <p>פ - דב' ו 20 בשפרפרא... פ' תניני רבתי</p> <p>צ - יש' נו 10 צפו צפיו ק', ל' צ' רבתי</p> <p>ת - אס' ט 29 ותכתב ל' ת' רבתי [והשווה (1): תמים (דב')].</p> <p>ז - מל"ב יז 31 נבחז ל' ז"ין רבתי</p>	<p><u>תורה</u></p> <p>ג - ויק' יג 33 והתגלח ג' רבתי מאותיות גדולות</p> <p>ו - ויק' יא 42 גחון ו"יו דגחון חצי התו' באותיו' והו"יו רבתי מאותיות גדולות</p> <p>ז - בר' לד 31 הכזונה הכזונה ל' וזין רבתי ומל' בתו'</p> <p>י - במ' יד 17 יגדל י' רבתי</p> <p>ל - דב' כט 27 וישלכם ל' למ" רבתי</p> <p>ם - בר' נ 23 שלשים מס רבתי</p> <p>ן - במ' כז 5 משפטן ל' נ"ו אריך [צ"ל: +רבתי]</p> <p>ס - במ' יג 30 ויהס ל' וסמ"ך רבתי</p> <p>ף - בר' ל 42 ובהעטיף ל' רבתי מאותיות גדולות</p> <p>כמו כן: צ - דב' לב 4 הצור [תמים] ל' צדי רבתי</p>

(3) יש לשים לב, שבמסורה יש שתי רשימות של אותיות גדולות [עם חילופי נוסח], אחת של אותיות בתורה [כגון או"א 82] ואחת של אותיות בתנ"ך [כגון או"א 83]. והשווה שתי

הרשימות שיב"ח הדפיס: מס"ג, בר' א 1, דה"א א 1], ויש דוגמאות המשותפות לשתי הרשימות. העיון באותיות הגדולות שיב"ח הדפיס [כאן (1), (2)] מעלה, כי למעשה הן מתאימות [ברובן] לרשימת האותיות הגדולות בתנ"ך. אלא, שמתוך רשימה זו חסרות אצל יב"ח: זכרו - מלאכי ג 22; קן - תה"ל פד 4. [לא ציינתי אות גדולה במלה המתחילה ספר בתנ"ך, כי אצל יב"ח כל מלה הפותחת ספר כתובה באותיות גדולות. ובאו"א 83 מסומנת: אנוש (דה"א), משלי, שיר [השירים]]. מאידך, בתורה יש 6 אותיות גדולות במק"ג 1525, מתוך 15-16 המסומנות ע"י יב"ח בתורה, שמתאימות לרשימת המסורה של האותיות הגדולות בתורה [או"א 82], ושלא נמצאות ברשימה של האותיות הגדולות בתנ"ך [או"א 83], והן: הכזונה, שלשים, נצר, ויהס, ובהעטיף, תמים. כל זה הוא תוצאת שיטת יב"ח בהכנת המק"ג לדפוס, והמקורות שהיו לפניו, ולכך נחזור להלן בטקסט. כמו כן, יש לפעמים אצל יב"ח אות מסוימת שהיא אות רבתי בתורה ואות רבתי בנ"ך, כגון: ויהס - סוף דבר; גחון - ויזתא. ויש שיב"ח מציין אות רבתי פעמיים בנ"ך: וכנה (תה"ל פ 16) - ככחי (יהו' יד 11), מס"ק: ל והוא מן א"ב רבתי [הפנים נדפס באות רגילה, ואין התיבה מופיעה ברשימת אותיות גדולות].

(4) יש לציין שבכ"י קדומים המלווים מסורה, כגון כ"י ל, רובן של האותיות הגדולות אינן מצויינות בטקסט של כ"י, אף שהן רשומות במסורה הסופית של כ"י [עיון בכ"י ל, בצלום III, 227-228 = רשימה הכוללת דוגמאות משתי רשימות המסורה הנ"ל של אותיות גדולות]. והשווה כבר ייבין, מבוא, עמ' 40, שציון כי בכ"י ל נמצאות רק 4 מבין כל האותיות הגדולות, והן: אחד, משפטן, שמע, ויהס. [מבין 4 הדוגמאות הללו, ג' הראשונות מתאימות לאו"א 83, הרביעית מתאימה לאו"א 82]. ומכאן, שהסופרים דאז לא ציינו במצחפי מסורה את האותיות הגדולות בהתאם לרשימות, כי אם בהתאם לכ"י מקראיים שהיו לפניהם, שלא הרבו בסימון אותיות גדולות.

(5) על הנושא של ההתפתחות של האותיות הגדולות עיין לעת עתה, פאעור, PAAJR, 35, (1967), עמ' א'-י', וגין', הערות למסורה, א' 227.

(6) אשר לשתי הדוגמאות שרשמנו לחוד [לעיל סוף (ג): (1) דב' לב 4 הצור - אינה מופיעה באו"א 82 ולא באו"א 83. בעל מ"ש כתב על אתר, שהוא ראה רשימה בכ"י שכללה דוגמה זו. (2) מל"ב יז 31 נבחז, ל' זי"ן רבתי - גם היא איננה מופיעה באו"א 83 או בנוסח אחר של רשימה של אותיות גדולות בתנ"ך [כגון מס"ג - בר' א 1, דה"א א 1]. מקורה של זי"ן גדולה זו היא בחילוף בין ז' ונו"ן סופית, הדומות בצורתן בכ"י. חילוף זה בפסוקינו הוא קדום מאד כפי שניתן ללמוד ממס"ג כ"י רויכלין 3, שופ' יז 31: "ג' מיל' פליג' נהרדעאי וסוראי בין נון ובין זין [=ז' - ז']... (3) את נבחן [מל"ב יז 31] לנהרד' בזין, סורא' בנון". [ושים לב לחילוף נוסח פה: בכ"י ל: עשו נבחז; בכ"י רויכלין 3: עשו את נבחז, וכן בתרגום שם: ית נבחן (עם חלוף ז'-ז'). וכן במס"ג כ"י רויכלין 3 לשופ' יז 31 שציטטנו כאן. וכן בדפוס הנביאים עם פ' רי"א: את נבחז (כפי שהעיד מ"ש, מל"ב יז 31)]. ועיון מ"ש, מל"ב יז 31, וכן הערת BH³ לפסוק.

אותיות קטנות במק"ג 1517 ובמק"ג 1525

ציון ז' [להע' 99]

להלן נרשום את הפרטים של האותיות הקטנות, כפי שמופיעות במק"ג 1517 ובמק"ג 1525. תחילה נרשום את האות הקטנה היחידה (1) הנמצאת במק"ג 1517, ואת האות הקטועה שם.

<p>(1) <u>אות קטנה: מק"ג 1517:</u></p> <p>ה בר' ב 4 בכראם</p> <p>[ו] במ' כה 12 שלום [=וא"ו]</p> <p>קטועה. ועיין קדושין סו:]</p>	<p><u>מק"ג 1525:</u></p> <p>בכראם ה' זעיר'</p> <p>שלום [=אות קטנה] ו' זוטא והיא חד מא"ב</p> <p>מאותיות קטנות</p>
<p>(2) <u>נוסף לאות הקטנה היחידה הנ"ל שבמק"ג 1517, ובנוסף לאות שהיא קטועה במק"ג 1517, וקטנה במק"ג 1525, יש במק"ג מהדורת יב"ח האותיות הקטנות [והערות מס"ק] הבאות [ע"פ סדר א"ב]:</u></p> <p>א - ויק' א 1 ויקרא [מס"ג: אל"ף זעירא מאותיות קטנות...]</p> <p>ד - משלי כח 17 אדם ל' ד' זעירא</p> <p>ז - אס' ט 9 ויחא ל' ... וז' זעיר'</p> <p>ט - איוב ב 9 טבעו ט' זעיר' מן א"ב מאתיין זעיר'</p> <p>י - דב' לב 18 תשי ל' יוד זעיר'</p> <p>כ - בר' כג 2 ולביתה ל' כף זעיר'</p> <p>ל - איוב א 12 לוא ל' זעיר'</p> <p>פ - דנ' ו 20 בשפרא פ' קדמ' זעירא</p> <p>ץ - איוב טז 14 פרצ (2) ל' צ אריך זעיר'</p> <p>ק - בר' כז 46 קצתי קוף זעיר' מן א"ב מאותיות קטנות</p> <p>ש - אס' ט 9 פרמשתא ל' שין זעיר'. ס"א רי"ש תי"ו זעיר' [וכן מס"ג ויק' א 1]</p> <p>[ובמסורה סופית בתחילתה-ת זעירא].</p> <p>ת - אס' ט 7 פרשנדא ל' תי"ו זעיר', ל' שין זעיר' [צ"ל: רבתי (?) כן מס"ג כאן],</p> <p>ס"א מסר שי"ן זעירא [וכן מס"ג, ויק' א 1 ומסורה סופית בתחילתה].</p>	
<p>ועיין עוד: דב' ט 24 ממרים [גם מ"ם ראשונה רגילה], ואילו במס"ג: "ממרים מ"ם קדמ' קטנה והיא אחת מאלפא ביתא דאותיות קטנות, וסימ' נמסר (נמסר) בריש ספר ויקרא' .</p>	

(3) יש לציון, שאם אמנם יש במהדורת יב"ח 14 אותיות קטנות [לעומת 1 במק"ג 1517], מכל מקום גם 14 אלו אינן ממצות את כל האותיות הקטנות הרשומות ברשימות המסורה של א"ב אותיות קטנות בתנ"ך, למשל באו"א 84, ובמס"ג שיב"ח הדפיס בעצמו [ויק' א 1; מסורה סופית בתחילה]. [ויש חילופים בין הרשימות, השווה פאעור, 35, PAAJR (1967), עמ' א'-י', אנצ' תלמודית כרך א', עמ' ק"צ-קצ"ב וגין', הערות למסורה, א 229]. ובפרט יב"ח הדפיס בפנים הטקסט כחצי מן האותיות הקטנות הרשומות במסורה, כגון או"א 84.

(4) יש להעיר, שבכ"י ל לא צויינה אפילו אות אחת מהאותיות הקטנות [להוציא קטגוריה נפרדת של שלש נ' זעירות, עיין כאן (5)], למרות שנמסרה במסורה הסופית של כ"י ל רשימה שלימה בסדר א"ב של אותיות קטנות בתנ"ך. [והשווה לעיל ציון ו', 4].

(5) ובאשר לג' מקרים של נון סופית קטנה [שמקורן בחילוף ז' - נ', והשווה לעיל ציון ו', 6 בסוף; ובגלל שהן שלש, הן רשימה בפני עצמה באוספים שונים = או"א 178, ואינן נכללות ברשימה הרגילה של האותיות הקטנות, כגון או"א 84]: לא נדפסה אף אות מהן במק"ג 1517, אבל מול אחת מהן רשומה מעין הערת מסורה קטנה בגליון, תופעה שהיא נדירה שם, ואילו במק"ג 1525 מופיעות כולן, ומול כל אחת מהן יש הערת מס"ק:

מק"ג 1525		ג' נובין זעירין: מק"ג 1517	
ארן	נון זעיר' חד מן ג' נובין זעירי'	יש' מד 14	[ארן (=נו"ן רגילה)] "נון קטנה"
ונבושזבן	דאית בא"ב דאתוון זעירין ג' נובין זעירין	יר' לט 13	[ונבושזבן]
ונרגן	ג' נובין אריכין זעירי'	משלי טז 28	[ונרגן]

על התופעה ההפוכה, חלוף ז' ב-נ', עיין ציון ו', 6.

(6) יש להוסיף, שבמק"ג 1525 צוייננו במס"ק עוד שתי אותיות יוצאות דופן בצורתן [=קופין דבוקין], אם כי בטקסט האותיות נדפסו בצורתן הרגילה:
שמ' לב 25 בקמיהם - ב' קופין דבוקי' בתו'
במ' ז 2 הפקדים - ב' קופין דבקי ולא זייניל בקמיהם ודין.
שתי אותיות אלה מהוות את רשימת או"א 161, הן בעצמן שייכות למערכת של ס' תאגי ולכך שייכת גם הערת המס"ק במק"ג 1525 בבר' יא 32 על המלה בחרן [=נדפסה בצורה רגילה]:
"בון הפוכה". עיין על כך לעת עתה, מ"ש על אתר. לבסוף יש לשים לב, שבדפוס שני של מק"ג 1525 [=מק"ג 1548], מכין ההערות שהוסיפו במס"ק [תופעה נדירה שם. השווה דוגמא אחרת, מס"ק, יהושע ו 8], נמצאת ההערה הבאה בשמ' ג 19 על המלה ואני [=נדפסה בצורה הרגילה]:
"נון עקומה". גם הערה זו שייכת למערכת של ס' תאגי [השווה צורתה, גין', מסורה, II [=בצלום IV], עמ' 687 טור ב'].

ציון ח' [להע' 100:2] קרי ולא כתיב במק"ג 1517 ובמק"ג 1525

להלן נרשום את המקרים של "קרי ולא כתיב" במק"ג 1517 ובמק"ג 1525, על פי מידת

הדיוק במק"ג 1517.

ק' ולא כ': מק"ג 1517	מק"ג 1525
מקרה אחד לא צויין: שמ"ב ח 3 בנהר פרת [כן בטקסט עצמו]	בנהר: פרת ק' ולא כתי'
ה' מקרים שמוסיף את תיבת הקר' בגליון, אבל לא מוסיף את המונח ק' ולא כ': כאן חסר הטעם: מל"ב יט 37 ואדרמלך ושראצר בניו י'ר' לא 38 ימים י'ר' נ 29 יהי- לה'	בני ק' ולא כתי' איש קרי ולא כתי' בניו קר' ולא כתי' [אני מצטט מהמקור. במהדורת הצילום חסר (!) מל"ב יט 23b-כ 11a]. באים קרי ולא כתיב לה קרי ולא כתי' [אין נקוד של מפיק ה"א. וכן כ"י ל].
מקרה שמוסיף את המונח "קרי": רות ג 5 אשר תאמרי אלי קרי	קר' ולא כתי' [תיבת "אלי" חסרה בהערה].
ג' מקרים שמוסיף כראוי את המונח "קרי ולא כתיב": כאן חסר "הטעם": מל"ב יט 31 ה' צבאות קרי לא כתיב רות ג 17 כי אמר אלי קרי ולא כתיב	כן ק' ולא כתי' צבאות קרי ולא כתיב [אני מצטט מהמקור. בצילום חסר]. קרי ולא כתי' [תיבת "אלי" חסרה בהערה].

שים לב, במק"ג 1517 חסר "העיוגול" מעל הניקוד בשני המקרים מרות. והשווה להלן ציון י', 3.

ציון ט' [להע' 100:3] כתיב ולא קרי במק"ג 1517 ובמק"ג 1525

להלן נרשום את המקרים של "כתיב ולא קרי" במק"ג 1517 ובמק"ג 1525, לפי מידת הדיוק

במק"ג 1517.

<p>מק"ג 1525: נא נא כתי' ולא קרי</p>	<p>מק"ג 1517: מקרה שהכתיב אינו מנוקד, מל"ב ה 18 יסלח-נא-ה' יש עיגול המפנה להערה, אבל חסרה ההערה בגליון:</p>
<p>חמש (2) חמש כתי' ולא קרי</p>	<p>מקרה שמוסיף את ההערה יחז' מח 16 חמש חמש מאות - "לא קרי" :</p>
<p>אם ח' מלין כתיב ולא קרינ'</p>	<p>מוסיף את ההערה "כתיב שמ"ב יג 33 כי אם אמנון - ולא קרי" :</p>
<p>אם אם כתי' ולא קרי'</p>	<p>שמ"ב טו 21 כי אם במקום - כתיב ולא קרי</p>
<p>את כתי' ולא קרי</p>	<p>זר' לח 16 חי ה' את אשר לנו - כתיב ולא קרי</p>
<p>אם כתי' ולא ק'</p>	<p>זר' לט 12 כי אם כאשר ידבר - כתיב ולא קרי</p>
<p>ידרך (2) כתי' ולא קרי</p>	<p>זר' נא 3 אל ידרך ידרך הדרך - כתיב ולא קרי</p>
<p>אם כתי' ולא קרי</p>	<p>רות ב 12 כי אם גאל - אם כתיב ולא קרי</p>

במק"ג 1517 חסר ה"עיגול" מעל המלה ברות. והשווה להלן ציון י, 3. כדי שלא תהיה אי-הבנה, הוסיף פרטנסיס בהערה בגליון כסי רות את המלה שאליה התכוונה ההערה.

ציון י' [להע' 100:18] על עותק יוצא דופן של תנ"ך מהדורת פרטנסיס

בפורמט קטן [רע"ח]

(1) תאריך השלמת תנ"ך מהדורות פרטנסיס בפורמט קטן [עם ההערות בגליון] הוא רע"ח, כפי שראינו בהע' 100:18. והנה בזמן האחרון הצביע י. מהלמן [ארשת ג', תשכ"א, עמ' 93-96. ועיין להלן] על עותק באוספו [העותק נמצא היום בספריה הלאומית בירושלים] של המהדורה בפורמט הקטן, הזהה בתוכנו לעותק של רע"ח, אלא שיש בה שער שונה, הכתוב לטינית וצויין בו התאריך 1511. על סמך עותק זה טען מהלמן, שהפורמט הקטן נדפס באמת בשנת 1511, אלא שלא הופץ עד לשנת רע"ח [תאריך הנמצא בקולופון של כל העותקים של הפורמט הקטן], וצדקו האומרים שכומברג התחיל להדפיס בשנת רע"א. כרם, הוכיח א. רוזנטל [סיני ע"ח, תשל"ו, עמ' קפ"ו-קצ"א]

ששער זה הוא מזוייף, כיוון שהוא כולל את הסמל של המלך הנרי הרביעי, שמלך בשנים 1589-1610; וא"כ הספר לא יצא לאור בשנת 1511, ואין הוכחה משער זה להתחלת העבודה בבית דפוסו של בומברג. לאחר מכן חזר מהלמן לנושא זה [גנוזות ספרים, תשל"ו, עמ' 13-17 (-20) = מאמרו הנ"ל עם תיקונים. עיין להלן] והודה שהשער מזוייף. קשה היה לו לסגת מן התאריך 1511, ולכן טען שהמזייף העתיק [בסוף המאה השש-עשרה] את התאריך הקדום [1511] ע"פ עותק שהיה לפניו. כלומר, מהלמן מחזיק בדעתו שהתנ"ך בפורמט קטן [וכן הפורמט הגדול = מק"ג מהדורת פרטנסיס] נדפס לראשונה בשנת 1511, אלא שלא הופץ עד לשנת רע"ח.

לו היתה טענתו נכונה, היה חידוש גדול בדבר (!) שהרי משמעה, שפרטנסיס גמר את עבודתו על המהדורה כבר בשנת 1511. ואולם, הדבר מנוגד לכל מה שידוע לנו על פרטנסיס ויחסו לבומברג: (1) שחיבר תרגום לטיני לתה"ל, אותו הדפיס בומברג בשנת 1515, שנה בה קיבל פריווילגיום להדפיס [השווה H. Brown, *The Venetian Printing Press* (1891), עמ' 63, וע"ש עמ' 105, קאלה, *שתי מהדורות* (1954), עמ' 53, 54 = (1956), עמ' 130-131, קומפ. עמ' 743, גניזה, עמ' 120. והשווה לאחרונה בעברית, בניהו, *דפוס ויניציאה* (1971), עמ' 17]. (2) שלאחר נסיון זה ההדיר פרטנסיס מהדורת תנ"ך שלם בעברית = מק"ג שהדפיס בומברג בשנת 1517.

(2) ברם, נוכיח עתה, שהעותק הנ"ל מאוסף מהלמן עם שער 1511 זהה בתוכנו למהדורת רע"ח ואינו אלא עותק נוסף של מהדורת רע"ח. לשון אחר, התאריך 1511 שבשער הוא זיוף [כדברי רוזנטל הנ"ל].

נראה, שהמהדורה בפורמט הקטן [זו עם שער 1511] כוללת תיקונים של המהדורה שבפורמט הגדול = מקראות גדולות, שנשלם Dec. 11, 1517 [עיין לעיל ה' 1]. לפיכך, המהדורה הקטנה נדפסה אחרי מק"ג [שנשלם Dec. 11, 1517] והתאריך 1511 שבשער העותק מזוייף.

(3) (א) במהדורה בפורמט גדול = מק"ג [Dec. 11, 1517] יש, כפי שצינו לעיל, הערות הרשומות בגליון, חלקן תיבות של ה"קרי" וחלקן חילופים שהעורך מצא בכי"י שבדק. כדי לציין לאיזו מלה בטקסט השתייכה ההערה בגליון, הדפיס העורך בטקסט עיגול קטן מעל המלה המתאימה, כגון יהושע א 6 לאבתם - לאבותם (בגליון). [עיגול זה דומה למה שנמצא במצחפי מסורה, למשל בקשר להערות של קו"כ]. ברם, העיון מעלה, שהעורך לא הוסיף את העיגולים האלה באופן שיטתי עד לתחילת ס' יהושע. כי לפני כן: (א) בתורה חסרים העיגולים בכלל [להוציא שלשה מקרים: בר' מ 13 (עיין לעיל ה' 13, א'), שהוא גם אחד מבין ששת היוצאים מן הכלל בתורה בהם הצביע העורך על חילוף בכי"י*], (ב) במגילות מופיעים העיגולים בהדרגה: שה"ש, רות - חסרים העיגולים [והשווה לדוגמא, לעיל סוף ציון ח', ט'], איכה - נמצאים בפרקים א'-ב', וחסרים בפרקים ג'-ה', קהלת - חסרים בפרקים א'-ד' 16 ונמצאים בפרקים ד' 17 - י"ב [להוציא ז 16: תשומם], אסתר - יש עיגולים בכל הספר [להוציא ב 13].

ושים לב, מכאן ראיה, שהסדר המקורי [ולפחות של ההדפסה] של המהדורה בפורמט קטן היה: תורה, מגילות, נביאים וכתובים. [וכן הוא סדר ההדפסה בעותקים שונים של הפורמט הגדול=מק"ג 1517, שראיתי בספריה הלאומית בירושלים, וכן הוא סדר ההדפסה בפורמט הקטן, דפוס שני, 1521 (גינ' מבוא, עמ' 953)]. כי לו היה הסדר המקורי ת' נ' ר' (עם מגילות במקומם, בכתובים), כפי שנכרכו חלק מהטפסים שבידינו (עם מגילות בכתובים, כמעט במקומם), אי אפשר להסביר למה אחר יהושע, בו התחילו העיגולים מעל למלים בעקביות, נפסקו פתאום העיגולים במגילות (שה"ש, רות) והתחילו שוב באופן בלתי עקבי (איכה, קהלת). במלים אחרות, לפנינו נסיונות של העורך להשתמש בעיגולים בתחילת המהדורה.

והנה, במהדורה בפורמט הקטן [עם שער 1511 (וכן זו של רע"ח)] אנחנו מוצאים, שהמצב תוקן במקצת בקשר לעיגולים: (א) בתורה עדיין חסרים, כדלעיל [להוציא שלשה המקרים שצויינו לעיל], אבל (ב) במגילות השמוש בהם מלא יותר מהנמצא בפורמט הגדול: שה"ש-חסרים [להוציא חלופה (א) 8] וחלופה לקראת הסוף (ז 9), [רות - יש עיגולים] [להוציא מקרה אחד לקראת הסוף (רות ד 5)], איכה - נמצאים בפרקים א, ב', ג' וחסרים בפרקים ד'-ה' [להוציא איכה ה 7 (2x)], כאן נמצא סימן אחר (=Y) במקום העיגול, [קהלת - נמצאים עיגולים לאורך כל הספר] [להוציא ג 21, י 8], אסתר - יש עיגולים [להוציא ב 13, ט 27]. מכאן נראה שהמהדורה הקטנה נדפסה לאחר שנדפסה מהדורת מק"ג, שנשלמה Dec. 11, 1517.

(ב) שמא תאמר, כיוון שהפורמט הקטן יצא בשני כרכים - ובעותקים שראיתי [ספריה לאומית בירושלים (1), מכון שוקן (1)] נכרכו המגילות בכרך השני, בכתובים, כמעט לפי מקומם - ההוכחה הנ"ל מלמדת שהכרך השני יצא לאור לאחר מק"ג 1517, אך אין בכך לסתור שכרך א' (עם השער 1511) נדפס אולי בשנת 1511. על כך יש להשיב, שיש הוכחה נוספת של תיקון במהדורה הקטנה, תיקון הנמצא בכרך א'. כי כפי שציינו, במק"ג 1517 חסר בגליון ליד תיבות הקרי המונח "קרי". והנה, מצאתי בפורמט הקטן [עם השער 1511 (וכן דפוס רע"ח)] במקום אחד, בר' לט 20, שהמונח נתוסף בגליון: אסורי "אסירי ק" (1). הרי שזה שינוי ותיקון מהנדפס במק"ג 1517, שם חסר המונח "ק". לפיכך ברור, שהפורמט הקטן יצא לאור לאחר הפורמט הגדול. ולפי שעותק מהלמן זהה למהדורת רע"ח, פורמט קטן, אין הוא אלא עותק נוסף של מהדורת רע"ח, אלא ששערו מזויף.

(4) לפיכך, אין ללמוד ולא כלום מהעותק [עם השער המזויף] מאוסף מהלמן על התחלת העבודה בבית דפוסו של בומברג. התאריך December 10, 1516, [לעיל ה' 23] של הספר הראשון שברשימתו של פריימן, בומברג, עמ' 79, עומד במקומו כתאריך סיום הדפסת הספר הראשון בבית דפוסו של בומברג, והתחלת העבודה היתה א"כ בשנת 1516 או 1515.

ט"ו טבת וע"ז =

(5) נוסף להוכחה שהבאנו כאן (3). עיון חוזר מעלה, כי בתאריך Dec. 10 1516 גמרו להדפיס שני ספרים בבית דפוסו של בומברג :

(א) תורה עם פ' רש"י ותרגום, מגילות עם פ' רש"י ותרגום, הפטרות ופ' רד"ק - פורמט גדול 2⁰.

(ב) תורה, מגילות, הפטרות - פורמט קטן 4⁰ [=כלי תרגום וכלי פירוש]. כפי שיתברר להלן, הפורמט הקטן הוא הטקסט של הפורמט הגדול בהשמטת התרגום והפירוש. על קיומו של הספר הראשון אנחנו למדים מהקולופון של הפטרות עם פ' רד"ק, (2⁰), אותו ציטט רמשי"ש, ק"ב, מס' 28b [ובעקבותיו הברמן, בומברג (1978), מס' 4]. יושם לב שהפטרות אלה הן חלק מהספר הראשון, אלא שנמכרו גם בנפרד. על קיומו של הספר השני הודיע פורגס במאמרו ב-ZfHB, V (1901), עמ' 31-32. שם, עמ' 32, ציטט לשון הקולופון במלואו, הדומה ללשון הקולופון של הספר בפורמט הגדול. אצטט את שני הקולופונים זה מול זה [במקומות שרמשי"ש כתב וכו', שמתי ג' נקודות. ואפשר להשלים את החסר, לרוב, ע"פ הקולופון השני]:

<p>תורה, מגילות, הפטרות - 4⁰, ט"ו טבת וע"ז</p> <p>קולופון [פורגס, ZfHB, V, עמ' 32]:</p>	<p>תורה עם פ' רש"י ותרגום, מגילות עם פ' רש"י ותרגום, הפטרות עם פ' רד"ק - 2⁰</p> <p>קולופון [רמשי"ש, ק"ב, מס' 28; תאריך הספר נזכר שם בנפרד ע"י רמשי"ש: ט"ו טבת וע"ז]</p>
<p>נדפס עם רב העיון על ידי צעיר המחוקקים דניאל בומבירגי <u>בויניציאה עיר הגדולה תחת ממשלת השררה</u> ותשלם כל המלאכה הזאת חמשה חומשי תורה עם חמש מגילות והפטרות של כל השנה כפי כל המנהגים בשנת עז"ר בט"ו לחדש טבת, בשנת ד' לפיפור ליאון עשירי האל ית' יזכנו להשלים כל הארבעה ועשרים כפי חסדיו ורחמיו הגדולים.</p>	<p>נדפס עם רב העיון ע"י צעיר המחוקקים דניאל בומבירגי...</p> <p>ותשלם המלאכה הזאת (!)</p> <p>חמשה חומשי תורה עם התרגום ופ' רש"י וחמש מגילות עם התרגום ועם פ' רש"י והפטרות של כל השנה כפי כל המנהגים עם פ' רד"ק בשנת עז"ר...</p> <p>האל ית'... יעזרנו להשלים כל המלאכה שהתחלנו לעשות והוא כל הכ"ד עם תרגום... ועם פ' כל ספר וספר שיהיה יותר נכון כפי שכלנו וכפי שכל כל היהודים</p>

(המשך הטבלה בעמוד הבא)

קולופון 1516 - 4 ⁰ (המשך)	קולופון 1516 - 2 ⁰ (המשך)
<p>-</p> <p>-</p> <p>ברוך ה' הנותן ליעף כח ולאין אונים עצמה ירבה. תם ונשלם שבח לאל בורא עולם.</p>	<p>היושבים כאן בוויניציאה והבאים אלינו לראות מלאכתנו ועצבון ידינו ברוך ה' הנותן ליעף כח...</p>

את ההבדל בין שני הספרים הדגיש לאחרונה, א. רוזנטל, סיני ע"ח, עמ' קפ"ז ה' 8.
ואילו הברמן, בומברג (תשל"ח), לא דייק ברישום הפרטים של מהדורות אלה (עיין שם, מס' 4-6).

והנה, מתוך דברי הקולופונים נראה, שהחלק של התורה והמגילות של הספרים האלה--
הראשון עם תרגום ופ' רש"י, והשני בלעדיהם-- הם החלקים של תורה ומגילות שנכללו לאחר
מכן:

- (א) במק"ג 1517 [נשלם כולו Dec. 11, 1517] - פורמט גדול 2⁰
(ב) בתנ"ך רע"ח - פורמט קטן 4⁰.

שהרי בכל אחד מהקולופונים משנת 1516 מצויין שגמרו תורה ומגילות (והפטרות)
ב-1516, Dec. 10, ומתפללים שה' יעזרם להשלים את כל הארבעה ועשרים. לאמר, מה שגמרו
להדפיס הוא חלק מהתנ"ך שהם מקווים להשלימו [הראשון עם תרגום ופ' כל ספר וספר, והשני
בלעדיהם]. [והשווה רוזנטל, שם].

מכאן עולה, שמתוך התנ"ך פורמט קטן, שנשלם כולו בשנת רע"ח [ולא לפני Dec. 11, 1517,
כשנשלם מק"ג 1517], החלק של תורה ומגילות הושלם בתאריך Dec. 10, 1516. ולפי דברינו
כאן (3), הדפסה זאת של תורה ומגילות נעשתה תוך כדי מספר תיקונים של הפורמט הגדול.

ומכאן ששער "1511" בטופס מהלמן הוא זיוף, שהרי השער נמצא בכרך א', הכולל את
התורה שהושלמה (יחד עם המגילות) Dec. 10, 1516, ונביאים ראשונים שבכרך א' הושלמו בתאריך
מאוחר עוד יותר.

ציון י"א [להע" 100:20] על האפשרות שקובלנה נגד עורך מק"ג 1517 שלא היה יהודי
השפיעה בהחלטת בומברג להדפיס מהדורה חדשה של מק"ג,

בעריכתו של יהודי

היתכן שקובלנה מאת יהודים נגד עורך מהדורת תנ"ך 1517 שלא היה יהודי - לו הושמעה
לאחר שיצאה מק"ג 1517 ולפני 1525 - היתה לה השפעה בהחלטת בומברג להדפיס מהדורה חדשה
של מק"ג בעריכתו של יהודי? בומברג היה רגיש לדעות של היהודים, שהיו בין לקוחותיו,
[אף כי בומברג לא חש בתחילה שתהיה התנגדות לעורך לא יהודי]. ולו קבלו נגד העורך, אפשר

שבומברג שמע קובלנטס וביקש להסירה מעליו. הדבר מסתבר מהעובדות הבאות, שמהן אנו רואים שבומברג טרח לדאוג לריגשות היהודים, ודווקא בקשר למהדורת התנ"ך:

(א) עם זאת מהדורת מק"ג 1517, הוציא בומברג את מק"ג 1517 גם בעותקים שהשמיט מהם את הקדשת המהדורה ע"י העורך לאפיפיור, הכתובה לטינית [בהתחלת המהדורה]. [עותק כזה ראיתי בספריית שוקן בירושלים. וכבר ציין קאלה, פליקס (1947), עמ' 34 ה' 10, שהוא ראה טופס כזה בספריית בודלי. מה שקאלה העיר שם, שברלינר ראה טופס כזה, לא הבנתי על מה קאלה הסתמך, כי אין זכר לכך אצל ברלינר, בומברג. לאחרונה הצביע בניהו, דפוס ויניציאה (1971) עמ' 18, שקיימים עותקים כאלה. ברם, מה שציין שם בניהו שהעותקים המכילים הקדמה לטינית מכילים גם תוספת לטינית בשער, לא ידעתי למה התכוון, כי לא ראיתי תוספת לטינית בשער. על ההקדשה הלטינית הנ"ל, עיין לעיל ה' 19].

(ב) בעותקים הנ"ל השמיט בומברג גם את האיסור של האפיפיור [=פריביליגיום] משנת 1515, הכתוב אף הוא לטינית [בסוף המהדורה], לבל ידפיסו שוב בתוך עשר שנים את המקראות הגדולות. [האיסור הזה צוטט ע"י גינ', מבוא, עמ' 936 ה' 1, ושם (עמ' 935-936) תרגמו גינ' לאנגלית. האיסור צוטט גם ע"י קאלה, קומפ., עמ' 743 ה' 4, ושם בטקסט מביא קאלה את תוכנו בגרמנית. לאחרונה ציטט גם בניהו, דפוס ויניציאה (1971) את הטקסט של האיסור, והוסיף צילום מוקטן של המקור (עמ' 18) וגם תירגום לעברית (עמ' 19). יש לציין, שכרך ד' של טופס ב' של מק"ג 1517 שבספרייה הלאומית בירושלים, שייך למהדורות שנשטט מהן האיסור הלטיני בסוף המהדורה].

(ג) ובדומה, כשהוציא בומברג מהדורה זו באותה שנת רע"ח בפורמט קטן, הוא השמיט שוב, והפעם בכל הטפסים, את ההקדשה והאיסור הנמצאים במהדורה הגדולה. השווה גינ', מבוא, עמ' (948-949) [נעלמו ממנו העותקים המיוחדים בפורמט הגדול. עיין כאן (א)].

(ד) יתירה מזו. בשנת 1521, כשהוציא בומברג דפוס שני של הפורמט הקטן הנ"ל, הובא התנ"ך לדפוס ע"י יהודים, האחים אדיל קינד. הם הודיעו על "כשרותם" בחתימת הספר [יושם לב, הקולופון נדפס באותיות גדולות ועבות] בצינם את עבודתם בהדפסת התלמוד והאלפסי, שהיתה בעיצומה בבית דפוסו של בומברג. [גינ', מבוא, עמ' 952, 953 וה' 1, ציטוט של הקולופון: "נדפס שנית... בחדש אלול בשנת רפ"א...". August 1521].

יצויין שעתה, בשנת 1521, היתה לאחים אדיל קינד האפשרות לציין את "כשרותם", בעבודתם על התלמוד והאלפסי. ברם, לאחר מכן, אחד מאחים אלה, קורניליו אדל קינד - שהגיה ספרים רבים בבית דפוסו של בומברג במשך תקופה ארוכה - התנצר, כפי שאנו לומדים מתוך מכתב של המקובל הנוצרי G. Postel משנת 1555, שפרסם א. שפאניער, קרית ספר ה', עמ' 278. מ"מ, אדיל קינד התנצר כנראה לא לפני 1555. השווה ח. ילון, פרקי לשון (1971), עמ' 55-57, [=קרית ספר ו', 1930/1929, עמ' 145 ואילך]. על עבודת קורניליו בבית דפוסו של בומברג, עיין לאחרונה הברמן, בומברג (תשל"ח), ע"פ המפתח. ועל עבודת קורניליו לאחר שנסגר בית דפוסו של בומברג, עיין לאחרונה הברמן, קורניליו אדיל קינד ובנו דניאל - ורשימת הספרים שנדפסו על ידיהם (ירושלים תש"מ).

(ה) כפי שציינו לעיל [ה' 100:18], בדפוס שני זה של הפורמט הקטן, הושמטו כמעט כל ההערות בגליון שהביאם פרטנסיס במהדורה הראשונה.

לפיכך מסתבר, שבומברג טרח לדאוג לריגשות היהודים [שהיו בין לקוחותיו], ודווקא בקשר למהדורת תנ"ך 1517 בגילגוליה השונים. מעתה נכון לומר, לו קבלו היהודים - לאחר שיצא לאור מק"ג 1517 ולפני 1525 - שעורך מק"ג 1517 לא היה יהודי, [ולדעתי, כך משמע מהפרטים שהבאנו בקשר לדפוס שני של הפורמט הקטן, שנת 1521], אפשר שקובלנתם השפיעה על החלטת בומברג להדפיס מהדורה חדשה של מק"ג בעריכתו של יהודי [=יב"ח].

ציון י"ב [להע' 100:21] על המרת דתו של יב"ח

(1) כפי שציינו בטקסט, פרטנסיס המיר את דתו עוד לפני שהתחיל את עבודתו על מק"ג 1517 [הוא התנצר כנראה סביב שנת 1506. השווה לעיל ה' 9]. לעומת זאת, יב"ח, בשעת עבודתו על מק"ג 1525, וכן על כל יתר הספרים שהגיה בבית דפוסו של בומברג - האחרון מהם בשנת 1527 (עיין עליו ציון ג') - היה יהודי. שהרי יב"ח התנצר לאחר 1527 וקודם ל-1538. אחר 1527: כאותה שנה, 1527, יצא בדפוס בומברג חומש ותרגום עם הקדמה מאת יב"ח [השווה לעיל ה' 47, וכן ציון ג'], והימנה ברור שיב"ח עוד לא התנצר [ועיין עוד להלן (3)]. קודם ל-1538: כאותה שנה יצאה לאור מס"מ, בו כתב אליהו בחור על יב"ח מה שציטטנו בטקסט: "היה שמו לפנינו בישראל נקרא יעקב, תהי נשמתו צרורה בצרור הנקוב" (שם, עמ' 94), ומכאן שיב"ח כבר התנצר ומת. יש להוסיף כפי שהעיר שד"ל, אוצר נחמד, ג' (1860), עמ' 112, כי המרת דתו של יב"ח גם נזכרה במפורש במשניות דפוס יושטיניאן (ויניציאה 1546), בסוף סדר טהרות. וכך כתוב שם: "ואלה הם דברי המגיה הראשון שהיה שמו לפנינו בישראל יעקב בר חיים שהגיה סדר טהרות עם פירוש רבינו שמשון ז"ל [בדפוס בומברג, ויניציאה 1523]. ולפי שאמר החכם קבל האמת ממי שאמרו ראינו להדפיס דבריו פה: אמר יעקב בר' חיים ׳ אדוניו ל׳...נל...״ [והשווה גיב', יב"ח, עמ' 11-14. ויש לתקן את דבריו שם במקצת, כגון בעמ' 13, שהרי אין הוכחה שיב"ח המשיך לעבוד, אפילו זמן מה, אצל בומברג לאחר 1527, לאחר שהתנצר. כי דברי המגיה הראשון [=יב"ח] של סדר טהרות עם פ' ר"ש משנץ, המובאים שנית במשניות דפוס יושטיניאן (ויניציאה 1546), הם בעצם רק דפוס שני של דברי יב"ח במהדורתו של 1523, קודם שהתנצר].

(2) כיוון שידועים שיב"ח התנצר קודם ל-1538, וכיוון שלאחר 1527 אין שמו מופיע בספר שיצא לאור מבית דפוסו של בומברג, מניחים החוקרים בצדק, שלאחר שיב"ח התנצר [אפשר קרוב לשנת 1527], כבר לא מצא עבודה בבית דפוסו של בומברג. יתר על כן, משום שהתנצר, כשבאו להדפיס מק"ג שנית בשנת 1548 בויניציאה, השמיטו המדפיסים [כנראה בהשפעת אל"ב] את שמו של יב"ח מתחילת הקדמתו שבראש המהדורה, ובמקומו כתבו "אמר המעתיק". וכן הוא בכל המהדורות למן שנת 1548 [גיב', הקדמת יב"ח, עמ' 36 ה' 1]. בדומה לכך, השמיט אליהו

בחור במק"ג דפוס שני 1548 את שמו של יב"ח משיר השבח בסוף המהדורה [ח. ילון, פרקי לשון, עמ' 56]. ועיין עוד ה' 79a. מכל מקום, תחילת דברי יב"ח בסוף כרך ד' (מק"ג) על המסורה הסופית ועל "דרכי הניקוד", נדפסו גם בדפוס השני של מק"ג (1548), עמ' תתפ"ט מבלי להשמיט את שמו של יב"ח (2x) (!). השמטה מכוונת נוספת, היא ההשמטה בדפוס שני (1543) של חומש ותרגום 1527, את הקדמת יב"ח לתרגום [לעיל ציון ג', 2].

מעניין, שבקולופון של מק"ג, דפוס שלישי 1568, מזכיר מגיה הדפוס את יב"ח במפורש, ומתארו: "החכם רבי יעקב בן חיים נ"ע [=נוחו עדן]". לאמר, בשנת 1568 לא ידע המגיה, יצחק ב"ר יוסף סלם, שיב"ח התנצר. כמו כן לא ידע על כך ר' מאיר אנגיל בשנת 1622 [עיין בטקסט מיד לפני ה' 201]. העובדא שיב"ח התנצר התגלתה מחדש רק במאה ה-י"ט [השווה גינ', יב"ח, עמ' 11-13].

(3) ראינו א"כ שיב"ח התנצר לאחר שהגיה את חומש ותרגום מהדורת 1527. ויש לשאול: האם יש רמז בדברי יב"ח לסיבת התנצרותו? התשובה היא שיש רמז יחיד לכך. מצאתי אותו בדברי יב"ח משנת 1527, בתחילת הקדמתו לחומש ותרגום, דפוס ויניציאה 1527, מהדורה נדירה שהיא הספר האחרון שהגיה יב"ח בבית דפוסו של בומברג. כך הוא לשונו של יב"ח שם [שים לב, דבריו מלאים לשון תנ"ך, והשווה גם ה' 213 וציון ב', 2]:

"אחרי אשר ראינו כי יד קורות הזמן הולכת וקשה, ועל גפי מרומי העברי' [ס] [ע' משלי ט 3], דא לדא נקשה לבלע חכמתם [ע' תהל' קז 27] ולסתור תבונת' [ס], ואריה כבקר יאכל תבן [ע' יש' יא 7], ויחתרו להשיב אל היבש' [ה] [ע' יונה א 13. וכאן הכוונה היהודים], עד [=לפני] יתהפך וישוב [הים=הנוצרים] לאיתנו [ע' שמי' יד 27] לפזז ולכרכ' [ר] [ע' שמי' ב ו 16] כאשר בתחילה [ע' ברי' מא 21], ולא יכולו [=היהודים], כי הולך וסוער עליהם, וכן יעשה [=הנוצרים] שני' בשני' מדי עלותו [ע' שמי' א 7], ולאיש אשר אלה לו [ע' ברי' לח 25] איך יוכל המלט [ע' ברי' יט 19] אשר מסכות מתהפך [ע' איוב לז 12], ובע"ל הכי"ת דוחק [עיין אבות ב 15]. ולא יניחנו השב רוחינו בתורתינו אשר היא נחמתינו בעניינו [ע' תהל' קיט 50], ומטיבותי' דמר [=בומברג] אמרינן בה פורתא [=קצת], דאילו מנזיהותיה [=אלו מתח ביקורת כלפי דברי] לא אמרי' בה ולא חדא [ע"פ סנהדרין מא: , ושינה: טובא ← פורתא]."

(4) לשון אחר, יב"ח רומז כאן בשנת 1527 (א) לויכוחים שהונהגו בין נוצרים ויהודים באיטליה במחצית הראשונה של המאה ה-ט"ז, וכן הוא רומז כנראה לעובדא, (ב) שהיו יהודים שלא יכלו לעמוד בפני טענותיהם של הנוצרים, והמירו את דתם. [כנראה שיב"ח מתאר גם את מצב נפשו הוא, על פרשת הדרכים]. לתיאורו הנ"ל של יב"ח, של המצב בזמנו באיטליה, יש להשוות עדות נוספת, אף היא כנראה מהמאה ה-ט"ז מאיטליה. כוונתי לדברי המחבר של "הערה" לס' איוב, הנמצאת בכ"י אדלר 1253 [עמ' ט, שורות 19-24]. דברי המחבר מלמדים ש" (א

היהודים בסביבתו היו סובלים מלחץ דרשות מיסיונריות פומביות, וגם ב) היו נתונים להשפעת שיחות פולמוס פרטיות, שהנוצרים שם היו להוטים אחריהן, ואילו היהודים ראו עצמם נאלצים להיכנס בוויכוח אתם" [ח. ה. בן-ששון, היהודים מול הרפורמציה (1971), עמ' 82 וה' 95. ועיין שם, עמ' 83 וה' 103 לקביעת מקומו של המחבר (איטליה) וזמנו (לפני 1540) - אם כי כ"י שלפנינו הוא העתק משנת 1602 או 1605, שנעשה בשאלוניקי].

(5) דברי יב"ח משנת 1527 שופכים אור על הסיבה להתנצרותו. זו תוצאת המגע עם הנוצרים והפולמוס עמהם. אף על פי כן, תמוה שיהודי מלומד כיב"ח התנצר. ואולי זיקתו לקבלה היא שעזרה לתהליך התנצרותו [שהרי אפשר למצוא דמיון מיסודות הקבלה לעיקרי האמונה הנוצרית (השווה תשבי, משנת הזוהר, כרך א', עמ' 47, 49, בלאוי, הקבלה הנוצרית, עמ' 65 ואילך, וגיינ' הקבלה, עמ' 138-143)]. וכך שיער ברלינר, בומברג, עמ' 173 (למטה), ובעקבותיו, בלי לציין, הברמן, בומברג (תשל"ח), עמ' 16.

(6) ואם תשאל: ממה התפרנס יב"ח לאחר שהתנצר, הרי כתוצאה מהתנצרותו נפסקה כנראה עבודתו כמגיה בבית דפוסו של בומברג? על כך קשה להשיב היות ועקבותיו של יב"ח אבדו לאחר 1527. מכל מקום, יש להצביע על מאמר שיצא לאחרונה, הדין במומרים ב"רפורמציה-הנגדית", בו הצביעה המחברת על תפקידים שונים שמומרים מילאו לאחר התנצרותם [המאמר דן בתקופה קצת יותר מאוחרת מזו של יב"ח]. כוונתי, למאמרה של ר. סגרי, מומרים (1977), עמ' 131-142. [תודתי לד"ר ר. בונפיל שהסב תשומת לבי למאמר זה].

ציון י"ג [להע' 126] על הטענות הפולמוסיות של המוסלמים נגד מהימנותו של הנוסח העברי של התנ"ך

(1) הטענה, שהיהודים זייפו את הטקסט של התנ"ך, הנה דוגמה אצל המוסלמים, הידועה בשם "תַּחְרִיף", הבאה להסביר למה שמו של מוחמד לא נזכר בתנ"ך, ולמה דברים שונים בתנ"ך מופיעים בצורה אחרת בקוראן. דוגמה זו הוסברה באופן שיטתי במאה ה-י"א ע"י התיאולוג המוסלמי אבן חזם [מספרד]. [השווה המבוא של הלקין, אגרת תימן (1952), עמ' (xv)-(xvi), ובמאמרו של ולידה, REJ, 90 (1931), עמ' 69, וברון, היסטוריה, v (1957), עמ' 88 (ועיין שם ה' 8 = עמ' 330)].

(2) השווה תשובתו של הרמב"ם [משנת 1172 לערך, עיין במבוא העברי של הלקין, אגרת תימן, עמ' v] נגד טענות המוסלמים: אגרת תימן, מהדורת הלקין (1952), עמ' 39, ובתרגום אנגלי, שם עמ' viii.

שים לב, שהרמב"ם הגזים בטענתו שיש הסכמה בין התרגומים השונים [פרסי, סורי, יווני, לטיני] ובין המקור העברי. [והשווה כבר הערת הלקין, אגרת תימן, במבוא העברי, עמ' xvii, ה' 128, ועמ' 40 ה' 57. החכם המוסלמי אלברוני, שהלקין מזכיר שם, הוא Abū Raihān

al-Bîrûnî (973-1048), עיין REJ, 90 (1931), עמ' 68, 69. ויש להוסיף שהרמב"ם לא ידע יוונית, עיין ברון, PAAJR, 6 (1934-5), עמ' 65-66 ה' 128].
הרמב"ם גם הפליג בטענתו (שם), שיש הסכמה - לרבות בענייני נקוד - בין כל [כ"י של התורה] של היהודים במזרח ובמערב.

(3) השווה גם תשובתו הדומה של הראב"ד [1110-1180] מספרד, בעל ס' הקבלה, בספרו אמונה רמה, מהדורת וייל [פד"מ 1853, ברלין 1919] עמ' 80. [הצביעו עליו, וגם על הרמב"ם, קויפמן, JQR, 7 (1895), עמ' 287 ה' 1, הלקין, אגרת תימן, מבוא, עמ' xvi וה' 126].

(4) ועיין עוד טענותיו של שמואל ב"ר משה אל-מגריבי [קראי שהתאסלם, מאה ה-ט"ו], אנ"י VI, 91, ע"פ מהדורתו ותרגומו של מ. פרלמן, PAAJR, 32 (1964), עמ' 55. [והשווה ברון, היסטוריה V, עמ' 85-86, וה' 4 = עמ' 328-329].

ציון י"ד [להע' 128] על הטענות הפולמוסיות של הנוצרים במאה ה-ט"ז וה-י"ז נגד מהימנותו של הנוסח העברי של התנ"ך

הטענות הפולמוסיות הנ"ל של הנוצרים הושמעו לא רק ברבע הראשון של המאה ה-ט"ז ולפניו (עיין ה' 127 וה' 125), אלא גם לאחריו [ולאחר שיצא לאור מק"ג 1525] במשך המאה ה-ט"ז והמאה ה-י"ז. להלן כמה עדויות לכך:

(1) Philip Melancthon (1497-1560), grand-nephew של רויכלין, שעזר ללותר בתרגום התנ"ך לגרמנית [אנ"י XI, 1275], האשים את היהודים בזיוף התנ"ך [כשהיו חילופים בין הנוסח העברי ובין תרגום השבעים]. [ברון, היסטוריה, XIII (1969), עמ' 230 וה' 28].

(2) John Calvin (1509-1564) האשים את היהודים בזיוף של כמה מקומות בתנ"ך, שהיו לדעתו עדות לאמיתותה של הדת הנוצרית [ברון, היסטוריה XIII, עמ' 285].

(3) כשבועיים וחצי לאחר ועידת טרנט לגבי המקרא, בה נקבע שהולגטה היא הטקסט המחייב את הכנסייה הקתולית, האשימו שליחי ועידת טרנט [במכתבם ההסברתי אל החשמן פרניסה מיום 26 באפריל 1546] את היהודים [וגם את הפרוטסטנטים] בזיוף נוסח המקרא במקומות רבים. [ברוני, הרפורמציה-הנגדית והמקרא, עמ' 116. ועיין דיונו של ברוני, שם, עמ' 92-124, על ועידת טרנט ושאלת המקרא; ושם, בעיקר עמ' 124-127, נוסח ההחלטות (בתרגום לצרפתית) לגבי המקרא. על החלטת ועידת טרנט לגבי הולגטה, עיין עוד קריהן, המקרא בכניסייה הקתולית, עמ' 203-205].

(4) Franciscus Torensis, בספרו De Sola lectione legis... (1555), האשים את היהודים בזיוף הטקסט. [קויפמן, JQR, 7 (1895), עמ' 279].

(5) על הטענות במחצית השניה של המאה ה-ט"ז אנחנו גם לומדים מתוך האגרת הלטינית, שכתב היהודי Lazarus de Viterbo [=ר' אלעזר מצליח ב"ר אברהם הכהן מויטרבו] אל החשמן סירלָטו, שישב ברומא [חשמן מאז 1565], במחצית השניה של המאה ה-ט"ז, איגרת שבאה להשיב על טענות הנוצרים ולהוכיח את מהימנותו של הנוסח העברי של התנ"ך. האגרת פורסמה עם מבוא ע"י ד. קויפמן, JQR, 7 (1895), עמ' 278-296. שם, עמ' 294-295, דן ר' אלעזר בכמה דוגמאות שאליהן חזרו תמיד הנוצרים בטענה של זיוף, לרבות תה"ל כב 17 [כארי-כארו]. יש לציין, שר' אלעזר היה בין רבני רומא שחתמו בשנת 1574 על החרם החלקי על מאור עינים לר' עזריה ד' רוסי. עיין נוסח החרם ושמות הנחתמים קויפמן, REJ, 33 (1896), עמ' 83, Ges. Schr. III (1913), עמ' 91-92.

(6) על הטענות במחצית השניה של המאה ה-ט"ז אנחנו לומדים גם משו"ת רדב"ז [גר במצרים מאז 1513, ובא"י מאז 1553] (וארשא 1882) חלק ד', סי' אלף קעב (קא): "...שאנו בין אומה זו שאומרים שאנו החלפנו בתורה והוספנו וגרענו והגהנו בה מה שרצינו". כך אנו לומדים גם משו"ת רדב"ז, ח"ג, סי' אלף כ' (תקצ"ד). את לשונו נביא להלן בטקסט ע"י ה' 153. ברם, בשתי תשובות אלה מדובר כנראה בטענותיהם של המוסלמים (ולא של הנוצרים). עיין בטענותיהם בציון י"ג.

(7) [סוף המאה ה-ט"ז, ראשית המאה ה-י"ז]. על טענות נוצריים אנחנו לומדים גם מדברי עמנואל אבוהב [1555 לערך - 1628] בספרו *Nomologia, o discursos legales*, ספר שיועד לאנוסים ושהגן על המסורת היהודית והתורה שבעל פה [נכתב, בספרדית, בין 1615-1625 ונדפס לאחר מותו של המחבר (אמשטרדם 1628)]. שם ציין אבוהב, שהיה ויכוח בפירארה, שנים לפני כתיבת הספר, בינו לבין כומר נוצרי [כנראה, לאחר 1587 ולפני 1603 - על תאריכים ומקומות בחיי אבוהב השווה אנ"י II, עמ' 89-90], על התרגומים הרבים של התנ"ך, על החילופים והתיקונים שבתרגום היווני והלטיני, וכיצד אין התרגומים מסכימים בדברים עקרוניים לנוסח העברי של התנ"ך, שהוא לדעת אבוהב הקדוש והאמיתי. ויכוח זה הכניס אבוהב כפרק בפני עצמו בספרו, *Nomologia*, עמ' 218-245 [ח. ירושלמי, כרדוזו, עמ' 424 וה' 27]. על ויכוח דומה בפירארה באותו נושא [שם התווכחו רק על התרגום הלטיני] כמאה שנים לפני כן, השווה ה' 127 ב'.

(8) [אמצע המאה ה-י"ז, בין השנים 1629-1648]. על טענות אלה באמצע המאה ה-י"ז אנחנו לומדים מתשובה, שכתב ר' יהודה אריה ממודינה (מת 1648), שו"ת זקני יהודה [מהדורת ש. סימונסון 1956] סי' קט"ו, עמ' קס"ה [בה הוא מזכיר את הספר מצרף לחכמה, דף ו', שנדפס בשנת 1629 = חלק ראשון של תעלומות חכמה]. שם כתב ריא"ם: "...כל כבוד אומתנו הוא להשיב למגנים אותנו דבר, באומרם שזייפנו הספרי", שאדרבה, דייקנו ע"פ המסורת אפי' במלא וחסר, וכן בס"ת אנו פוסלים אותו אפי' בקוצו של יוד...". יש לשים לב שדברי ריא"ם דומים לדברי Lazarus de Viterbo [לעיל (5)].

(9) [לקראת סוף המאה ה-י"ז]. הטענות נמשכו במשך המאה ה-י"ז. לקראת סוף המאה מחבר שני, יצחק כרדוזו [1604-1681], בספרו *Las Excelencias de los Hebreos* (אמסטרדם 1679) - בו הוא מתאר עשר מעלות טובות של היהודים, וסותר עשר טענות שהועלו נגדם - מצא לנכון לכלול פרק שהיה מוקדש לסתירת הטענה שהיהודים זייפו את הטקסט של התנ"ך, ולהגנת ה- "Verdad hebraica" = "האמת העברית", הנוסח העברי של התנ"ך מול הנוסח המשתקף בתרגום הלטיני והיווני. בדבריו, סומך כרדוזו על הפרק המקביל של אבוהב בספרו *Nomologia* [כאן (6)], ומוסיף טענות ודוגמאות משלו. [עייין על כך בפרוטרוט, ח. ירושלמי, *כרדוזו*, עמ' 425-430. שם סוכמו דברי כרדוזו בנדון, ושם, עמ' (422) 423, 424, מסכם ירושלמי את הנושא של הטענות של "זיוף". עייין שם (עמ' 423-424, 427, 428) שמות כמה ספרים נוספים מהמאה ה-ט"ז וה-י"ז העוסקים בנדון, שנכתבו ע"י נוצרים, בלטינית או ספרדית]. הפרק הנ"ל מספרו של כרדוזו, יחד עם חומר נוסף מהספר, תורגמו לאחרונה לעברית ע"י י. קפלן, [פרקים מתוך] *מעלות העברים* ליצחק קארדוזו (1971), עמ' 128-142: "עלילה השמינית - מזייפים את ספרי הקודש". [על החומר שציינתי ח. ירושלמי (שם) יש להעיר: א) טענת כרדוזו (ירושלמי, שם, עמ' 425-426) שהנוסח העברי של התנ"ך זהה בכי"י מארצות שונות, ושכאן ראיה למהימנותו של הנוסח העברי, דומה לדברי הרמב"ם באיגרת תימן [עייין ציון י"ג, (2)]. וכיוון שכרדוזו הביא את דברי אגרת תימן במפורש במקום אחר בספרו [השווה *כרדוזו*, עמ' 346 וה' 89], יש להניח [בניגוד לדברי ירושלמי, שם, עמ' 425], שכרדוזו לא חידש את הטענה מעצמו, אלא סמך על דברי הרמב"ם באיגרת תימן. ב) דברי המומר J. B. d'Este, בספרו *Dialogo ...* (ליסבון 1621), עמ' 104^v-105^v, שיש קרי וכתוב בפסוק בתה"ל כב 17, אינם המצאת d'Este [כפי שטען ירושלמי, *כרדוזו*, עמ' 429 ה' 4], שהרי כבר יב"ח [מק"ג 1525, מסורה סופית IV 135] הזכיר שמצא קו"כ זה בכמה כי"י מדויקים, הגם שלדעתו היה זה בניגוד לדעת המסורה [עייין בטקסט ע"י ה' 336]. ועייין גינ' *מבוא*, עמ' 968-972].

ציון ט"ו [להע' 129] על טענות הנוצרים במאה ה-ט"ז וה-י"ז נגד מהימנותו

של התנ"ך לעומת הספטואגינטה

(1) הדי פולמוס הנוצרים נגד מהימנותו של הנוסח העברי של התנ"ך לעומת הספטואגינטה, מן המחצית השניה של המאה ה-ט"ז, כיוכל שנים לאחר שנדפסה הקדמתו של יב"ח למק"ג, נשמעים בדברי ר' עזריה די רוסי על חילופי הנוסח בין הנוסח העברי ובין הנוסח המשתקף בתרגום השבעים, בספרו *מאור עינים* (מנטובה 1574-1575; מהדורת קסל, ווילנא 1866), עמ' 140: "יהי מה, יקר בעיני לגעת בצנור המזייפים הנזכרים [=היוונים והמצרים. עייין להלן], להוכיחו מדעת הגדולים שבחכמי הנצרים [=אבגוסטינו 'ראש חכמי הנצרים', והירונימוס 'המעתיק לנצרים', הטוענים שהבדלי הנוסח בין הנוסח העברי ובין הנוסח המשתקף בתרגום היווני הם תוצאת שיבושו וזיופו של תרגום היווני המקורי, זיוף שנעשה ע"י היוונים והמצרים (עייין *מאור עינים*, עמ' 137-139)], יען כי יש מאשים אותנו לאמר שאנחנו מעלנו בספרינו להוסיף ולגרוע, ואתה הקורא בטוב טעם ודעת, וכדברי עבדים אל אדוניהם תאמר

כרבי אבהו בב"ר פרשה י"ד מדידכו אנא ממטינא לכוון זיטא [לפירוש דברי ר' אבהו עיין ליברמן, HJP, עמ' 77. וכוונת די רוסי היא, כפי שציין קסל (עמ' 140 ה' א') שמעדותם של גדולי חכמי הנוצרים בעצמם מוכח ששקר הן הטענות שנשמעו בימיו של די רוסי, שהיהודים הם שזייפו את נוסח התנ"ך. אלא] וחי עד לספרינו, ודבר אלקינו יקום קדוש לעולם קיים ווי העמודים, ככל הנמצא לנו בכתבי הקדש..."

(2) תוכן דברי די רוסי הובא שנית כעבור 12 שנים, בלי לצטטם בשם אומרם, ע"י גדליה ו' יחיאל, שלשלת הקבלה (ויניציאה 1587), דף ס"ט ע"ב: "ולפי שיש בין האומות ריבון ותערומת נגד היהודים, באמרם שקדמונינו זייפו קצת דברים בנבואות וכו' -לכן אמרתי להודיעך דברי ראש החכמים והקדושים שבהם, הנקרא ס' אגושטיין..."

(3) כבר ראינו [ציון י"ד, (7)], שעמנואל אבוהב התווכח עם כומר נוצרי בפירארה, כנראה אחרי שנת 1587 ולפני שנת 1603, על השינויים בין הנוסח העברי של התנ"ך ובין תרגום השבעים [וכן בין הנוסח העברי והתרגום הלטיני].

(4) נזכיר בקצרה כי במאה ה-י"ז קיבלה השאלה של חילופי נוסח בין הנוסח העברי ובין תרגום השבעים תוקף וגיוון חדשים, בשל ספריהם של ל. קפילוס [בעיקר Critica Sacra 1650] ושל י. מורינוס [במיוחד Exercitationes de hebraici graecique textus sinceritate 1633]. [השווה למשל, ברוני, הפרורמציה-הנגדית והמקרא, עמ' 412-414, סוויט, הקדמה, עמ' 436]. על ריאקציה תיאולוגית פנים נוצרית נגד השיטה בספרים אלה, הבאה גם בעקבות "מלחמת-הניקוד" בין בוקסטורף וקפלוס, השווה הקונסנזוס ההלכטי [=שווייץ] משנת 1675, שנתקבל ע"י רוב הכנסיות הריפורמיות בשווייץ [נוסח הקונסנזוס השייך לעניינינו אצל סוויט, הקדמה, עמ' 436-437. והשווה קריילינג, OT, עמ' 39-40 וה' 13]. הנושא יזכה לדיון מקיף בספרו של מ. גושן-גוטשטיין על צמיחת הסמיטיסטיקה והפילולוגיה המקראית מאז ימי הרינסנס.

פרטים ביבליוגרפיים על ס' מסרות לרי יוסף בייר שמואל ׳ ר׳ ציון ט״ז [להע׳ 185]
(ויניציאה 1607) ועל מחברו

(1) ביבליוגרפים טעו בשם הספר ומחברו [ששמו הוא ר' יוסף ב"ר שמואל ו' ריי]. השווה אוצר הספרים, עמ' 344, מס' 1582 שלא ראה את הספר, שרשם: א) ס' מסורת [צ"ל: ס' מסרות], ב) ר' יוסף ב"ר שמואל ו' דיוס, ומציין שרמש"ש [רשימת ספרי דקדוק, 1859, גרמנית, מס' 1647] כותב: "ו' ריי" [וזו האחרון הוא הנכון]. והשווה פרידברג, הדפוס העברי באיטליה (1958) עמ' 73: "נדפסו... חבורים שהוגהו ע"י מחבריהם ומוציאיהם, כמו הר' שמואל ו' דייסוס המחבר ס' מסרות (שנ"ח)". כאן יש טעות כפולה בשם המחבר וטעות בשנת ההדפסה – וצ"ל [שס"ז], כפי שנאמר במפורש בשער הספר. אגב, הטעויות אצל פרידברג הן תמוהות, כיוון שהוא כעצמו ציין ללא טעויות חמש שנים לפני כן, בית עקד ספרים (1951), כרך ב', עמ' 639, מס'

2685 "... י"ל ע"י ה"ר יוסף ב"ר שמואל ן' ריי: ויניציאה שס"ז 4⁰ (20 דף)".

(2) וזה לשון שער הספר [אני מעתיק לפי הצלום שלפני (עיין הע' 185)]:
ספר/מסרות/הנה נא נגאלו מצפוניהם והיו/למאורות:/עם פרושים מעולים נשגבים מאד
והפירוש פנים מפנים/שונים מחכמים שלמים ורשומים ראשוני' ואחרונים וקדמוני'/אחזו שער זה
השער לה' לפקוח עינים לדעת להודיע ולהודע/סדר יישוביהם ומעמדיהם של המסרות כי בכנה
יצאו/תבניתם דמותם וצלמם על אופן זה ד' או ג' וכיוצא בזה/מסיגנון אחד ולא על חנם כאשר
יחשוב החושב/כי אם על כוונה אלהית כנראה מתוך/הפירוש:/ואפיריין נמטייה להחכם כה"ר
יוסף בן להחכם הנעלה/כמהר"ר שמואל ן' ריי ז"לה אשר הביאם אל האור באור החיים/והדפיסם:/
גם אתם חזקו ואמצו ותנו עיניכם לקנותם כי תועלות רבות/תמצאו וחיך שטועם יטעום טעם מן
לא ישבע/מלחמם כי מתוקות/מאד:/ נדפס בוניציאה בבית/ייואני די גארה/שנת שס"ז לפ"ק:/
. Con licentia de'Superiori

(3) ואלו הם הספרים והחכמים הנזכרים בחבור זה במפורש [בנוסף לחז"ל הנזכרים תדיר, אבל
מבלי לציין מראי מקומות בגמ' או במדרשים]: שמ"ר - דרשה כ"ה (י:), מדרש רות - דרשה
כ"ט (יח.), פ' חלק [=סנהד' פרק י"א] - דרשה י"ב, ל"ד (ח:י, יט:), ס' הזוהר - דרשה א'
(ב.), הזוהר רעיא מהמנא - דרשה י"א (ח:); החכם [רא]בע, ראב"ע - דרשה ה', י"ז (ד:), יא.
הרב המעולה בספר מורה נבוכים, הרמב"ם ז"ל - דרשה י"ח, ל"ד (י"א:כ.).

(4) מחבר ס' מסרות (1607), ר' יוסף ב"ר שמואל ן' ריי, הוא החכם שעבורו ניסח ר' יהודה
אריה ממדינה [=ריא"ם] כמה מכתבים ושאליו כתב ריא"ם מכתב, כולם שמורים בהעתקה שניה של
ריא"ם בכ"י ב.מ. Or. 5396. המכתבים שניסחם "בעד החכם ן' ריי", נמצאים בעמ' 97a-b99
[לפי מיספור העמודים בצד שמאל למעלה, המספר השני], שם נזכר (עמ' 97b), כי ן' ריי הגיע
לויניציאה ורוצה להמשיך בדרכו לצפת. התאריך של אחרון המכתבים הוא "ויניציאה, כג תמוז
השס"ב" = 1602 (עמ' 99a). המכתב שכתב ריא"ם "אל החכם ן' ריי" (עמ' 123a-b) מתוארך
"פירא' [רה], ג' חשוון שס"ה" = 1604 (עמ' 123b).

יוצא שיש לזהות מחברינו עם "החכם ן' ריי" מתוך המכתב שכתב ריא"ם אל יוסף [ב"ר
שמואל] ן' ריי, עמ' 123b: "...החכם השלם כמהר"ר יוסף בן ריי יצ"ו, ולמעלתו של רב
בוניציאה:". כך יוצא גם מתוך העובדה, שבמכתבים ובספרו של ן' ריי מדובר בזמן ובמקום
אחד: המכתבים - ויניציאה 1602, 1604, ס' מסרות - ויניציאה 1607.

על כ"י הנ"ל, הכולל מכתבים רבים מרי"א ממדינה, המסודרים על הרוב סדר כרונולוגי,
ועל רשימת המכתבים הרבים בכ"י הנ"ל שחסרים בספרו של בלאוי, כתבי ריא"ם (1905), עיין
ש. סימונסון, מבוא לשו"ת זקני יהודה לרי"א ממדינה (ירושלים 1956), עמ' 16 וה' 38
(עמ' 16-19).

(5) עיין עתה מ. בניהו, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה (1980), עמ' 207-209, המזהה אף הוא את ר' יוסף נ' ריי בעל ס' מסרות עם החכם הנזכר בכ"י ב.מ. הנ"ל. שם משחזר בניהו את תולדות ר' יוסף ע"פ ששת המכתבים הרלבנטיים שכתבם ריא"ם בכ"י הנ"ל, חמשה שניסח ריא"ם במליצה בעד נ' ריי (כולל אחד בעמ' b88 = b117 - a118) והאחד שכתב ריא"ם אל נ' ריי עצמו. ובעמ' 316-320 מפרסם בניהו ארבעה מהמכתבים האלה [=בכ"י עמ' a98-b97, b-a 98, a99 - b98, b-a 123]; את שני המכתבים האחרים פרסם בלאוי, אם כי בצורה משובשת, כתבי ריא"ם (1905), עמ' 134, ס' קמ"ה [=בכ"י עמ' a97] ועמ' 126, ס' קלד [=בכ"י עמ' b88]. השווה בניהו, שם עמ' 207 וה' 1.

ציון י"ז [להע' 193] פרטים ביבליוגרפיים על פ' על המסרה ועל טעמי המסרה
לר' יעקב ב"ר יצחק מצויזמיר

(1) בשנת שע"ו [1616] נדפסו בפני עצמם בלובלין: (א) פ' על המסרה, 12⁰ (8 דפים) [לא ראיתיו, אבל עיין להלן 3], (ב) טעמי המסרה 12⁰ (7 דפים). בטעמי המסרה חסר תאריך בשער הספר, אבל בסופו כתוב מפורש: "תם ונשלם היום יום ה' טו ימים בחדש תמוז בשנת שעו לפ"ק" [June. 30, 1616=]. על פ' על המסרה שיצא בשנת 1616 ולפני טעמי המסרה, עיין להלן (3).

(2) בשנת 1644 [ת"ד/ת"ה] נדפסו בלובלין שנית בפני עצמם, בפורמט גדול יותר מהדפוס הראשון ובשני טורים בעמוד:

(א) פ' על המסרה [י"ב דפים], (ב) טעמי המסרה [ח' דפים] [כך הכתיב עתה בשער הספר, כתיב מלא]. בשני ספרים אלה יש הוספות מאת בן המחבר, ר' יהודה יצחק [בן ר' יעקב] מקהילת חענטשין, ובשני הספרים נדפסה שנית ההקדמה המקורית של המחבר ר' יעקב והקדמה חדשה מאת בן המחבר, ר' יהודה. ההדפסה של טעמי המסרה התחילה "היום יום ב' כ"ד ימים לחודש תשרי בשנת... ישכון לבטח לפ"ק" [לשון שער הספר], ונגמרה, ה' ימים לאחר מכן, "תם ונשלם היום יום ו' כ"ח ימים לחודש תשרי בשנת... ישכון בטח... לפ"ק [לשון הקולופון בסוף הספר]. לאמר, ההדפסה התחילה בכ"ד תשרי ת"ה [Oct. 24, 1644] ונגמרה בכ"ח תשרי ת"ה [Oct. 28, 1644=]. ואילו פ' על המסרה נדפס בשנת "ונשמ"ח" ת"ד [1644], חודש לפני טעמי המסרה, כפי שיוצא מלשון העמוד האחרון של הספר: "תם ונשלם היום יום ו' זכור ברית אברהם בשנת שמחנ"ו. פירוש תאריך זה הוא: יום ו', שנת שמח"נו, כיום שאומרים הסליחה "זכור ברית אברהם", שהוא ערב ראש השנה. כלומר, גמרו להדפיסו ביום האחרון בשנת שמח"נו [=ת"ד] =כ"ט אלול ת"ד=Sept. 30, 1644. התחילו להדפיסו ששה ימים לפני כן, "יום א', כ"ד ימים לחודש אלול... בשנת... ונשמח לפ"ק"=Sept. 25, 1644 (שער הספר ודף ב.). לסיכום, גמרו להדפיס פ' על המסרה [תוך ששה ימים] בכ"ט אלול ת"ד [Sept. 30, 1644], ואת טעמי המסרה ארבעה שבועות לאחר מכן, [תוך חמשה ימים] ביום ו', כ"ח תשרי ת"ה [Oct. 28, 1644].

(3) מתוך דברי המחבר עצמו, בהקדמתו לפ' על המסרה (1616) שנדפסה שנית בדפוס השני (1644), יוצא שהוא הוציא לאור את הדפוס הראשון של פ' על המסרה לפני טעמי המסרה. כך הוא לשובו בהקדמתו לפ' על המסרה [אני מצטט מדפוס שני]: "...אך לע"ע אתנהלה לאטי, את אשר אתי, בתחילה לפרש את הסתומות [=פ' על המסרה] ואחר כך לדרוש את הכוונ[ו]ת הנעימות [=טעמי המסרה ...]. ומתוך דברי הבן בהקדמתו לפ' על המסרה (=דפוס שני, 1644) דף ג. יוצא במפורש, שפ' על המסרה לאביו ר' יעקב נדפס לראשונה בשנת שלו"ם =1616. נמצאנו למדים, שפ' על המסרה יצא לאור בשנת 1616 לפני טעמי המסרה. זו היא גם כוונת דברי המחבר בהקדמתו לטעמי המסרה (1616): "הנה באתי כמגלת ספר כתוב עלי עלי[?ס], לשלם נדרי, לזכות את הרבים לתת טוב טעם ודעת, לדעת כוונת המסרה...". לאמר, לאחר שהדפיס פ' על המסרה, היה עליו לשלם "נדרי" להדפיס טעמי המסרה, כפי שאמר שיעשה בהקדמתו לפ' על המסרה ["...ואחר כך לדרוש את הכוונות..."].

מעתה, פ' על המסרה נדפס בשנת 1616 לפני טעמי המסרה, שיצא לאור "ט"ו תמוז שע"ו" [June 30, 1616=] [עיון כאן (1)]. וכך מעיד רמ"ש ק"ב, עמ' 1267, שפ' על המסרה נגמר יום ג', י"ג תמוז שע"ו [June 28, 1616=], יומיים לפני טעמי המסרה. טופס של פ' על המסרה, דפוס ראשון (1616), מצוי בספריית בודלי. השווה קאולי, קטלוג (1929), עמ' 309.

(4) לאחר שני הדפוסים הראשוניים (1616, 1644) של שני הספרים, נדפס טעמי המסרה פעם נוספת, אמסטרדם ת"א (1651) [כולל פי' על החידה לראב"ע], ופירוש על המסרה נדפס כמה פעמים, אמסטרדם ת"י (1650), תס"ג (1703), האלי תע"א (1711), זולקווא תצ"א (1731) [נזכר בשער (וכן בסוף) דפוס לבוב 1796], לבוב תקנ"ו (1796), Lemberg [=לבוב] 1870. כל המהדורות האחרונות נמצאות בספרייה הלאומית בירושלים, להוציא מהדורת זולקווא תצ"א [ולא ראיתה]. כמו כן נדפס הפירוש לאחרונה [צילום של זולצבאך 1715], בתוך אוצר מפרשי התורה (ירושלים 1973).

ציון י"ח [להע' 207a] ר' מאיר ב"ר אברהם אנג'יל וחיבוריו

- (1) ארכעה הם חיבוריו של ר' מאיר שנדפסו:
  - (א) קשת נחושה = שיר נגד היצר הרע [[ביליידיר, ע"י] קושטא שנ"ג]. מקום ותאריך ע"פ דף טו; ובסופו שיר נוסף.
  - (ב) [סדור תפלות חדש עם] פירוש הנקרא זבחי אלהים [ביליידיר שנ"ג לערך], כולל שיר הערוך לפי א"ב על נס חנוכה.
  - (ג) מסורת הברית (קראקא 1619).
  - (ד) מסורת הברית הגדול (מנטובה 1622).

בנוסף לחיבורים שנדפסו, נשמרו בכ"י שני פסקים מתוארכים, שעליהם חתם ר' מאיר בתפקיד דיין, עם שני דיינים אחרים [=כ"י מוסק'-גינ' 1016(?)=מכון לתצלומי כ"י, ס']

28031, דף כט, קח-]. כמו כן נשמר שם פסק אחר שאינו מתוארך [שם, לג:].

(2) יש להעיר שבדקתי את החיבור קשת נחושה במיקרופילם שבספרייה הלאומית בירושלים, שהוא תצלום של העותק של ספריית JTS. את זבחי אלהים לא ראיתי [עותק מצוי בספריית JTS ואינו במיקרופילם בירושלים], אבל נוסח שערו [ועוד] צוטט ע"י ד. פרנקל, עלים לביבליוגרפיה, שנה ג', חוב' ב' (חשון תרצ"ח, 1937), עמ' 37 (ע"פ עותק JTS), והוא שיער מקומו וזמנו של הספר. שם, עמ' 38 מסכם פרנקל את הידוע לו על חיבוריו וחיו של ר' מאיר. נוסח השער של זבחי אלהים צוטט גם ע"י יערי, הדפוס העברי בקושטא, עמ' 143, מס' 223, ושם, עמ' 142, מס' 230, צוטט נוסח שער קשת נחושה.

(3) ע"פ המקורות הנ"ל ניתן לעקוב אחר המקומות הרבים בהם עבר ר' מאיר אנג'יל בחייו: (א) אביו, ר' אברהם, היה איש סופיאה, בבולגאריה [השווה במיוחד נוסח שער זבחי אלהים, אצל יערי, קושטא, עמ' 143], וא"כ, אפשר, שר' מאיר נולד בסופיאה. [מה שכתבו אחדים, שהיה יליד שאלוניקי, אינני יודע על מה סמכו].

(ב) לפני 1593, כשיצא לאור קשת נחושה, הרביץ ר' מאיר תורה בק"ק קארה היסאר [אפשר שזה בבאלקנים]. [השווה קשת נחושה, דף טו, הלשון הרלבנטי צוטט ע"י יערי, קושטא, עמ' 142]. ושם חיבר פירוש על פרקי אבות [עיין קשת נחושה, שם; יערי, שם], ולא נדפס.

(ג) (א) ר' מאיר עלה לצפת והיה בה לפני 1593. שהרי בהקדמה לזבחי אלהים, שיצא לאור בשנת 1593 לערך, מתאר ר' מאיר את עצמו בלשון: "אלה דברי הקטן והצעיר ורך בשנים וכלבב, מתושבי צפת העיר גליל העליון תוב"ב" [פרנקל, עלים, עמ' 38 ה' 2], וכך הוא מתואר שם בשער הספר: "מתושבי העיר צפת תובב"א".

(ב) מורו ורבו בצפת היה ר' אלעזר אזכרי, בעל ס' חרדים, כפי שאנו לומדים מדברי ר' מאיר בזבחי אלהים, עמ' ח': "וכן שמעתי מפי מורי ורבי ולבב נביא הר"ר אלעזר אזכרי נרו יעיר... ועוד שמעתי מפיו נר"ו...". [הלשון המלא צוטט ע"י פרנקל, עלים, עמ' 38 ה' 3].

(ד) (א) בשנת 1592/1591, עשרים חודש לפני שיצא לאור קשת נחושה (1593), היה ר' מאיר בברוסא, בצפון-מערבה של טורקיה, מדרום לקושטא. [קשת נחושה, דף טו:, יערי, קושטא, עמ' 142]. על ברוסא = Bursa = Brusa, עיין אנ"י IV, 1531, והשווה המפה באנ"י XV, 1457.

(ב) בברוסא חיבר שיר לפי בקשת ר' יוסף ד' סיגוביא [כנבנישתי], שחי רוב חייו בצפת, אבל מת בברוסא [אנ"י IV, 561]. השיר נדפס בסוף קשת נחושה [דף טו:, השווה יערי, עמ' 142].

(ג) יש להוסיף, שבשנת 1592 היתה עלילת דם נגד היהודים בברוסא, אשר נזכרה ונרשמה בשתי תעודות טורקיות. עיין ספונות, ו' (1961), עמ' (קל"ז) קל"ח-קל"ט, אנ"י IV, 561. אפשר, שזו גרמה לר' מאיר לצאת משם ולהגיע לתחנתו הבאה.

(ה) בשנת 1593 היה ר' מאיר בקושטא, אז הדפיס שם [כנראה בבילודיר] את ספרו קשת נחושה, וכן את סדור תפילות חדש עם פירוש זבח אלהים [כנראה באותה שנה], הכולל גם שיר הערוך לפי א"ב על נס חנוכה.

(ו) בשנת 1619 היה ר' מאיר "אב"ד דק"ק בילוגראדו" = בלגראד, יוגוסלביה, כפי שתואר בשער של מסורת הברית (1619).

(ז) (a) בשנת 1619 היה ר' מאיר בקראקא, פולין והדפיס שם את חיבורו ס' מסורת הברית, דרשות על המסורה [מסורת הברית הגדול, דף ב: :].

(b) בשנת 1619, בספר הנ"ל, מביא ר' מאיר דבר ששמע "מפי המקובל הר' ישראל סרוק נ"ע...". [מסורת הברית, דף לו: (כן הוא, ולא מסורת הברית הגדול, דף לא: : (!), כפי שציין ניפי-גירונדי, עמ' 254), ושוב מביאו במסורת הברית הגדול (1622), עמ' מ"ז (מיספור שני), טור ב']. והשווה אנ"י XIV, 890, ר' ישראל סרוק היה כנראה בצפת בעשור של 1580, הוא היה באיטליה בשנים 1594-1600, בשאלוניקי לפני 1604, ובפולניה לאחר 1600 [ומת סביבות 1610]. לפיכך, שמע ר' מאיר את הדברים הנ"ל מר' ישראל בצפת בעשור של 1580 [עיין לעיל ג'], (או בשאלוניקי, או בפולניה). מ"מ, [כנגד ניפי-גירונדי, ופרנקל, עלים, עמ' 38] ר' ישראל סרוק לא היה מורו של ר' מאיר, כי ר' מאיר לא מתארו בכינוי זה. והשווה לעומת זאת את תיאורו של מורו ר' אלעזר אזכרי לעיל ג' (b)].

(ח) לאחר הדפסת ספרו בקראקא (1619) ולפני 1622, עבר ר' מאיר לקושטא [וכבר היה שם בשנת 1593. עיין (ה')], ושם דרש ברכים בק"ק גרוש. [הקדמתו לס' מסורת הברית הגדול, דף ב: :].

(ט) (a) בשנת 1622 היה ר' מאיר במנטובה (כנראה), שם הדפיסו את ספרו מסורת הברית הגדול, שהוא הרחבה, ביותר מכפליים, של מסורת הברית.

(b) שים לב, בשער של מסורת הברית הגדול (1622), לא מתארים עוד את ר' מאיר כאב"ד של בלגראד, כפי שעשו בשער של מסורת הברית (1619), משום שאינו מכהן עוד כאב"ד שם. עתה מתארים אותו בלשון "אשר יעץ ורבץ תורה וחכמה בכמה ק"ק יצ"ו". וכן כבר כתב ר' מאיר בהקדמתו למסורת הברית (1619): "מיום היותי מקהיל קהלות ברכים בק"ק שהייתי מרבץ תורה ביניה'". וכבר ראינו שהרבץ תורה בקארה היסאר [לעיל ב'] והיה אב"ד בבלגרד [לעיל ו'].

(c) בשנת 1622, בספרו מסורת הברית הגדול (עמ' ל"א, טור ב'), מביא ר' מאיר דבר ששמע "מהחכם השלם כה"ר שמואל אוזידה זל" [ומכאן שר' שמואל מת לא מאוחר משנת 1622]. והשווה אנ"י XV, 1497, ר' שמואל נולד בצפת (1540), שם יסד ישיבה (1580) בה למדו תלמוד וקבלה, ובשנת 1587 בא לקושטא לאסוף כסף לישיבה. אי"כ, שמע ר' מאיר את הדברים הנ"ל מפי ר' שמואל בצפת לפני 1597 [עיין לעיל ג'], ולמעשה לפני 1591/2 [השווה לעיל ד'], (או בקושטא אחרי 1597, השווה לעיל ח'; ואפשר גם אחרי ה"י" דלעיל).

(י) בשנת 1628 ובשנת 1633 היה ר' מאיר דיין בסופיאה, בבולגאריה [שהיא כפי ששיערתי,

גם מקום הולדתו]. כך אנו לומדים מפסקים מתוארכים בכ"י מוסק'-גינ' 1016 (?) = מכון לתצלומי כ"י, סי' 28031, בהם חתם ר' מאיר [שלישית] עם שני דינים אחרים של סופיאה, ר' שלמה כאן בנשת, והאב"ד ר' אשטרוק נ' שנג'י, [ר' אשטרוק היה רב ראשי שם מאז 1592. עיין ד. פיפאנו, "שלשלת הרבנים מעיר סופיאה" (סופיאה 1925), נדפס בסוף ספרו חגור האפד, דף א"י. ויש לעדכן את דבריו שם, כגון, שלא שמענו דבר מר' אשטרוק אחרי קרוב לשנת 1620, ע"פ מה שהבאנו כאן]. השווה כ"י, דף כטי (1633), דף קח. (1628). ושם בכ"י, דף לג; חתם ר' מאיר על דין נוסף, בלתי מתוארך, שפסק ר' אשטרוק.

(יא) לפי דעת ד. קונפורטי, קורא הדורות, דף נא; עלה ר' מאיר לצפת ושם נפטר. ברם, אם כי עלה ר' מאיר לצפת [לפני 1593, עיין לעיל ג'], משם גם ירד [לעיל ד' ואילך], ואין לנו עדות שעלה שוב לצפת אחרי 1633, כשהיה דיין בסופיאה.

(יב) סיכום התחנות בחיי ר' מאיר :

1. נולד סופיאה, בולגאריה (?)	6. [1619] בלגראד, יוגוסלביה - אב"ד של הקהילה
2. קארה היסאר [באלקנים?] - הרביץ תורה	7. [1619] קראקא - מדפיס ספרו ס' <u>מסורת הברית</u>
3. צפת - תלמידו של ר' אלעזר אזכרי	8. קושטא - דורש ברכים בק"ק גרוש, כולל דרשות על המסורה.
4. ברוסא, טורקיה - מחבר שיר לבקשת ר' יוסף ד' סיגוביא [1592/1591]	9. [1622] מנטובה - הדפיסו ספרו ס' <u>מסורת הברית הגדול</u> .
5. קושטא, טורקיה - מוציא לאור את <u>קשת נחושה</u> יחד עם השיר הנ"ל. וכן את <u>זבח אלהים</u> , כולל שיר הערוך לפי א"ב על נס חנוכה [1593]	10. [1628] סופיאה - דיין בבית דין של ר' אשטרוק נ' שנג'י. [1633] חותם על שני פסקים מתוארכים בכ"י [ואחד בלתי מתוארך].

ציון י"ט [להע' 216] יב"ח נתעסק במסורה הסופית ובמסורה הגדולה כל שעת הדפסת מקי"ג מהדורת 1525.

על הסדר של הצורה החדשה של הדפים במקי"ג מהדורת 1525.

(1) על משך התעסקותו של יב"ח במסורה הסופית למדים אנחנו מהקדמתו. שם, עמ' 83, מציין יב"ח שפעמים רבות הוא הכין רשימות מס"ג כדי להדפיסן על הדף מסביב לטקסט והמדפיסים

השמיטו אותן מפני חוסר מקום על הדף. הוא מעיר, "הוצרכתי לחזור ולחברם במסרה גדולה", "ולכן ימצא הרבה פעמים כתוב סביבות העמוד, נמסר במסרה רבתי [כך הוא מכנה את המסורה הסופית]". מכאן שהתעסקותו במסורה הסופית נמשכה כל שעת הדפסת המהדורה, כיוון שכל דף ודף נסדר במהדורה זו בצורה [layout] חדשה [וללא חיקוי מהדורות קודמות, לרבות מק"ג 1517] ולא ידעו כמה מקום יותר בדף לרשימות המס"ג. הרשימות שלא נותר מקום בעבורן על הדף הועברו ע"י יב"ח למסורה הסופית.

הזכחה נוספת שהתעסקותו במסורה הסופית נמשכה כל שעת הדפסת המהדורה: בכרך III 272 מציין יב"ח שהוא ידפיס רשימות מסויימות במסורה הסופית באות ח'. ברם, באות ח' (IV 180, חלף $\sqrt{\quad}$) הוא מציין שהוא ידפיסן בסוף המסורה הסופית ובסוף המסורה הסופית (IV 249) הוא מסביר למה הוא החליט שלא להדפיסן.

(2) נראה, שהסדר של הצורה החדשה של הדפים במק"ג מהדורת 1525 [=על הרוב] טקסט כאמצע באותיות גדולות, תרגום ומסביבם שני מפרשים, אחד מכל עבר] היה קורניליו אדילקינד, שהיה גם מגיה מהדורה זו בבית הדפוס. תפקיד אחרון זה נזכר ע"י אליהו כחור בשיר שבסוף המהדורה [IV 249]: "הוגה דפוס כל יום, עוד על ידי אמן, נודע בישראל, לוי וקו"רניליו" (על אדילקינד, עיין אנ"י II, 259-260 וציון י"א, ד). עובדא זו למדתי מתוך צורת הדפים [layout] במק"ג 1525 הדומה לצורת הדפים בתלמוד בבלי שהוציא בומברג לאור כשנתיים לפני מק"ג [נגמר הדפסתו Nov. 21, 1522 - עיין לעיל ה' 28 ג'], וצורה זו [טקסט כאמצע, באותיות גדולות, ומסביבו שני פירושים, אחד מכל עבר] נסדרה ע"י קורניליו אדילקינד, כפי שהוא מעיד בסוף מסכת סופרים [שנכללה בכרך של מעילה, קינים וכו']. וכך הוא לשונו שם: "...ויערני אני אחד מהאחים בני ברוך א'דיל ק"ינד ואמר לי קום אזור נא כגבר חלצין וצייר ותקן וחלק כל אלו המפרשים בתלמוד כפי אשר יאיר שכלך והיו לאחדים בידיך..."; [בומברג] תיכן הכל בבית מלוני ושלחן התלמוד ערוך לפני ושלחתי את ידי באנך וימיני תמך המחוגה, היא מס"כת חגי"גה [י.פ. מסכת זו לא היתה ראשונה להדפס, כי היא יצאה לאור בשנת רפ"א, ואילו מסכתות אחרות יצאו לאור בשנת ר"פ], וחלקתי ותקנתי את שני המאורו' [ת] הגדולים השר רש"י והתוספו' להאיר עיני המעינים... חלקתים שוה בשוה בכל דף ודף מהגמ' [רא], במה שמתחיל ראש הדף מהגמ' [רא] בה מתחילים, וכך בסוף הדף בה משלימים לא מוסיף ולא גורע...; ומפיל אני תחנתי לפני נותן ליעף כח אשר זכני להשלים מלחלק ולתקן ולסדר כל סדרי התלמו' [ד] הבבלי...". [ציטטתי ע"פ המקור. הקולופון מובא במלואו [בשינויים קלים] ע"י רבינוביץ, מאמר, עמ' מ' ה' 9. והשווה שם עמ' ל"ט].

(3) פעם אחת נשמטו שלש רשימות של מס"ג בהכנת צורת הדף להדפסה [אולי בטעות] ולא סידרן יב"ח כדרכו במסורה הסופית [עיין כאן (1)], אלא במס"ג בעמוד הקודם למקומן. שלש הרשימות השייכות לשמ"ב ב 5 (ברכים), 6 (וגם אנכי), 7 (והיו), לא נדפסו בעמוד המתאים [=II 198], אלא בעמוד של שמ"ב א 21-27 [=II 195 (עמ' 196-197=פ' רלב"ג)], ועל כך מעיר יב"ח במס"ק

שמואל שמ"ב ב 5: "ברכים - וגם אנכי - והיו-תלתהון נמסרו לעיל בדף שמתחיל "בלי משוח (sic) בשמן" [=שמ"ב א 21], יען כי נשמטו מפה בהדפסה".

(4) בנוסף להתעסקותו במסורה הסופית, יב"ח נתעסק גם במס"ג במשך כל הדפסת המהדורה. אנחנו מוצאים שיש דוגמאות בהן מתקן יב"ח במס"ג בכרך האחרון את מה שהדפיס במס"ג בכרכים הקודמים. כגון: (1) משלי יב 19, IV 153 שם מתקן יב"ח מה שהדפיס ביר' מט 19, III 207. (2) משלי ג 2, IV 135 שם מתקן יב"ח מה שהדפיס במל"א כ 10, III 336. (3) משלי י 17, IV 149 שם מכהיר יב"ח את מה שהדפיס בשמ"א יז 22, II 159. וראוי להדגיש את לשונו שם במשלי [IV 149]: "ובשמואל [א] סימן יז [=II 159] לא ברירנא הי מיניהו הוא, ובס"ד אתבריר לן מהספרי' המדוייקים, ומספרי' המסרה שנתגלגלו אח"כ לידנא [=לאחר שנדפס כרך II]". על דוגמאות אלה עיין להלן בפנים, בניתוח הערותיו של יב"ח במס"ג: I (ג) [=מסורות חלוקות, הכרעה ע"פ מסורה אחרת], דוגמאות 1, 5, 6. דוגמא נוספת: (4) דה"ב כד 8, IV 105, שם מתקן יב"ח מה שהדפיס ביחזקי' יט 9, III 261. על דוגמא זו עיין להלן בפנים, הערות יב"ח במס"ג: I (א), (8). ועיין ה' 287.

ציון כי [להע' 225 ג'] המסורה הסופית והקדמת יב"ח [ועוד] היו מן הדברים האחרונים שנדפסו במק"ג 1525.

על ליקויים במהדורת הצילום של מק"ג 1525.

(1) על זמן הדפסת המסורה הסופית ניתן ללמוד ממה שהערנו בציון י"ט, (1).
(2) דברי השבח של ר' יוסף ב"ר שמואל צרפתי [עיין עליו קאסוטו, פירנצי, עמ' 269-270, ובעקבותיו אנ"י XIV, 878-879], הקדמת יב"ח ורשימת סדרי התורה היו אף הם מן הדברים האחרונים שנדפסו במק"ג והדבר נלמד מהנאמר בהם. עיין למשל הקדמת יב"ח, עמ' 82 בראשו: "ואחר כך [=אחרי שיב"ח השלים את המס"ג והשתמש בחלוקת התנ"ך ע"פ קפיטולי, כפי שנעשה בקונקורדנציה] הגיעה לידי [=חלוקת הפרשיות שחילקו בעלי המסורה = הסדרים] לאחר שכבר השלמתי, אמרתי להדפיסה גם היא...". וכן הקדמת יב"ח, עמ' 84, "אשר זיכני להתחיל ולהשלים [=כל המלאכה]" - מכאן שההקדמה נשלמה לאחר שיב"ח השלים את כל מלאכתו.

(3) כמו כן ניתן ללמוד על סדר זמן ההדפסה ע"פ מיספור הקונטריסים שבמק"ג מהדורת 1525. יש קי"ט קונטריסים במהדורה והם ממוספרים בסדר רצוף [כל אחד בן 8 דפים, להוציא האחרון בכרך ד' [וכן האחרון בכרך כ'] שהוא בן 10 דפים והאחרון בכרך א' [וכנראה האחרון בכרך ג'] שהוא בן 4 דפים]. והמסורה הסופית מתחילה בקונטרס קי"ב [השווה מהדורת הצילום IV 119, בסוף הדף משמאל] וממשיכה עד לסוף קונטרס קי"ט [השווה צילום IV 231], ומכאן שהיא מן הדברים האחרונים שנדפסו במהדורה.

בנוסף לקונטריסים אלה, יש קונטרס אחד בן 6 דפים בתחילת המהדורה ומיספורו א' [ואינו זהה לקונטרס א' בן 8 דפים, הכולל הקדמת הראב"ע לפירושו על החומש ותחילת ס' בראשית, הבא

סמוך אחרי הקונטרס בן 6 הדפים]. קונטרס זה בן 6 דפים מכיל את דברי השבח של ר' יוסף צרפתי, הקדמת יב"ח וכו', ומיספורו מלמד שהוא נדפס לאחר שנגמרה המהדורה. השווה כבר גינ', מבוא, עמ' 960. על דוגמא דומה של שני קונטרסים הבאים בראש ספר שנדפס בבית דפוסו של בומברג ומספר שניהם הוא א', עיין לעיל ה' 42. ואף שם הקונטרס הראשון הוא המאוחר, עיין על כך ה' 42. [על הרכב הקונטרסים = 8 דפים (להוציא פעמיים 10, פעם 6 ופעמיים 4), והשיטה לשמירת הסדר של הקונטרסים והדפים = מיספור שוטף של הקונטרסים ומיספור פנימי של החצי הראשון של הדפים שבכל קונטרס, עיין מ. בית-אריה, "הזיקה שבין ביכורי הדפוס העברי [=עד שנת 1500] לבין כתבי היד", ס' יובל לק. וורמן (ירושלים 1976), עמ' 34-38].

(4) יש להעיר, שבמהדורת הצילום של מק"ג 1525 חסר (!) הדף הראשון [=הקדמת הראב"ע לפירושו לתורה] של קונטרס א' בן 8 הדפים. נוסף לזה, בכרך ב' חסרים כמה דפים של הטקסט של ספר מלכים! עמ' 399 בכרך ב' [מספרי העמודים, שהוספו במהדורת הצילום, נדפסו בראשי העמודים] אינו אלא העתקו של עמ' 397 [שאינו במקומו - עיין להלן]. במקומו חסר כאן מל"ב יט 23a - כ 11a. כמו כן חסר מל"ב יד 9b - 28a בין העמ' 384 - 385. כרך ב' לקוי אף בסדר העמודים, ויש לתקן: עמ' 3-4, 5-18, 5-6, 19, במקום הסדר הנדפס: עמ' 3-19. לאמר, יש להעביר עמ' 5-6 לאחר עמ' 18. כמו כן יש לתקן: עמ' 396, 398, 397, [כאן חסר], 400 במקום הסדר הנדפס עמ' 396-400. כלומר, יש להפוך את סדר הדפים 397-398 ולהשמיט עמ' 399.

ולצוין, שהצילום של עמ' 401 לקוי באמצע ט"ו השורות הראשונות ובאמצע ד' השורות של המס"ג שבראש העמוד. נראה שהעמ' שצילמו ממנו היה כפוף או קרוע.

(5) במהדורת הצילום של מק"ג 1525 בסוף כרך I, לאחר ס' דברים, נדפס קונטרס אחד בן 8 דפים, שמיספורו קי"ח [ואינו זהה לקונטרס קי"ח של המסורה הסופית = בצילום, כרך IV 215] ותוכנו תרגום ירושלמי לתורה. ברם, קונטרס זה איננו שייך למק"ג 1525! כי תרגום ירושלמי לתורה לא נדפס במק"ג 1525! בדיקה מלמדת, כי קונטרס זה הוא צילום מדפוס שני (1548) או שלישי (1568) של מק"ג מהדורת יב"ח, שם נדפס תרגום ירושלמי לתורה אחרי דה"ב [וקונטרסו האחרון של דה"ב הוא קי"ז] ומיספר הקונטרס של התרגום הוא קי"ח! נראה, שבעותק של מק"ג 1525 שהיה לפני הצלם סופח התרגום הירושלמי ממק"ג 1548 (או 1568) ועל כן הדפיסוהו במהדורת הצילום של מק"ג 1525. על קונטרס זה שבמק"ג 1548, עיין ציון ל"א, 4 ד'. נוסף, שהקונטרס של תרגום ירושלמי לתורה שבמהדורת הצילום של מק"ג 1525 הטעה לאחרונה את מ. קליין, Vol. 1, The Fragment - Targums of the Pentateuch (רומא 1980), עמ' 7, שרשם כביבליוגרפיה, ע"פ מהדורת הצילום הנ"ל, שהתרגום המקוטע [=תרגום ירושלמי הנ"ל] נדפס לראשונה במק"ג 1517 ושנית במק"ג 1525 [וצ"ל: מק"ג 1548].

(6) ראינו שהמסורה הסופית היתה מן הדברים האחרונים שנדפסו במק"ג 1525. מאידך, בדפוס שני, במק"ג 1548, נראה שהמסורה הסופית היתה הדבר שנדפס ראשון, למרות שהיא נמצאת בסוף

כרך ד'. עיין על כך ציון ל"א.

ציון כ"א [להע' 374a] על האותיות בי"ה שמ"ו

(1) רשימת האותיות בי"ה שמ"ו השווה לזו שציטט בעל הגהות מיימוניות [הל' ס"ת, ז' 10 הערה ט'] נמצאת במסורה שבכ"י משנת 1294 [דהיינו מזמנו של בעל הגהמ"י]. השווה שטראק, ZLTK (1875), עמ' 602 ה' 4. ורשימה שכמעט זהה לרשימה הנ"ל נדפסה בדקדוקי הטעמים, מהדורת ב"ש, עמ' 54 קטע 66, ונמצאת בכמה כ"י (דק"ט, שם ה' 3). אלא שבמקורות אלה היו"ד של בי"ה שמ"ו היא של "יהודה אתה יודוך" (בר' מט 8), ולא של "יודוך" שבאותו פסוק [כרשימת בעל הגהמ"י].

על בי"ה שמ"ו עיין שטראק, ZLTK (1875) עמ' 602-603. בין השאר יש לציין שבעמ' 603 מצטט שטראק רשימת בי"ה שמ"ו שנכתבה בצורת שיר מכ"י צופוט-קאלה 11 משנת 1051, ולפיה ראשי התיבות הן: בראשית, יששכר, הבאים, שופטים, מוצא, ואעידה. וכן עיין דק"ט - ב"ש (1879), צילום (1970), עמ' 86: שטראק מצטט רשימת בי"ה שמ"ו מכ"י עדת דבורים (T13), המסכימה עם השיר שבכ"י צופוט קאלה 11. כמו כן עיין מאירי, קריית ספר I (מהדורת הירשלה: ירושלים 1956), עמ' ל"ח וה' ס"ט. המאירי מצטט כחילופים: יששכר, מוצא, וגם: שמר ושמעת,

(2) לפי טיפוס כ"י, האותיות בי"ה שמ"ו הן כדלהלן [השווה שטראק, ZLTK (1875), עמ' 602]:

א. ספרי ספרד: בראשית (בר' א 1), יהודה אתה יודוך (בר' מט 8), הבאים (שמ' יד 8), שני (השערים) (ויק' טז 8), מה טבו (במ' כד 5), ואעידה (דב' לא 28). [עיין א"ת, מ"ש, ויק' טז 8. וכן עיין שטראק, דק"ט, עמ' 59 ה' 3 בסוף].

ב. ספרי אשכנז: [להלן נרשום רק מקומות בהם חולקים הטיפוסים האחרים על ספרי ספרד]: שמר לך (שמ' לד 11) [עיין בעל הטורים, בר' מט 8. וכן הגהמ"י הנזכר לעיל (1)]. והשווה הערת יב"ח במס"ק, מק"ג, שמ' לד 11, שכן הוא ב"תקון עזראי". [ולפי הגהמ"י, במקום "יהודה אתה יודוך" (בר' מט 8), האות יו"ד היא "יודוך" שבאותו פסוק. זו היא כנראה גם הדעה שבס' תגין (דפוס פריס 1866) בסופו. נ"ל שיש לגרוס שם: "[יודוך] אחיך", במקום "ימוך אחיך"].

ג. כ"י T11, T13: [עיין עליהם לעיל (1)]: יששכר (בר' מט 14), שופטים (דב' טז 18) [נזכר כחילוף ע"י הגהמ"י], מוצא (דב' כג 24).

ד. [מעין שילוב של ב+ג]: מחזור ויטרי, עמ' 658, מקראות רומא [עיין מ"ש, ויק' טז 8, במד' כד 5]: שמר ושמעת (דב' יב 28) [והשווה ב.], מוצא (דב' כג 24). שני חילופים אלו צוטטו כחילופים ע"י המאירי, קריית ספר I, עמ' ל"ח. ועל השני העיר יב"ח במס"ק, דב' כג 24.

ציון כ"ב [להע' 387] שלא לומר פ"י (פ"א רפה), קרוב לשם, כיוון שבלשון צרפתית פ"י הוא לשון גנאי.

על המקור שממנו מצטט מ"ש בדב' ח 3.

(1) הסיבה שלא לומר פ"י (פ"א רפה) קרוב לשם [דב' ח 3], הנזכרת במקור שממנו מצטט מ"ש בדב' ח 3, נזכרת במקור אחר לגבי פסוק אחר [המצוטט בתפילה]. כוונתי לדברי התשב"ץ [=תשובות ר' שמשון ב"ר צדוק] שקבלם מרבו מהר"ם מרוטנברג, והמובאים בתשובות פסקים ומנהגים למהר"ם, והצביע עליהם לאחרונה נ. וידר בהרצאתו בקונגרס העולמי למדעי היהדות (ירושלים, אוגוסט 1977). [וכבר הצביע על מ"ש והתשב"ץ: צימאלס, אשכנזים וספרדים (באנגלית, לונדון 1958), עמ' 141]. ואלה דברי התשב"ץ, המובאים גם בתשובות פסקים ומנהגים למהר"ם, כרך א' (ערך י. כהנא, ירושלים 1957, 1970²), עמ' קמ"ד פסק מ"א: "ובעל הכל - "כי פי ה' דברי" [=יש' א 20, מ 5, נח 14], הפ"א דגושה [י.פ. - לפנינו לא נמצא פסוק זה "בעל הכל" בברכת המזון ובברכות ההפטרות, אבל נמצא שם "בפי כל חיי"], דאם לא כן הוא מחרף ומגדף בלשון לע"ז [=צרפתית] ואשכנז" [שלש המלים האחרונות ע"פ תשב"ץ כ"י, כפי עדותו של וידר]. כלומר, "פ"י" הוא לשון בוז וגנאי בצרפתית, ויש להרחיקה משם ה' (!).

בשלושת הפסוקים שבישעיה דגושה הפ"א של "כי פי ה' דברי" ולמעשה אין התשב"ץ מבקש לשנות הניקוד המקובל. [ואם כי נמצא במיכה ד 14 "כי-פ"י ה' צבאות דברי", לא לפסוק זה נתכוון התשב"ץ, שהרי נאמר במיכה: "ה' צבאות דברי"]. לעומת זאת, במקור שממנו ציטט מ"ש בדב' ח 3, רצו למעשה לשנות את הניקוד המקובל בתנ"ך ע"פ הצרפתית [מוצא פ"י ה' ← פ"י]. על כך כבר הגיב בעל מ"ש, וראה כבר הערת יב"ח לדב' ח 3.

(2) לדעת וידר, דברי התשב"ץ והציטוט במ"ש מסבירים את מקור הנוסח הלא-דקדוקי: "המהולל בָּפָה עמו" שבתפילת "ברוך שאמר". לאמר, הנוסח "בָּפָה" הוא תיקון מכוון של הנוסח המקורי "המהולל בָּפִי עמו", ויצא מחוגים צרפתיים [ואשכנזיים] ואינו מאוחר מהמאה ה-י"ג. "פ"י" צרם באוזניהם של המתפללים הצרפתיים, כפי שמעידים התשב"ץ והמקור של מ"ש בעניינים אחרים.

(3) בהרצאתו הנ"ל ציין וידר, שהמקור המצביע על "פ"י" שהיא לשון חרוף וגדוף בצרפתית [בקירוב לשם ה'] ולפיכך יש להרחיקה ממנו, הוא מהמאה ה-י"ג = דברי התשב"ץ המבוטסים על דברי מהר"ם מרוטנברג. וזו היא המאה שבה צויין לראשונה במילונים הלועזיים ההיסטוריים תיעוד בצרפתית למלה Fi=בוז. כל זה הביא וידר כסיוע להשערותו, שהתיקון [בפי ← בָּפָה] נעשה לא מאוחר מן המאה ה-י"ג ובשל התיבה "פי"=Fi בצרפתית.

(4) יש להוסיף, שיש מקום להניח שהמקור שממנו מצטט מ"ש בדב' ח 3 על "פ"י" שהיא לשון גנאי בצרפתית ולפיכך יש להרחיקה משם ה', אף הוא מהמאה ה-י"ג, ואלו טעמינו. ההשוואה בין הערת יב"ח על דב' ח 3 ובין דברי מ"ש בדב' ח 3 ובתה"ל לה 10 מראה, שדברי

מ"ש בשני המקומות יצאו ממקור אחד. בדב' ח 3 כתב מ"ש "ע"כ מצאתי" ולא ציין למקורו, אבל בתהל' לה 10 הוא ציין "אשכחנא בס' דקדוק ישן כלשון הזה...". וזהו א"כ מקורו גם לדבריו בדב' ח 3. איזה הוא ס' הדקדוק הישן? עיון בחיבורו של מ"ש מלמד, כי יש להניח שמדובר ב"ס' דקדוק ישן כ"י" שהוא מצא בבית מדרשו של דודו ומורו ר' משה קזיס [השווה מ"ש דב' כג 8, יחזק' ז 11, אס' ב 8]. מ"ש מזכיר חיבור זה כמה פעמים סתם - כולל תהל' לה 10 - בשם "ס' דקדוק ישן (כ"י)", כגון: יש' יד 11, תהל' קטז 4, דנ' ג 23, וב"מאמר המאריך" (סוף כרך שני של מנחת שי, דפוס מנטובה 1744, עמ' ה-). חיבור זה שהוזכר בו הענין של "פי" לגבי דב' ח 3 היה כ"י בן כמה מאות שנה. שהרי מ"ש טורח לציין "ס' דקדוק ישן כ"י", וכן מציין מ"ש לגבי כ"י מקראים: "וכבר חקרתי על הנוסחאות הישנות" [מ"ש, דה"א כז 6], וכוונתו לכ"י בני יותר משלש מאות שנה, כפי שהוא אומר במפורש במקום אחר: "שכבר חקרתי על הנוסחאות הישנות מספרד ושאר ארצות כתובות על גוילים יותר משלש מאות שנה" [מ"ש, דה"ב ו 14]. לפיכך נראה ש"ס' דקדוק ישן כ"י" שנמצא בבית מדרשו של דודו, ר' משה קזיס, היה בן יותר משלש מאות שנה [בשעת השלמת מ"ש ב-1626], דהיינו בן המאה ה-17, תקופה בה נאמרו דברים דומים בקשר ל"פי" ע"י התשב"ץ.

ציון כ"ג [להע' 425] (a) כ"י הטברניים המדויקים = כ"י מאיזור איי-מצרים עם [ניקוד ו] מסורה טברנית, קרובים הם בנוסחם, גם בקטגוריות כתיב וגם ברצף טקסט.

(b) מאידך, יש קבוצת כ"י מאותה תקופה ומאותו איזור, שלמרות שנוסף להם מסורה טברנית, רחוקים בנוסחם - גם בקטגוריות כתיב וגם ברצף טקסט - מכ"י הטברניים המדויקים.

(1) כפי שציין והוכיח כהן, מגבשי כתיב, כ"י המדויקים מאיזור איי-מצרים עם מסורה טברנית - הוא חקר כ"י אלקש¹ בנ"ך [שופ', מלכ', ירמ', ד"ה], ל ש¹ ב ל³ בתורה [שמ'] (שם סימן את כ"י ש¹ בסימן כ"י ש. אנו נסמנו כ"י ש¹, וכן ציינו ייבין, כתר, עמ' 362. הסימן כ"י ש מסמן כאן כ"י אחר, כ"י ששון 507, וכן ציינו ייבין כתר, עמ' 361) - קרובים מאד בנוסחם בקטגוריות כתיב שונות [כגון צורת "את" בהטייה, אותי, אותך וכו': בכתיב מלא או חסר]. השווה כהן, שם, עמ' 79: "הטכסט הקונסוננטי בין ספרי המופת הנ"ל לבין עצמם מצביע מצד אחד על תשתית משותפת בעלת שיעור גבוה של אחידות, ומאידך על קיומו של מרווח שינויים צר, שחדר גם אליהם". והשווה הנתונים המפורטים שהביא כהן - הוא רושם את הכתיב של כל קטגוריה (עיין עליהן להלן בציון כ"ד, 2, בסופו) בכל ספר (שופ', מלכים וכו') כפי שצויין לעיל) ע"פ כ"י א, ואחרי כן מציין את מספר השינויים בכ"י לקש¹. ובתורה הממצאים מובאים שם ע"פ כ"י ל, והשינויים הם של כ"י ש¹ בל³. והשווה מה שכהן כתב בסעיף "מרווח השינויים והמסורה", בכל קטגוריה: (1) a. עמ' 163-173, b. 175-177, (2) a. עמ' 180-183, b. 184-185, (3) a. עמ' 187, b. עמ' 188, (4) a. עמ' 189-191, b. 192-193, (5) a. עמ' 195-201, b. 204-206, (6) a. עמ' 212-214, b. 215, (7) a. עמ' 217-220, b. 221.

(2) מצחפי המסורה הנ"ל קרובים בנוסחם לא רק בקטגוריות כתיב, אלא גם ברצף הטקסט [להוציא ש¹ בנביאים (חוץ מיהושע)], כפי שיוצא מתוך חיבורו של ברויאר, כתר ארם צובה, [אף כי הוא לא ניסח את הדברים כך]. מדבריו בפרק ג' יוצא, שבין כ"י לבשש¹ אין כ"י אחד החולק על כל האחרים בתורה ביותר מ-109 פעמים [הכוונה לכ"י ל, כ"י הרחוק ביותר, מבין כ"י הנ"ל, מהכתיב שבמסורה] - השווה הממצאים אצל ברויאר, עמ' 68-76, 84. ואין כ"י אחד החולק על כ"י שני בתורה ביותר מ-178⁺ פעמים [כ"י ל לעומת כ"י ב] - השווה הממצאים אצל ברויאר, כנ"ל, ועמ' 76-80, 83, 84, 85. ברם כ"י ב אינו שלם - חסר בו היום ס' דברים, וכן בר' א-לט 19 ועוד קצת. לכן יש להניח שיש להוסיף לפחות עוד 20-30 שינויים בין ב ו-ל. ומכאן שהיו ביניהם בערך 200 שינויים.

מדברי ברויאר בפרק ד' יוצא, שבין כ"י אלקש¹ אין כ"י אחד החולק על כל האחרים בנביאים יותר מ-218 פעמים [כ"י ל לעומת האחרים] - השווה הממצאים אצל ברויאר, עמ' 102-105, 117-119, 131, 135. (זאת להוציא ש¹ החורג כאן במרווח השינויים, הוא חולק 476 פעמים על יתר כ"י בנביאים - עיין הממצאים אצל ברויאר, עמ' 106-113, 121-127, 137-138). ואין כ"י אחד החולק על השני בנביאים (להוציא כ"י ש¹ החולק על כ"י ל יותר מ-650 פעמים) יותר מ-304 פעמים [כ"י ל לעומת כ"י ק] - השווה הממצאים אצל ברויאר, כנ"ל, ועמ' 97-102, 113, 115, 116, 117, 120, 121, 130, 131, 132, 135, 136, 137.

מכאן, שמרווח השינויים בין מצחפי המסורה הנ"ל הוא קטן, שהרי מרווח השינויים שבין מצחפי מסורה אחרים ובין כ"י א, למשל בין כ"י הספרדיים המדויקים ובין כ"י א גדול מזה שצינו לעיל, ובכ"י אשכנזיים גדול הרבה המרווח בינם לבין כ"י א.

כדי להבהיר זאת נשים לב, שכבר כהן, מגבשי כתיב, עמ' 89-91, הדגים פעם את העובדא שכ"י הטברניים המדויקים קרובים בנוסחם, גם בקשר לרצף הטקסט. בדוגמא הנ"ל השווה כהן את כ"י אלקש¹ ביהושע יד 3 - יח 28 לשני כ"י אחרים [אחד מא"י ואחד מאשכנז, ע"ש], והראה שכ"י אלקש¹ כמעט זהים (יש ביניהם מרווח שינויים של 3 דוגמאות בערך), לעומת שני כ"י האחרים, השונים מכ"י א לפחות ב-57 פעמים. רוב 57 שינויים אלה משותפים לשני כ"י הנ"ל, אלא שבכ"י האשכנזי יש שינויים נוספים (כהן, שם, עמ' 92 ה' 64 = כרך ב', עמ' 41). [אגב, אף כי ש¹ זהה בעצם בטקסט הנ"ל לכ"י אלק, מכל מקום בשאר הנביאים הוא רחוק מכ"י הנ"ל. עיין מה שצינו כאן לעיל. ברם, בהשוואה לכ"י האשכנזי הנ"ל, ש¹ קרוב יותר לכ"י א].

לעומת שני כ"י הנ"ל החולקים על כ"י א 57 פעמים בחמישה פרקים בלבד בס' יהושע [ובכ"י האשכנזי יש חילופים נוספים], אין כ"י אחד מבין הטברניים המדויקים (להוציא ש¹) החולק על רעהו יותר מ-304 פעמים בכל ספרי הנביאים. ומכאן, שמרווח השינויים בין מצחפי המסורה הטברניים המדויקים הוא קטן.

(3) יש להדגיש, שיש כ"י מאותה תקופה (מאה י'-מאה י"א) ומאותו איזור (א"י-מצרים), שלמרות שנוספה בהם [ניקוד ו] מסורה טברנית, אין הכתיב שלהם [במיוחד מלא וחסר] משקף את המסורה הטברנית. ולהפך, כ"י אלה רחוקים בנוסחם [=במיוחד במלא וחסר] גם בקטגוריות כתיב וגם ברצף טקסט מהנוסח המשתקף במסורה הטברנית. שני כ"י אלה הם כ"י נ, ל¹⁸. וכבר הצביע ייבין, כתר, עמ' 372, 374 על רבוי חילופי מלא וחסר בכל אחד משני כ"י אלה. שני כ"י אלה בדקנו ע"פ קטגוריות הכתיב "הלוא" שבירמ' וע"פ רצף הטקסט שבירמ' כ"ב-כ"ג ובדקתינו מלמדת שכי"י נ, ל¹⁸ רחוקים בשתי הבחינות מכ"י א, ל [המשקפים את המסורה הטברנית]. נוסף, ששני כ"י אלה, הרחוקים מכ"י א בענייני נוסח, רחוקים ממנו גם בענייני געיות קלות. וכבר הצביע ייבין על רבוי געיות קלות [ועוד] בכל אחד משני כ"י אלה, כתר, עמ' 373, 374. לסיכום: יש קבוצת כ"י מהמאה ה-י' וה-י"א מאיזור א"י-מצרים, שלמרות שנוספה בהם [ניקוד ו] מסורה טברנית, הם רחוקים מכ"י הטברניים המדויקים בענייני נוסח (במיוחד מלא וחסר) ובענייני געיות קלות. יש לראות בקבוצת כ"י אלה את אחד המקורות לתכונות הדומות הנמצאות לאחר מכן בחלק כ"י האשכנזיים [עליהם נעמוד להלן בפנים].

ציון כ"ד [להע' 425] כ"י א [=כתר ארם צובה] הוא כ"י הקרוב ביותר לנוסח המשתקף במסורה הטברנית ומתאים לה התאמה כמעט מוחלטת. הווי אומר: כ"י א הוא קנה המדה הטוב ביותר לדיוק בענייני הנוסח המוסמך.

(1) דברי רקע: בדור האחרון טען במיוחד מ. גושן-גוטשטיין לחשיבותו ועליונותו של כ"י א (השווה למשל, גושן, RTBT, וסיכומו האחרון BA 42, (1979), עמ' 145-162). לפיכך נבחר כ"י א לטקסט שמדפיסים אותו בתנ"ך מהדורת מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית בירושלים. והנה, בעשור האחרון למדנו לנתח כ"י מקראיים מכמה בחינות: (א) מבחינת הניקוד והטעמים [שהדגישה במיוחד קאלה למן תחילת המאה העשרים. מחקר יסודי בבחינה זו (בכ"י הטברניים המדויקים) הוא ספרו של ייבין, כתר (1968). ועיין עוד מה שצינו בה' 459, 481]. (ב) מבחינת הכתיב [שהדגישה לראשונה כהן, מגבשי כתיב (1973), ולאחריו [ממבט אחר] ברויאר כתר ארם צובה (1976). ועיין להלן]. (ג) מבחינת הפרשיות הפתוחות והסתומות [על כך עמד כבר גינ', מבוא (1897) - עיין לעיל ה' 7 ג'. בזמן האחרון הקדיש C. Perrot מאמר מפורט לנושא זה: RB 76, (1969), עמ' 50 ואילך. ועיין עוד מאמרי בטקסטוס 9 (1981), מאמרו של י. מאורי בטקסטוס 10 (1982) וספרו של J. Oesch, Petucha und Setuma (1979)]. ויצויין, שעד למחקרו של כהן, מגבשי כתיב (1973), דנו המחקרים החדישים בכ"י המקראיים בעיקר בענייני ניקוד וטעמים, וכנראה שבהשפעת תחום התעניינותו של קאלה [השווה הערת גושן, מבוא (1972), עמ' 19 ה' 52]. ראה לדוגמא את מחקרו של לוינגר, טקסטוס, 1 (1960), עמ' 59-94, שנושאו כ"י א ושיטת בן-אשר [בענייני ניקוד וטעמים]. כאן נעיר על כ"י א מבחינת הכתיב.

(2) כבר הדגיש כהן, מגבשי כתיב, עמ' 80: "מבין כל מצפוי המסורה ה"מדויקים"... שבדקתי, היחיד המתקרב למצב של שלמות מבחינה זו [=התאמת כתיב בין הטקסט והמסורה] הוא "כתר-חלב"

[="כ"י א], ולפיכך נראה היה לנו כראוי יותר מכל כ"י אחר [=כגון כ"י ל, ק, ש¹] לשמש כבסיס לכל ההשוואות שנערוך להלן". וכן העיר שוב ה' 149 בסופו, (=כרך ב', עמ' 53), והשווה שם, עמ' 152: "...ברוב המקרים של המקרים, שבהם יש חילוקי כתיב בין כה"י הנ"ל, וקיימת הערת מסורה משותפת, המתייחסת לאותם מקרים, היא משקפת את המצב בכת"ח [=כ"י א], ולא בכה"י החלוקים עליו".

והשווה הוכחות להתאמה זו שבכ"י א [ויותר מזו שבכ"י ל, ק, ש¹] בקטגוריות כתיב שונות בס' שופ', מלכים, ירמ', ד"ה: מגבשי כתיב, בסעיף "מרווח השינויים והמסורה", עמ' 175-177 [בקטגוריה: צורת הרבות, ורבות נטויות], עמ' 184 [בקטגוריה: "את" בנטייה], 188 [לא, הלוא], 192 [הפועל בוא], 204-206 [בינוני פועל - צורות פשוטות, ומורכבות], 215 [פעלי ע"ו, עבר פעיל], 221 [פועל בתנועת "u" בצירוף כינויים]. [והשווה שם, עמ' 80 ה' 22 (=כרך ב', עמ' 36). ותקן שם: עמ' 204 ← 206].

(3) לאחריו הגיע מ. ברויאר, כתר ארם צובה (1976) לאותה מסקנה [בלי לראות את מחקרו של כהן]. הוא הראה, שמבין מצחפי המסורה "המדויקים" [הוא בדק כנביאים א, ל, ק, ש¹], היחיד המתקרב למצב של שלימות מבחינת התאמת כתיב שבין הטקסט והמסורה הוא כ"י א.

עובדא זו הוכחה במחקרו לא על פי קטגוריות כתיב בס' שופ', מלכים, ירמ', ד"ה [כפי שעשה כהן], אלא ע"פ רצף הטקסט ובכל ספרי הנביאים [יהושע - תרי עשר]. עיין ברויאר, שם, פרק ד' (עמ' 97 ואילך), ובסיכום עמ' 140-141. הוא מראה, שיש רק 7-8 חילוקים בין כ"י א ובין המסורה בטקסט של הנביאים: עיין שם, עמ' 97, 113, 128, 131, ובסיכום עמ' 140. [ויש להוסיף, שברויאר מציין, עמ' 141, שכן הוא גם בכתובים].

(4) ויש להעיר, שבמחקרו ברויאר בדק את רצף הטקסט בכ"י א, ל, ק, ש¹ בכל ספרי הנביאים, וציין את ההבדלים בין כ"י [לפי תת-קטגוריות שונות-ע"ש, והצביע במקרים אלה גם על נוסח מק"ג 1525. וזו טעות מתודולוגית, עיין ציון כ"ח, (1)], ולאחר מכן בדק אם יש בכ"י הנ"ל [או במק"ג 1525] הער(ו)ת מסורה המסייע(ו)ת לאחת מן הדעות החולקות. לפי שיטה זו מצא ברויאר 7-8 מקרים בהם כ"י א חולק על המסורה. ומ"מ הוא לא ניסה - בענייני כתיב - להתחיל הבדיקה מתוך המסורה, לבדוק אם הכתיב המשתקף בכל הערות המסורה בכ"י הנ"ל תואם את הנוסח בכ"י א [ובכ"י האחרים]. והשווה ברויאר, שם, עמ' 283. דרכו היא בניגוד למחקרים בענייני ניקוד וטעמים, בהם היה נסיון להתחיל הבדיקה מתוך המסורה, למשל לוינגר, טקסטוס 1 (1960).

ציון כ"ה [להע' 425 ב'] כ"י ש [=כ"י ששון 507 (לשעבר) = כ"י ירושלים 24°5702] קרוב להתאים לחלוטין בתורה לנוסח המשתקף במסורה הטברנית. ומאחר שהתורה חסרה היום בכ"י א, ראוי להשתמש בכ"י ש כקנה מדה לדיוק בענייני הנוסח המוסמך בתורה

(1) מתוך מחקרו של ברויאר, כתר ארם צובה, פרק ג', ומתוך עיון בכ"י ש עצמו [עיין להלן]

יוצא, שכ"י ש [המכיל את התורה, להוציא בר' א - ט 26, שמ' יח 1-23] קרוב להתאים לחלוטין לנוסח המשתקף במסורה הטברנית. שהרי מחקרו של ברויאר מלמד שכ"י ש שונה מכתב המסורה קרוב ל-25 פעמים בתורה, השווה ברויאר, עמ' 80-81: 21x [18+73], עמ' 83: 3x. [ויש להניח, שכ"י ש מדויק קצת פחות מכ"י א, אלא שחסר לנו היום כ"י א בתורה - להוציא מיעוט: בסוף דברים (כח 17 ואילך), וצילום של שני דפים אחרים בדברים (טקסטוס 5, מול עמ' 58) ושל דף אחד בבראשית (טקסטוס 1, מול עמ' 17)].

והעיון בכ"י ש עצמו - כ"י נרכש לאחרונה ע"י הספריה הלאומית בירושלים, ושם במחלקת כ"י בדקתיו (ותודתי לפרופ' י. ייבין שהיסב תשומת לבי לאפשרות זאת) - מראה שכ"י ש מדויק יותר ממה שציין ברויאר. מרשימתו של ברויאר (עמ' 80), כ"י ש $\neq$ מסורה, יש להשמיט 5 מקומות בספר בראשית. ואלו הם: בר' כג 15, כד 56, כז 10, לו 41 (a), מא 27. בארבעה מקומות מיחס ברויאר לכ"י ש נוסח [והוא עיין רק בתצלום כ"י] שאיננו מקורי בכ"י ש, אלא נוסח שנוצר ע"י מי שעבר בקולמוסו על הדיו שדהה, ובמקום החמישי תיקן המסרן ואחר כך דהה הדיו.

וכך הוא הנוסח המקורי והמס"ק המסיעת לו בכ"י ש במקומות אלו :

בר' כג 15: מאת ג-חסי . ועבר מתקן על הדיו שדהה וכתב: מאות.

בר' כד 56: אתי . ועבר מתקן וכתב: אותי.

בר' כז 10: בעבר - ב חסי . ועבר מתקן וכתב: בעבור.

בר' לו 41(a): אלוף . ועבר מתקן וכתב: אלה (11), בהשפעת הפסוק הקודם:

"אלוף אלה".

בר' מא 27: והרע(ו)ת - ד' בלשנ' חסי, ח' חסי. [כאן תיקן המסרן את הכתיב ע"פ

המסורה הקטנה, ודהה הדיו וקשה

להבחין שיש כאן תיקון].

ומכאן, שכ"י ש שונה מכתב המסורה בתורה קרוב ל-20 פעמים בלבד.

(2) על פי הנאמר כאן (1), ולפי שכ"י ש נשמר היטב [חסר בו רק בר' א - ט 26, ושם' יח 1-27, ואף שבהרבה דפים דהה הדיו ניתן לקוראם], יש להעדיפו על פני כ"י ש¹ [=כ"י ששון 1053] כקנה מידה של דיוק בענייני הנוסח המוסמך בתורה. וזאת על אף שברויאר ציין במחקרו [פרק ג', עמ' 86] שכ"י ש¹ שונה מכתב המסורה בקרוב ל-20 מקומות [השווה ברויאר, עמ' 82: 11x (1?+10x), עמ' 83 (3x), עמ' 84 (1x). [[15x=]], וזה דומה למה שראינו לגבי כ"י ש. יש להעדיף כ"י ש, כי בכ"י ש¹, שהוא כ"י של כל התנ"ך, חסר בתורה בר' א' - יא 2 ומקומות בודדים אחרים. וכמו כן מסופקת בו הקריאה במקצת מקומות. השווה לכך כבר ברויאר, שם, עמ' 82 ה' 1, המציין את 6 המקומות שבהם הקריאה מסופקת, ושםא בהם ש¹ $\neq$ מסורה. מכאן, שכ"י ש¹ פחות בכמותו בתורה מכ"י ש ואינו עולה עליו בדייקנותו. [ושים לב, שצורת הכתיב בכ"י ש¹ נופלת הרבה מאופי הכתיב שבכ"י ש].

(3) יצויין, שכ"י ל המפורסם איננו יכול לשמש קנה מידה של דיוק בענייני הנוסח המוסמך בתורה. שהרי, כפי שהראה ברויאר, כ"י ל שונה בתורה מהמסורה בענייני כתיב בערך 120 פעם [השווה ברויאר, עמ' 68-78, 83, 84, (86)] - ולא 20 פעם ככ"י ש, ש¹. הגם שכ"י ל פחות מדויק מכ"י אלה בענייני כתיב, מרווח השינויים שבינו וביניהם קטן באופן יחסי [השווה על כך ציון כ"ג].

ציון כ"ו [להע' 425 ג'] כ"י ש הוא כנראה כ"י טברני.

אין בכ"י ש קולופון, ובכל זאת נראה שנוכל לזהות את מקומו של כ"י ש ולשער על פי הערות המסורה שבו. השווה למשל:

(1) מס"ג, בר' לט 19 (עמ' 70): "היה המלמד [=בן אשר] יעשה... והיה בן נפתלי יעשה..." [ההערה במלואה צוטטה ע"י ייבין, כתר, עמ' 54, ויש לתקן את המלה הראשונה בהעתיקו: אשר ← היה].

(2) מס"ג, במ' ג 21 (עמ' 274): "כן היה המלמד יעשה... וכן הוה רבי פינחס קרן" [ההערה במלואה צוטטה ע"י ייבין, כתר, עמ' 203. ועיין שם. יש להוסיף שם סוגריים אחרי המלה "לירבעס", כיוון שבכ"י יש שריד של מלה נוספת].

(3) מס"ק, בר' מח 19 (עמ' 94): "להמלמד... לבן נפתלי..." [ההערה צוטטה ע"י ייבין, כתר, עמ' 57].

(4,5) מס"ק, ויק' ח 13, י 5: "להמלמד... לבן נפתלי..." [ייבין, כתר, עמ' 35, וע"ש].

(6) מס"ק, במד' כג 23: "למלמד... לבן נפתלי..." [ייבין, כתר, עמ' 237].

יחוס התואר "המלמד" לבן-אשר והשימוש בנוסחה "היה... יעשה" הם "ערביזמים". "המלמד" מתרגם את המונח הערבי "אלמעלם", המשמש בקטעי מסורה קדומים כינוי לחכם מסורה. השווה דותן, דק"ט, ע"פ המפתח: מלמד. והשווה קטע מסורה, ספריית כל ישראל חברים, פריס II B195: "והו מדהב אלמעלם בן אשר זל" = והיא שיטת המלמד בן אשר זל [ייבין, כתר, עמ' 287].

הנוסחה "היה... יעשה" [היה + עתיד, במקום: היה עושה] הבאה להביע את ה-Habitual Past היא תרגום של צורת הזמן המשמשת לכך בערבית [=היה + עתיד]. והשווה היינוך - נאחמד, A New Arabic Grammar, (לונדון 1970³), עמ' 112, בסופו. [מעניין, כי אותו "ערביזם" חוזר ועולה בימי הביניים בלשון המתרגמים מערבית לעברית, השווה י. קוטשר, A History of the Hebrew Language (ירושלים-ליידן 1982), עמ' 164. והשווה מ. גושן-גוטשטיין, תחבירה ומלונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית (דיסרטציה, ירושלים 1951), עמ' 1, 55, 1, 2].

השימוש בלשונות אלה סימן מובהק הוא למסורה קדומה [מאה י' לערך]. והשווה למשל כ"י ל¹⁵, יר' מד 25, בגליון: "חביב היה יעשה...". [ייבין, כתר, עמ' 54, קטע 12].

לפיכך יש להניח, שהערות מסורה אלה שבכ"י ש נכתבו במוקד הפעילות של המסורה בתקופה קדומה זו, בטבריה.

ציון כ"ז [להע' 429] על תת-שיטה אחרת של טעמים במשלי, הנמצאת במק"ג 1517 והשונה משיטת הטעמים בכ"י הטברנית המדויקים.

מתוך השוואת חילופי הטעמים במשלי א'-ד' בין מק"ג 1517 ובין מק"ג 1525 אל הטעמים בכ"י א למדנו, שחילופי הטעמים במק"ג 1525 מתאימים כמעט תמיד לטעמים בכ"י א [51 מתוך 60]. ומכאן שבמקרים אלה שונה מק"ג 1517 מכ"י א. עיון מלמד, שאין כאן טעויות או חילופים סתם בטעמים במק"ג 1517, אלא תת-שיטה אחרת של טעמים בס' משלי, השונה בכמה תופעות משיטת הטעמים בכ"י א במשלי. [תודתי לפרופ' י. ייבין שהפנה תשומת לבי לשיטתיות שבחילופי מק"ג 1517].

אלו הן התופעות :

(1) בפסוק המוטעם בלי אתנח במק"ג 1525 = כ"י א, יש בתת-השיטה האחרת [=במק"ג 1517] נטייה להטעים את הפסוק באתנח. כתוצאה מכך יש שינויים נוספים בטעמים באותו פסוק, כגון הטעם לפני האתנח הוא עתה המשרת המתאים לו [=מונח].

ואלו הן שתי דוגמאות לתופעה זו :

- (א) משלי א 21 : מק"ג 1525 = כ"י א : [בראש המיות תִּקְרָא] בפתחי שערים פְּעִיר [,].
מק"ג 1517 : [, תִּקְרָא] בפתחי שערים פְּעִיר [,].
(ב) משלי ב 11 : מק"ג 1525 = כ"י א : [תִּשְׁמֹר עֲלֶיךָ תְּבוּנָה] [,].
מק"ג 1517 : [, תִּשְׁמֹר עֲלֶיךָ תְּבוּנָה] [,].

יש להוסיף כאן, שלפי כללי הטעמים, מסומן הטעם "רביע מוגרש" בפסוק שאין בו אתנח בסימן $\dot{x}$ ובפסוק שיש בו אתנח בסימן $\dot{x}$ [השווה ייבין, מבוא, עמ' 200-201; מ"מ, יש כ"י השונים במקצת מכלל זה, עיין ייבין, שם, עמ' 201]. שתי הדוגמאות שהבאנו מדגימות הבדל זה.

(2) בפסוק שבו הטעמים הקודמים לאתנח הם במק"ג 1525 = כ"י א המשרת מרכא ולאחריו מלה עם געיה ומקף, יש בתת-השיטה האחרת [=במק"ג 1517] נטייה להטעים את המלים הקודמות לאתנח עם המשרת מונח, ולפניו המפסיק זחי.

אלו הן ארבע דוגמאות לתופעה זו :

- (א) משלי ג 4 : מק"ג 1525 = כ"י א : ומצא-חן וְשָׁכַל- [א].
מק"ג 1517 : ומצא-חן וְשָׁכַל [א].
(ב) משלי ג 19 : מק"ג 1525 = כ"י א : [בְּחִכְמָה יִסְד-] [א] [אם כי כאן אין בכ"י א געיה במלה המוקפת. ותמצא געיה בכ"י ל].
מק"ג 1517 : [בְּחִכְמָה יִסְד] [א].
(ג) משלי ג 24 : מק"ג 1525 = כ"י א : אִם-תִּשְׁכַּח לֹא- [א].
מק"ג 1517 : אִם-תִּשְׁכַּח לֹא [א].

(ד) משלי ג 34 : מק"ג 1525 = כ"י א : אס-ללצים הָאֵל [א]
מק"ג 1517 : אס-ללצים הָאֵל [א]

גם הטעמים בתת-השיטה האחרת תואמים את כללי הטעמים. אם לפני האתנח בא המפסיק דחי, משרת אחד לאתנח הוא מונח. [השווה ייבין, מבוא, עמ' 198].

(3) בפסוק שבו הטעמים הקודמים לסילוק הם במק"ג 1525 = כ"י א שני משרתים: מונח ולפניו טרחא, יש בתת-השיטה האחרת [=במק"ג 1517] נטייה שלא להטעים את המלה שלפני המשרת מונח במשרת נוסף (טרחא), אלא במפסיק, ברביע מוגרש. ואם יש צורך, מטעמים בתת-השיטה האחרת גם את המלה הקודמת לרביע המוגרש עם המשרת המתאים לו [=מרכא].

אלו הן שתי דוגמאות לתופעה זו :

(א) משלי ב 8 : מק"ג 1525 = כ"י א : [א] וְדָרָךְ [ב, ג].
מק"ג 1517 : [א] וְדָרָךְ [ב, ג].
(ב) משלי ג 29 : מק"ג 1525 = כ"י א : [א] וְהָאֵל יוֹשֵׁב [ב, ג].
מק"ג 1517 : [א] וְהָאֵל יוֹשֵׁב [ב, ג].

(4) שלש תופעות אלה ניתן לנסח בכלל אחד: תת-השיטה האחרת נוטה להקטין את מספר הטעמים המשרתים הרצופים ובמקום שנים היא מעדיפה משרת ולפניו מפסיק.

ציון כ"ח [להע' 449a] על טעויות מתודולוגיות בספרו של ברויאר, כתר ארם צובה

(1) ברויאר לא עמד על טיבו של נוסח מק"ג 1525 ולפיכך הוא טעה טעות מתודולוגית בשיטת עבודתו. אל המקורות [=כ"י הטברניים המדויקים] שבחר ברויאר כדי לקבל תמונה של נוסח "רוב" מצחפי מסורה עם מסורה טברנית, והוא לדעתו קנה מידה להגיע לנוסח המתאים למסורה, הוא צירף את מק"ג מהדורת יב"ח (!), על אף שהוא ציין שמק"ג "חולק במקומות רבים גם על נוסח לבשש¹...". (עמ' 14). צירוף זה הוא טעות מתודולוגית, כי מק"ג 1525 מבוסס על כ"י הספרדיים המדויקים השונים מן הטיפוס של כ"י הטברניים [המדויקים] [אף כי קרובים אליהם] ואין לצרפם לכ"י הטברניים [המדויקים] כדי לקבל תמונה של נוסח רוב מצחפי מסורה. אילו צירף ברויאר אל מדגם כ"י שבחר מצחפי מסורה רבים מן הטיפוס של כ"י הספרדיים המדויקים, תמונת הרוב היתה משתנה, מתקרבת לנוסח מק"ג 1525 ומתרחקת מנוסח כ"י א! לאמר, נוסח הרוב היה מתרחק מן הנוסח המשתקף במסורה הטברנית.

(2) נצביע על טעות מתודולוגית אחרת :

ברויאר קבע שני קני מדה כדי להגיע לנוסח המדויק, המתאים למסורה הטברנית: (א) נוסח רוב מצחפי מסורה המלווים מסורה טברנית (ב) הנוסח המשתקף בהערות המסורה הטברנית. קנה המדה השני הוא נכון, אבל הראשון מוטעה, כי ברויאר הגדיר נוסח מסורתי - זה שבכ"י בו הערות

מסורה של חכמי טבריה [שם, עמ' 9]. [ואין כוונתו רק לכי"י שנעתקו ע"י חכמי טבריה, אלא לכי"י עם מסורה טברנית]. לפי הגדרה זו אפשר לבחור גם בכי"י ספרדיים המלווים "מסורה טברנית". ברם, כפי שיוצא ממחקרו של כהן, מגבשי כתיב, כי"י הספרדיים מטיפוסים שונים, מתפלגים מכי"י הטברניים המדויקים בענייני כתיב. ואילו בחר ברויאר בכי"י ספרדיים ואפילו בספרי הספרדיים המדויקים, היתה תמונת הרוב משתנה מזו שהוא קיבל, ולא היתה מתאימה בדיוק למסורה הטברנית. [יש להוסיף, שיתכנו גם כי"י אשכנזיים המלווים "מסורה טברנית". ואילו בחר ברויאר בכי"י אשכנזיים, היתה תמונת הרוב רחוקה מהמסורה הטברנית, כפי שיוצא ממחקרו של כהן]. ומכאן, שקנה המדה היחיד לנוסח המדויק, הוא השני שציין ברויאר.

ברויאר בחר בכי"י עתיקים ומצא שנוסח רוב כי"י אלה מתאים למסורה. אין זה הוכחה שרוב כי"י הוא קנה מדה להגיע לנוסח המתאים למסורה, אלא שכי"י העתיקים שנבחרו היו מטיפוס אחד, הקרובים מאד בנוסחם והקרובים לנוסח המשתקף במסורה הטברנית, הטיפוס שעמד עליו כהן בפירוט, מגבשי כתיב, בקשר לקטגוריות כתיב. [עיין לעיל ציון כ"ג, (1)]. ונוסיף, שלו בחר ברויאר ברוב של כי"י עתיקים מטיפוס אחר, כמו נ¹⁸, שאף הם מלווים מסורה טברנית, תמונת הרוב היתה רחוקה מהמסורה הטברנית [עיין לעיל ציון כ"ג, (3)].

ברויאר טעה בקשר ל"רוב כי"י" כקנה מדה, אבל יש לברך על טעויות, כי עתה מצטרפים ממצאיו ברצף טקסט לומר, שכי"י הטברניים המדויקים קרובים ביותר לנוסח המשתקף במסורה הטברנית [עיין ציון כ"ג, (2)], ותחילה להם כי"י א [עיין ציון כ"ד, (3)]. [וראה לעיל, שחסר רוב התורה היום בכ"י א וראוי להשתמש בכ"י ש (ציון כ"ה)].

ציון כ"ט [להע' 465a] על סימון הקמץ הקטן [=קמץ חטוף] ע"י חטף קמץ [X̣]

(1) הסימון של הקמץ הקטן [=קמץ חטוף, ạ] ע"י חטף קמץ [X̣] נמצא כבר בכי"י הטברניים המדויקים, אבל רק במקרים נדירים, כגון א4 בכ"י א (ייבין, כתר, עמ' 19-20. ועיין שם למה שנעיר כאן להלן). מאידך, חלק מכי"י הקדומים המנוקדים ניקוד טברני מורחב מסמנים הקמץ הקטן ע"י חטף קמץ באופן שיטתי (קאלה, מערבאי ב', עמ' 58*, מס' 12). וכבר צויין בטעמי המקרא, המיוחס [בטעות] לר' יהודה נ' בלעם הספרדי [מחצית שניה של המאה ה"א, עיין עליו אנ"י VIII, עמ' 1156-1157; מ"ש, תה"ל קי"ח 14 מביא מתוך חבור זה בשם נ' בלעם] - והוא קיצור של החבור הדאר אל קאר (בערבית) מסוף המאה ה-י' כנראה [השווה ייבין, כתר, עמ' 10, 11 בעקבות א. בנדויד] - שיש סופרים שלא נקדו את הקמץ החטוף ע"י חטף קמץ [Ỵ X̣] אלא ע"י קמץ [Ỵ X̣]. הרי שהיו סופרים אחרים [במאה י'-י"א] שנקדו את הקמץ החטוף ע"י חטף קמץ, ולכן נוטה דעת המחבר. וכן כותב ר' יוסף קוסטנדיני [=מקושטא] בחיבורו עדת דבורים, במחצית השניה של המאה ה-י"ב. כמו כן יש לנו עדות מהמאה ה-י"א [תשובות תלמידי מנחם בן סרוק, וינה 1870, צילום (להוציא את החומר בסוף, של המהדיר הראשון): ירושלים 1968] שהשתמשו [גם] בספרד בחטף קמץ לסמן קמץ חטוף. שם (עמ' 25) מצויין, שמנקדים ח"ת של "בחדשו",

והוא קמץ חטוף, בחטף קמץ: "וצורת הנקודה קמץ גדול ושתי נקודות [ח=]". הצביע על כך, ח. ילון, עניני לשון (1942) [צילום בתוך: קובטריסים לעניני הלשון העברית, ירושלים 1964, במספור הדפים השלישי], עמ' 32 וה' 9.

(2) לפיכך נראה, שהשימוש בחטף קמץ לא היה חידושם של מנקדי כ"י האשכנזיים והצרפתיים, כפי שאפשר להסיק מדברי ר' שלמה אלמולי [סוף המאה ט"ו ותחילת המאה ט"ז - עיין עליו אנ"י II, עמ' 663-665] בהליכות שבא (קושטא 1520), המצוטטים ע"י מ"ש, תה"ל ק"ח 14. שהרי מחבר טעמי המקרא שהתבסס על הדאר אל קאר (מאה י') וכן ר' יוסף קוסטנדיני (מאה י"ב, מחצית שניה) מעידים שיש בסימון הקמץ החטוף שתי שיטות ואחת מהן היא חטף קמץ [X]. לכך מצטרפת העובדה שחלק מכ"י הקדומים המנוקדים ניקוד טברני מורחב מסמנים הקמץ הקטן ע"י חטף קמץ.

(3) ראינו לעיל שגם בספרד [מאה י"א] השתמשו בחטף קמץ. כיצד יתבארו א"כ דברי אלמולי שהשווה הניקוד בכ"י האשכנזיים והצרפתיים [X] כנגד כ"י הספרדיים המדויקים [X]? ילון [עניני לשון (1942, עמ' 32)], הניח, שהשימוש בחטף קמץ נתבטל בכ"י הספרדיים בשעה שאלמולי כתב את דבריו במאה ה-ט"ז. ויש להוסיף, שבדיקה בכ"י ספרדיים מהמאות י"ג-ט"ו מלמדת, שהנחתו של ילון נכונה. כאן בפנים ראינו שבכל כ"י הספרדיים שבדקנו - מן הטיפוס של כ"י הספרדיים המדויקים [כ"י ששון 508 (משנת 1307), ב.מ. Or. 2628 (משנת 1483), ב.מ. Or. 2201 (משנת 1246)] ומאלו הרחוקים יותר מכ"י א בעניני נוסח [כ"י ששון 16 (משנת 1383), ששון 368 (משנת 1366), ב.מ. Add. 15250 (לפי גינ', מבוא, עמ' 582, כנראה מאה ה-י"ג)] וכן מן הטיפוס הקרוב יותר לכ"י א [כ"י ששון 82 (משנת 1312)] - מנקדים את הקמץ הקטן בסימן קמץ בלבד [X], ולא בסימן חטף קמץ [X]. פתרון אחר במקצת: אין העדות מהמאה ה-י"א מצביע על שימוש שיטתי בחטף קמץ בספרד, אלא על גישושים, ואף אלה נתבטלו.

(4) על סימון הקמץ הקטן עיין לאחרונה א. אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית (ירושלים 1979) כרך א, עמ' 40-43. כאן נעיר שבסוף דבריו מצטט אלדר (עמ' 43) את דברי ר' משה נקדו, המאה ה-י"ג [דרכי הניקוד והנגינות, מהדורת לוינגר]: "...כי כן דרך הספרדים לתת קמץ במקום חטף-קמץ במקום שיש מבטל קמץ (היינו: שוא) אחריו". כלומר, לפנינו עדות שהספרדים נוהגים - במאה ה-י"ג - לנקד הקמץ הקטן ע"י קמץ בלבד. הדבר דומה למה שראינו בבדיקת כ"י ספרדיים (השווה כאן 3).

נוסיף שקטע זה של ר' משה נקדו בדרכי הניקוד [מהדורת לוינגר, הצופה לחכמת ישראל, יג (1929, צילום 1972), עמ' 316] חוזר פעם נוספת בחיבורו [שם, עמ' 280]: "ודרך הספרדים לנקוד קמץ תחת חטף קמץ במקום שיש אחריו מבטל קמץ [=שוא]". יושם לב, שלא ניתן לעמוד על תופעה ספרדית זו מדרכי ניקוד שההדיר יב"ח במק"ג, בסופו, כי שם חסר אחד הקטעים הרלבנטיים (מק"ג, IV 166), ובשני מוטעה הנוסח (מק"ג, IV 123: "ודרך הספרים (I) ...").

ציון לי [להע' 23] על ספרו של א. הברמן, המדפיס דניאל בומבירגי ורשימת
ספרי בית דפוסו [1978].

(1) כפי שציינו לעיל, ספרו החדש של הברמן מכיל את רשימת הספרים המליאה ביותר של ספרי בית דפוסו של בומברג וכן פרטים רבים: שערים, ומבחר מההקדמות והקולופונים, ויש לברך על הופעתו. ברם, יש להסתייג מדרכו של הברמן בכמה עניינים בספרו.

א. רישום הספרים איננו תמיד בסדר כרונולוגי! כמה דוגמאות: מס' 62 צריך לבוא אחרי מס' 84,83. ומס' 82 אחרי שלשתם. מס' 77 צריך לבוא אחרי מס' 80. וכן 151 אחרי 150. וכן 179,178 אחרי 180 ושלשתם אחרי 191. והשווה לעומת הסדר שבספרו, את הסדר והתאריכים שציינו בפנים [אחרי ה' 29] בקשר לספרים שהגיה יב"ח בבית דפוסו של בומברג.

ב. אין תמיד דיוק מלא בהעתקת השערים וכו', ואף בשערים שתצלומיהם נמצאים בספר. כמה דוגמאות: 1, 62 (!), 161,152,84,83,80,76,71 (!). ואם כי חוסר הדיוק הוא בדרך כלל בדברים קטנים, כמו מלא וחסר, קווים מעל האותיות וכו', שאינם חשובים לתוכן, מ"מ יש לדייק בספר ביבליוגרפי אף בפרטים אלה.

ג. רישום ההקדמות והקולופונים הוא חלקי, כפי שציין המחבר (עמ' 9). ברם, יש שהמחבר משמיט חומר חשוב, ואף אם לא היה מודע לכך. והרי כמה דוגמאות: יש שהמחבר איננו מביא קולופון ואינו מצביע שהוא קיים, כמו מס' 62 [והשווה מה שציינו בה' 31 ב', וה' 32], או משמיט דברים חשובים מתוך הקולופון ואינו מסכם אותם, כמו מס' 91 [השווה מה שציינו בה' 38 א', ב'], ומס' 89 [השווה מה שציינו בציון א', (3), (5)]. ויש שהוא משמיט דברים חשובים מתוך ההקדמה ואינו מסכם אותם, כגון מס' 10 [השווה מה שציינו ה' 113], ומס' 84 [כאן השמיט את החצי הראשון של ההקדמה, והשווה מה שציינו בפנים ע"י ה' 74 וכן הציטוט בקטע שלאחריו, וכן השווה בפנים ע"י ה' ב' 74 וציון ג' *]. ויש שהוא משמיט דברים חשובים מתוך שיר בסוף מהדורה, כגון מס' 93, עמ' 55 [השווה מה שציינו בפנים ע"י ה' 100:17]. ויש שהוא משמיט דברים מסוף ספר השייכים לענין ואינו מסכם אותם, כגון מס' 151 - בסוף טוב טעם נדפס "לוח התקונים של ספר מסורת המסורת", בו מקדים אליהו בחור ומתנצל על שגיאאות הדפוס, "יען כי מסדרי האותיות לא מבני ישראל המה • ואפילו לשונינו אינם מבינים", וכן עומד שם הבחור על חלק שלקח נכדו, יוסף, בהגהה, ועל החלק שהוא לקח בה. [ושים לב, רק במקום אחר בספרו, במבוא, עמ' 24 ה' 43, מצטט הברמן הפרט על הנכד, וכן מביאו בספרו הספר העברי בהתפתחותו (1968), עמ' 131, ושם גם מצטט הקטע בקשר למגיהים הנוצרים. ולא דייק הברמן במבוא הנ"ל באמרו שעניין הנכד מובא במסורת המסורת].

ויש שנעלם מהמחבר שער שני של ספר - מס' 89 [עיינן מה שציינו ה' 42], ויש שנעלמה ממנו ההקדמה בלטינית מאת בומברג בעצמו (!) - מס' 76 [ועיינן מה שציינו בפנים ע"י ה' 92b]. לא תמיד עומדים על חשיבות הדברים הנכתבים בהקדמות ובקולופונים, לפיכך יש לצטטם בספר כמו זה שלפנינו, כדי לתת לחוקר את האפשרות לעיין בחומר הנ"ל.

- נוסף לאלו, נראה לנו שיש להוסיף כמה דברים שיהפכו את הספר לשימושי יותר.
- ד. היה ראוי לציין [כמו למשל יערי, הדפוס העברי בקושטא] איפה ראה המחבר את הטופס / טפסים של ספרים נדירים אלה, כדי שיוכל החוקר לחזור ולבדוק את הפרטים. ועיין לדוגמא מה שציינו בציון ג', (7) א', לגבי הברמן, מס' 103.
- כן ראוי לציין מהדורות צילום של ספרים אלה, כגון צילום מק"ג מהדורת 1525, [ועיין מה שציינו, ציון י"ט, (4)].
- ה. היה ראוי לציין את מספר הקונטרסים בספרים הנידונים, ולא רק את מספר[י] הדפים [ואף בזה אין דיוק מלא, כגון מס' 93 ומס' 192]. השווה ציון ל"א.
- ו. נראה שראוי לרשום מבחר מן הסיפרות המדעית הדנה בספרים הרשומים [ואין הכוונה רק לביבליוגרפיה הרשומה בעמ' 25], למשל זו הדנה בתלמוד הירושלמי [עיין מה שציינו ה' 34], וזו הדנה במק"ג 1525.
- ז. ראוי לערוך בסוף הספר כמה מפתחות נוספים:
- (a) מפתח של ספרים לפי מקצועות, הנחלקים ע"פ הא"ב, [ולא רק להפריד בין התלמוד על מסכתותיו ובין שאר הספרים (עמ' 95, 96)].
- (b) מפתח קצר של הספרים לפי סדר כרונולוגי.
- (c) מפתח משווה בין רשימת פריימן ובין רשימת הברמן, [ולא רק לרשום המספר המתאים של פריימן בסוף הערכים המתאימים ברשימת הברמן].
- (d) כמו כן ראוי לציין במפתח "רשימת האנשים הנזכרים בספרים" (עמ' 98) את תפקידם של האנשים הנזכרים (מגיה/מביא לדפוס/מחבר שיר). השווה למשל יערי, הדפוס העברי בקושטא, במפתחות.
- (2) עוד, יש לתקן ולהשלים כמה פרטים בספר [עיין למשל מה שציינו בציון ג', (7) ביחס למס' 99 ומס' 103], ובמיוחד במבוא. נעיר כאן כמה הערות על המבוא.
- א. עמ' 12 - יש בידינו ידיעות שבומברג למד עברית אצל פליקס פרטנסיס, בניגוד לדעת המחבר. פליקס כתב במפורש בהקדמתו הלטינית למק"ג 1517 שבומברג למד אצלו עברית! והשווה לעיל ה' 91.
- ב. עמ' 13 למעלה - השערה בעלמא, [והשווה בסוף העמוד!].
- ג. עמ' 14 - על מהדורה עם שער 1511 עיין מה שכתבנו בציון י', שם הוכחנו שהתאריך "1511" מזויף.
- ד. עמ' 15 - מה שכתב המחבר, שקורנליו אדיל קינד הוסיף לפרקים לשמו "לבית הלוי" [השווה מס' 194, 196, 205, 218] גם לאחר שהמיר את דתו ["וכנראה כדי להסתיר את המרתו לפני אלה שלא ידעו על כך" (??)] הוא רק לדעת הברמן (ה' 28 עמ' 23), שאדיל קינד המיר דתו עוד בימי פעולתו בבית דפוסו של בומברג [שנגמר 1548]. ברם, נראים דברי

ילון [שהזכירם הברמן, שם ה' 28], שאין עדות שאדיל קינד המיר דתו לפני 1555. [השווה מה שצינו בציון י"א, (ד')].

ה. עמ' 16 - מה שכתב המחבר על עבודת המגיהים בבית דפוסו של בומברג חסר, שהרי הברמן אסף בספר שלפנינו את כל הפרטים, גם על עבודת המגיהים והיה ראוי לסכםם כאן.

ו. (שם) - מה שכתב המחבר על המרת דתו של יב"ח: "כנראה משום נטיות מיסטיות", - הברמן סמוך על דברי ברלינר, כתבים נבחרים, ב', עמ' 173 [שאת מאמרו תרגם הברמן בכתבים נבחרים]. ועיין מה שכתבנו בציון י"ב, (3)-(5).

ז. (שם) - הברמן אינו מעיר על שנת ההמרה של יב"ח ומתוך דבריו נראה שיב"ח עבד אצל בומברג גם לאחר ההמרה [לפני 1527 (sic)]. ואין יסוד לכך, ועיין מה שכבר כתבנו על המרת דתו של יב"ח בציון י"ב, (1)-(2).

ח. (שם) - מה שכתב המחבר שיב"ח עסק "בחלק מסויים ממסכתות התלמוד הבבלי" איננו מדויק. וצריך לומר, שיב"ח הגיה את סדר טהרות [=כולו משניות] עם פ' ר"ש משנץ [ויניציאה רפ"ג] לאחר שנגמרה מהדורת התלמוד הבבלי. [והשווה מה שצינו ה' 28 ג'].

ט. (עמ' 16) - מה שציין שם המחבר, ששנת מותו של יב"ח היא 1538 - איננו מדויק, וצ"ל: מתוך דברי אליהו בחור במסורת המסורת (1538) אנו לומדים שיב"ח נפטר לא לאחר שנת 1538. עיין ציון י"ב, (1).

י. שם (ועמ' 52), על יוסף בן שמואל צרפתי שכתב שיר-שבח בראש מק"ג 1525 - אין שום יסוד לשער שהוא פעל כמגיה בקשר למק"ג 1525. אדרבה, צרפתי כותב בראש דבריו: "...וכהגלות נגלות [=המק"ג] ברו"מ... אני יוסף אחיכם...". כנראה שהוא היה ברומא, מקום בו ישב גם אליהו בחור שכתב אף הוא שיר-שבח למק"ג 1525 ונדפס בסוף המהדורה !

יא. (ה' 29 בסוף, עמ' 23) - אין לזהות את יוסף בן שמואל צרפתי עם יוסף צרפתי שהמיר את דתו בשנת 1552, אלא עם יוסף בן שמואל צרפתי הידוע, שמת ברומא בשנת 1527 במהומות. עיין עליו מה שצינו בציון כ', (2).

יב. (עמ' 16) - אפשר שבומברג "היה נעים הליכות ונוח לבריות והתחבב על חבר עובדיו", אבל אין הציטטות שהביא הברמן שייכות לעניין זה, הן מוכיחות שבומברג השקיע הרבה בספרים שהדפיס בבית דפוסו.

יג. (עמ' 17) - מה שמצטט המחבר מיב"ח: "בקולופון" למק"ג - צ"ל: בהקדמה.

יד. עמ' 18 - על היחסים בין בומברג והומניסטים נוצריים, חסרים מראי מקומות בהערות 32-33, אף שבוודאי נכונה הטענה. על בומברג ורויכלין, השווה מה שכתבנו ה' 90 א'. [ובוודאי לא מספיק מה שציין המחבר בתוך הספר עמ' 48 מס' 88]. על "מאסיו" [ר"ל: Andreas Masius], עיין למשל אנ"י XI, 684 ובביבליוגרפיה שם עמ' 685, וכן פרלס, Beiträge, עמ' 212-213. עוד יש להזכיר ג. פוסטל, השווה פרלס, עמ' 214, אנ"י XIII,

932 [ובביבליוגרפיה 933], וכן ק. דננפלדט, "ידע ערבית", Studies in the Ren., II (1955), עמ' 111. כמו כן הוסיף Nicolas Clenardus - עיין דננפלדט, שם, עמ' 113.

טו. עמ' 20 - סיבת יציאת בומברג מויניציאה בשנת רצ"ט שהזכיר המחבר היא השערה בעלמא ואין כל יסוד לדבריו. נראה שבומברג יצא בשנת רצ"ח, [מכל מקום לא יאוחר מ' תשרי רצ"ט (עיין הברמן, עמ' 75 למעלה)], כיוון ששנות ר"צ-רצ"ט היו שנות רזון בבית דפוסו [השווה הברמן, עמ' 21].

טז. (א) עמ' 22 ה' 9 - על המרת דתו של פרטנסיס, ראוי לציין מראי מקומות. ועיין מה שצינו ה' 9.

(ב) ובדומה: שם, ה' 16 - בלי לציין מקור, הברמן טוען שפרטנסיס המיר דתו בשנת 1513, בכך הוא סומך על בלור, מדפיסי ויניציאה (1932), עמ' 5 ה' 11, שאינו מביא מקור לטענה זו!

יז. עמ' 24 ה' 43 - בהערות הארוכה על ויטוריו אליאנו, נכדו של אליהו בחור, הזכיר הברמן גם את אחיו של ויטוריו, יואן בטיסטא, ושניהם המירו דתם: יש להוסיף כאן את חלק האחים המומרים בשריפת התלמוד בשנת 1553 (יואן [ג'יאובני] בטיסטא = שלמה רומנו) ובשנת 1559 (ויטוריו), השווה יערי, מחקרי ספר, עמ' 198, 200 [ושם 205 וה' 13]. כמו כן יש לציין שויטוריו לקח חלק בהגהת הזוהר, קרימונה 1559 [השווה אנ"י XVI, 1212].

יח. (שם) - סיבת יציאת אליהו בחור מויניציאה [לאחר ו' תשרי רצ"ט (עיין הברמן, עמ' 75 למעלה)] ולפני ש' כשהגיע לגרמניה (עיין הברמן, עלי ספר ב', תשל"ו, עמ' 99), שהזכיר המחבר היא השערה בעלמא ואין כל יסוד לדבריו. ברור שאל"ב יצא את ויניציאה כיוון שבומברג יצא הימנה ונחתם בית דפוסו [בין השנים ש' - ש"ג], וכיוון שהגיע אל הבחור הצעת פאלוס פאגיוס לבוא לאיזנה לעזור לו בהגהת הספרים בבית הדפוס שיסד ולהוציא שם את חיבוריו [של אליהו בחור]. וכן כתב אל"ב במפורש בהקדמתו השלישית לספר התשבי, שנדפס באיזנה 1541: "והנה בעודני בביתי בוויניציאה ועמלתי בחבור הזה היה לבי טרוד וגרסה נפשי לתאבה למצא מקום להדפיס הספר הזה כי המחוקק הגדול דניא' בומכירגו כבר הניח עבדת הדפוס ולא יעבוד עוד, וכמעט הייתי מסכים לשלחו מן הארץ עד בלונייה אך הוגד לי כי גם שם לא ינוח לי כי כבר שבתו ממלכתם, ויהי היום ועודני מדבר אל לבי והנה אלי כתב מאיש אחד נוצרי מארץ אשכנז מבשר ואומר איך שכבר הקים לו בית נאמן להדפיס ספרים אין קץ, ולי אני עבדו קרא להיות ידי אתו להגיה ספריו אשר ידפי' [ס] והוא יתן לי שכר טוב בעמלי, מצורף לזה כתב לי ששמע שיש תחת ידי ספרים אשר חברתי ועדיין לא יצאו לאורה והוא מרצה להדפיסם לי ככל רצוני, וכשמעי דבריו כי נעמו אמרתי לדבק טוב הוא, וזה היום שקויתי להדפיס כל הספרים אשר חברתי מימי...".

ציון לייא [לציון כ', (6)] המסורה הסופית היתה כנראה הדבר הראשון שנדפס בדפוס שני של מק"ג, מהדורת יב"ח [1548], למרות שהיא נמצאת בסוף כרך ד'.

דיוק מתוך מספרי הקונטריסים ומספרי הדפים במק"ג 1548 ומק"ג 1525.

(1) בספרו של הברמן, בומברג [1978] לא צוינו מספר הקונטריסים שבספרי בומברג [להוציא מס' 103], אלא רק מספר הדפים [ולפעמים צויין מיספור יוצא דופן, כגון מס' 193, ועיין עוד מס' 99, 100]. לפיכך פעמים שטעה הברמן במספר הדפים שבספרים: גם בספרים שלא צויין בהם מספר סידורי של הדפים [כך הנוהג בדפוסים הקדומים יותר] וגם בספרים שצויין בהם מספר סידורי של דפים. להלן שתי דוגמאות.

(2) במק"ג 1525 צוינו בדפוס מספרי הקונטריסים [עיין ציון כ', (3)], אבל לא צוינו מספרי הדפים, והברמן כדרכו לא ציין למספר הקונטריסים אלא למספר הדפים. וכך הוא כתב [עמ' 52, בסופו]: "(242, 209, 277, 297 דפים)". כלומר 242 דפים בכרך א', 209 דפים בכרך ב' וכו'. מספרים אלה מוטעים כולם. וכך צ"ל: "(234 (1), 210, 211 ← 298, 212), 298 דפים)". בדיקה מראה, שהברמן לא כלל את הדפים הריקים שנכללו במק"ג 1525, ולכן הוא רשם 209 במקום 210 [יש דף ריק בסוף כרך ב', כן בעותק 2 בספרייה הלאומית ירושלים], וכן 297, במקום 298 [יש דף ריק אחרי סוף דה"ב. כן בעותקים 3, 4 בספרייה הלאומית ירושלים]. ואשר למספר 277 שרשם, הוא טעות גראפית מן המספר 211. ברם יש להניח, שהיה דף ריק בסוף כרך ג' ומספר הדפים הכולל אינו 211, אלא 212. משתי הדוגמאות של הדפים הריקים דלעיל אנו לומדים, כי הדף הריק משלים קונטרס שמספר דפיו היה בלתי-זוגי והופכו להיות זוגי, כבכל הקונטריסים במהדורה. והנה, הקונטרס האחרון [מספר פ"ב] שלפנינו בסוף כרך ג' הוא בן 3 דפים, ולכן יש להניח שהיה במקור דף ריק בסוף הקונטרס המשלים את דפי הקונטרס לארבע. [הסיבה למספר דפים זוגי היא שבמלאכת הדפוס הדיסו גליון, שהיה עליו תמיד מספר זוגי של דפים, וקיפלו את הגליון פעם אחת או יותר ויצא מספר דפים זוגי. על תיאור מפורט של מלאכת קיפול זה, עיין L. Voet, פלנטין, II (1972), עמ' 540-561].

ואשר למספר 242 שרשם הברמן במקום 234, כמספר הדפים בכרך א', דהיינו ח' דפים נוספים, נראה שזה תוצאה מבדיקת טופס של מהדורת מק"ג 1525, שטופח אליו תרגום ירושלמי של מק"ג, דפוס שני (1548), [או דפוס שלישי (1568)], והוא בדיוק בן ח' דפים, וכמו שקרה בטופס שהשתמש כמקור למהדורת הצילום של מק"ג 1525! [עיין ציון כ', (5)].

(3) במק"ג 1548 צוינו בדפוס מספרי הקונטריסים ומספרי הדפים [ועיין להלן], והברמן כדרכו רשם את מספר הדפים בלבד ומה שהוא הביא לוקה בחסר. וכך הוא רשם [עמ' 87, למעלה]: "(950 דף)" וללא פירוט של כל כרך וכרך. ולא זו אף זו, מספר זה מוטעה! שהרי במהדורה זו מספר הדפים - לרבות דף ריק בסוף כרך ב' (טופס 1 בספרייה הלאומית ירושלים), בסוף כרך ג' (טופס 4) ובכרך ד' לפני המגילות (טופס 2, 4) - הוא (234, 210, 246, 240+8+62 דפים) = 1000 דפים. להלן נעמוד על מקור הטעות של הברמן.

(4) נראה אף כאן, שרישום מדויק של מספר הדפים והקונטרסים עשוי ללמד פרטים על סדר הדפסת ספר. [והשווה ציון כ', (3). וכן השווה הברמן, עמ' 88 בסופו (בעקבות א. רוזנטל)]. במק"ג 1548 ממוספרים הדפים והקונטרסים בסדר רצוף, כל אחד לחוד, אלא שיש כמה תופעות יוצאות דופן ברישום המספרים, במיוחד בסוף המהדורה. ותחילה לסדר הרצוף.

(א) מיספרו של הקונטרס האחרון של דברי הימים הוא קי"ז ומספרו של הדף האחרון של דברי הימים הוא תתקכ"ו [מסומן בראש הדף משמאל].

(ב) יוצא מן הכלל ברישום סידורי זה [עד סוף ד"ה], הוא הקונטרס בן 6 דפים שבראש המהדורה = שער והקדמת יב"ח ועוד, שלא סומנו דפיו, אבל סומן בו מספר הקונטרס, א'. לאחריו בא קונטרס שאף הוא א' (8 דפים), כמו במהדורת 1525 [השווה ציון כ', (3)].

(ג) כמו כן יש כמה דפים היוצאים מן הכלל ברישום מספרם הסידורי הרצוף, כפי שניתן לראות מציון הדפים להלן, הרשומים בדפוס:

כרך א': [6 דפים = שער והקדמת יב"ח, סדרי וקפיטולי התנ"ך] + א' ← רכ"ח.

כרך ב': [שער] + רל"ד (1) ← תמ"א + [דף ריק (טופס 1)].

כרך ג': [שער] + תמ"ב (1) ← תרפ"ה + [דף ריק (טופס 4)].

כרך ד': תרפ"ז [הוא השער] (1) ← תתקכ"ו [סוף ד"ה]. ולהמשך הסימון עיין להלן.

נראה שיש להסביר מספרים יוצאי דופן אלו (דף רל"ד, דף תמ"ב, דף תרפ"ז) כדלהלן:

(1) בכרך ב' לא ספרו במספר הדפים הרצוף את השער שבכרך א' ולא את השער שבכרך ב', אבל ספרו את 5 הדפים של תחילת כרך א' (=הקדמת יב"ח וכו'), למרות שלא סומנו מספרים בדפים אלה. לכן ספרו רכ"ח + 5 = רל"ג דפים בכרך א' והתחילו כרך ב', לאחר השער, עם דף רל"ד.

(2) בכרך ג' (בדומה לכרך ב') לא מנו את השער שבכרך ב' ולא שבכרך ג', ואף לא את

הדף הריק שבסוף כרך ב'. ומכיוון שהדף שלפני הדף האחרון בכרך ב' הוא תמ"א,

התחילו כרך ג' לאחר השער, עם דף תמ"ב.

(3) בכרך ד' חל שינוי. כאן מנו את השער שבכרך ד' ואף זה שבכרך ג', למרות שלא סומן

[אבל לא מנו את הדף הריק שבסוף כרך ג']. לכן התחילו כרך ד', בשער, עם דף

תרפ"ז. והפעם מנו (בלא לסמנו במפורש) את הדף הריק בתוך כרך ד', שלפני המגילות

[לפניו = דף תת"ז, ולאחריו = שער המגילות = דף תת"ט].

(ד) לאחר ד"ה, המסתיים בקונטרס קי"ז, דף תתקכ"ו, בא תרגום ירושלמי לתורה, שמספר

קונטרסו הוא קי"ח. כלומר, מקומו לאחר קונטרס קי"ז של ד"ה. וכן הוא מקומו בטופס 2

בספריה הלאומית ירושלים, וכן בטופס 4. [ואילו בטופס 1 כרכו את התרגום בסוף כרך א' (וכן

בטופס 4 כרכו - העתק שני - בסוף כרך א'); ובטופס 3 הבלתי שלם חסר התרגום וחסרה שם

המסורה הסופית]. ומה שציון הברמן, שהתרגום הירושלמי בא במק"ג 1548 בסוף "שער הנגינות",

כלומר בסוף המסורה הסופית שבסוף המהדורה, הוא לפי טופס שראה ובו סופח התרגום בטעות

לאחר המסורה הסופית, ולא לפניה. ולגבי מספרם הסידורי של הדפים – בתרגום הירושלמי התחילו מיספור חדש: א' עד ח' [ולא ציינו את דף ח'] ולא המשיכו בו את המספר הרצוף של הדפים, דף תתקכ"ז, [ד"ה מסתיים בדף תתקכ"ו].

(ה) מיד לאחר התרגום באה המסורה הסופית. ברם, בדיקת מספרי הקונטרסים ודפי הקונטרסים מעלה תופעות יוצאות דופן. המסורה הסופית איננה ממשיכה את הסדר הרצוף של הקונטרסים. היא מתחילה עם קונטרס קי"ב (!) במקום להתחיל עם קונטרס קי"ט וממשיכה בסדר רצוף עד שנסתיימה הדפסתה בקונטרס קי"ט. ועוד, המסורה הסופית מתחילה בדף תתפ"ט [=889] וממשיכה בסדר רצוף עד שנסתיימה הדפסתה בדף תתקמ"ט (ונוסף דף אחד לאחריה, שיר שבח של אליהו בחור, ומספרו לא מסומן). אבל דברי הימים הבא לפניה נסתיים בדף תתקכ"ו [=926]! ולכאורה, לפי שני סימנים אלה של אי-רציפות במיספור (קונטרסים, דפים) היה ראוי לומר, שהמסורה הנ"ל איננה שייכת לדפוס זה! ברם, את המיספור הזה מצאנו בכל 4 הטפסים שבדקנו בספריה הלאומית לירושלים. [בטופס 3 חסרה המסורה הסופית, אבל בטופס 1 היא נמצאת גם בסוף כרך ב' וגם בסוף כרך ד'. וא"כ ראינו 4 עדויות למיספור זה]. ומכאן שהמסורה הסופית הנ"ל שייכת לדפוס זה. מה פשר אי-הרציפות הכפולה הזו (בדפים, בקונטרסים)?

(ו) לאחר עיון נוסף נראה שהמספר של התחלתה של הקונטרסים של המסורה הסופית שבדפוס שני (מק"ג 1548) אינו אלא המספר של תחילת הקונטרסים של המסורה הסופית שבדפוס ראשון (מק"ג 1525), [שם מסתיים ד"ה בקונטרס קי"א והמסורה הסופית מתחילה מיד לאחריה בקונטרס קי"ב ואין שם תרגום ירושלמי], למרות שאין מספר זה מתאים למספר הסידורי של הקונטרסים במק"ג 1548. ובדומה: התחלת המיספור של הדפים של המסורה הסופית במק"ג 1548 מתאימה להתחלת מיספור הדפים של המסורה הסופית במק"ג 1525, אף ששם לא נדפסו מספרי הדפים. ואין מספר זה מתאים למספר הסידורי של הדפים במק"ג 1548.

במק"ג 1525 מספר הדפים (כולל ריקים) עד [ולא בכלל] תחילת המסורה הסופית הוא כדלהלן, [עיון כאן (2)]: $232+21[2]+210+234$ [לאחר מכן באים 66 דפים של מסורה סופית] = 888. לאמר, לו צויינו מספרי הדפים במק"ג 1525 היה ד"ה מסתיים בדף תתפ"ז [לפי הנחתנו, שיש דף ריק בסוף כרך ג'. עיון כאן (2)] והדף הריק שלאחריו היה תתפ"ח. המסורה הסופית היתה מתחילה בדף הבא, תתפ"ט, וזה המספר הנמצא לאחר מכן במק"ג 1548 בתחילת המסורה הסופית. [ותודתי למר א. רוזנטל שהעירני לבדוק דפים ריקים במק"ג 1525. לפני בדיקה זו חישבנו את מספר הדפים במק"ג 1525 עד (ולא בכלל) המסורה הסופית והם עלו ל-תתפ"ו (בעקבות חישוביו של גינ', מבוא, בתארו את מק"ג 1525). ועתה, בצירוף הדף הריק שבסוף כרך ב' והדף הריק המשוער שבסוף כרך ג', עולה מספר הדפים עד (ולא בכלל) למסורה הסופית ל-תתפ"ח. וזו מתחילה בדף תתפ"ט].

(ז) ראינו, שתחילת הדפים והקונטרסים של המסורה הסופית במק"ג 1548 מתאימים למק"ג 1525, אבל לא למק"ג 1548. מכאן נראה, שאפשר ללמוד על סדר הדפוס של מק"ג 1548. נראה שהמדפיסים ידעו שהם ידפיסו בסוף המהדורה את המסורה הסופית כמות שהיא בדפוס ראשון, במק"ג 1525. [אלא שהם ישנו את הכתוב בסוף: ישמיטו את דברי יב"ח על אודות השמטת דקדוקי טעמים לבן אשר וידפיסו שיר-שבח של אל"ב בשינויים שונים, וכן ישנו את התחלת הערת יב"ח בדרכי ניקוד

(עין ה' 79a ובפנים). ולמעשה גם שינו קצת את מיקום החומר של המסורה הסופית בדף והדפיסו את המסורה הסופית בפחות דפים [קונטרס קי"ט הוא בן 6 דפים בדפוס שני ו-10 דפים בדפוס ראשון] - מפני שהחסירו בטעות קצת מהחומר (ועיין בקולופון של דפוס שלישי = מק"ג 1568). ההשמטות הראשונות במק"ג 1548 מתחילות מהחומר שנמצא במק"ג 1525, IV 175, בטור ב', ושוב בטור ג' = השמטת הרשימות: "י"ב חס' ו' בריש תיבותא", "י"ב זוגין נסבין ו' בריש". [לכן כנראה החליטו להתחיל את ההדפסה בהדפסת דפי המסורה הסופית, לפני הדפסת דפי הטקסט של התנ"ך עצמו, שבהם צריכים היו להוסיף כמה עניינים, כגון פירוש בעל הטורים בתורה. הם התחילו את מנין הקונטרסים של המסורה הסופית, לפי מספר הקונטרסים שבדפוס ראשון [מק"ג 1525], קונטרס קי"ב, ולפי שהחליטו שבדפוס שני יסומנו מספרי הדפים [שלא סומנו בדפוס ראשון], חשבום לפי המהדורה הראשונה, שם מתחילה המסורה הסופית בדף תתפ"ט. וכך הדפיסו במק"ג 1548 את המסורה הסופית מקונטרס קי"ב עד קי"ט [כולם 8 דפים, להוציא האחרון, 6 דפים], מדף תתפ"ט עד תתקמ"ט [ולא צויין הדף האחרון = שירת אל"ב שנשאר כנראה לסוף, שם נזכר תאריך סיום ההדפסה].

ברם, לאחר מכן, לאחר שהדפיסו את הטקסט של מק"ג 1548 על קונטרסיו ודפיו בסדר רצוף, התברר שבדפוס שני (מק"ג 1548) יש יותר מ-תתפ"ח דפים עד (ולא בכלל) לתחילת המסורה הסופית ויותר מ-קי"א קונטרסים, שלא כדפוס ראשון, והם תתקכ"ו דפים [ולמעשה היו 930 דפים, עיין כאן 3, 4 ג'], ו-קי"ז קונטרסים עד (ועד בכלל) סוף ד"ה. נוסף לזה, הם החליטו להדפיס אחרי ד"ה את התרגום הירושלמי לתורה = קונטרס קי"ח, 8 דפים, אבל במספור סידורי חדש: א' ← [ח']. כלומר, עתה התברר כי המספר הסידורי של תחילת הדפים, והמספר הסידורי של תחילת הקונטרסים במסורה הסופית לא התאימו למספרים הסידוריים במק"ג 1548. מכל מקום, כיוון שהמסורה הסופית נדפסה [במספור שהתחיל בהתאם למק"ג 1525] לא טרחו להדפיסה שנית או לשנות את המספרים, אף שלא התאימו לסדר שבמק"ג 1548. דוגמא זו של מק"ג 1548 מלמדת שוב על החשיבות לציין ברשימה ביבליוגרפית את מספר הקונטרסים והדפים של הספרים ועל החשיבות לציין בה תופעות חריגות. ולא צויין לכך בספרו החדש של הברמן.

(5) לפי התיאור הנ"ל של מספרי הדפים במק"ג 1548 מובן למה רשם הברמן "950 דף", למרות שיש שם 1000 דפים [עיין כאן (3)]. הברמן עיין במספר הסידורי האחרון שבדפוס, והוא דף תתקמ"ט במסורה הסופית, הוסיף את הדף שלאחריו [שיר שבח של אליהו בחור] וקבל תתק"נ=950. ברם, כפי שראינו, אין מספר זה משקף את מספר הדפים במק"ג 1548, אלא הוא מספר המתאים למספר הסידורי בתחילת המסורה הסופית, שחושב לפי מק"ג 1525, ואיננו מתאים למק"ג 1548.

ציון ל"ב [להע' 183a] החיבור פורת יוסף לר"י יוסף בייר משה אלאשקר: נשלם במאה ה-ט"ז ולא לפני 1529, ואפשר שמוקדש כולו לדרשות על המסורה.

(1) כפי שצינו בה' 183a, התברר לנו לאחרונה, שאפשר שחיבור אחר מן המאה ה-ט"ז, ונשלם לא לפני 1529, יוצא מן הכלל שנקטנו בפנים. כלומר, אפשר שהיה חיבור המאוחר לבעל הטורים

והקדום לארבעת החיבורים שדנו בהם בפנים, שהיה מוקדש אף הוא כולו לטעמי מסורה. כוונתנו לחיבור פורת יוסף לר' יוסף ב"ר משה [ב"ר יהודה ב"ר שמואל] אלאשקר, מגולי ספרד שהגיע לאלג'יר והיה שם ראש ישיבה. ר' יוסף חיבר כמה וכמה חיבורים שלא נדפסו, ויש מהם הנמצאים בכ"י. על ר' יוסף וחיבוריו השווה: כרמולי, אוצר נחמד, ג (1860), עמ' 105-108, נויבואר, JQR, 6 (1893/4), עמ' 400-402 [ועל פיו יש להשלים את הכתוב באנ"י II, 511, כפי שהעירני מר ב. רייכלר. תודתי נתונה לו בזה, ובמיוחד על שהעירני על השערות דלהלן].

(2) על תאריך הספר. בתחילת חיבורו רפואת הנפש כתב ר' יוסף [מצטטו כרמולי, שם, עמ' 108]: "והש"י שעזרני להשלים ספר צפנת פענח [חיבור קבלי, בשלם בשנת 1529, השווה נויבואר, שם, עמ' 401]... יעזרני להשלים זה הספר הנקרא רפואת הנפש, עם ספר המסורת אשר בידו אשר קראתי בשם פורת יוסף". מכאן, שר' יוסף לא סיים את ספר המסורת פורת יוסף לפני 1529, שעה שסיים את צפנת פענח.

(3) אין אנו יודעים על טיבו של ספר המסורת לר' יוסף ועד עתה נעלם הוא מאתנו. אבל, ראוי להצביע על השערות של מר ב. רייכלר על זיהוי הספר, שעליה הוא העירני לאחרונה. הכוונה לחיבור השני שבכ"י JTS 236 Rab, ENA 1766, Mic 6042 [ס' 35348 במכון לתצלומי כ"י בירושלים], עמ' 170 א' - 178 ב'. החיבור הוא שלם [קשת-קריאה] ותחילתו היא כדלקמן: "מסרה - אמרו בעלי המסורת..." , וכולו מוקדש לדרשות [חדשות] על טעמי מסורה. השערה זו מבוססת על כך, שהחיבור הראשון בכ"י הוא צפנת פענח לר' יוסף ב"ר משה אלאשקר. לפיכך מציע ב. רייכלר שהחיבור השני, והוא על המסורה, הוא פורת יוסף לר' יוסף אלאשקר.

(4) הגם שאין לנו עדיין דרך לאמת השערה זו, היא נראית לנו נכונה. אם חיבור זה הוא אכן פורת יוסף לר' יוסף אלאשקר, הרי שלפנינו החיבור הראשון המוקדש לטעמי מסורה מאז חיבורו של בעל הטורים.

(5) מכל מקום, כיוון שפורת יוסף נסתיים לא לפני 1529, אפשר שגם בחיבור זה - כמו שוודאי נכון לגבי ארבעת החיבורים המוקדשים לטעמי מסורה שמתחילת המאה ה-י"ז - מצוייה השפעת הקדמת יב"ח והמסורה שבמק"ג 1525.

ציון ל"ג [לה' 207b] כ"י מכון בן-צבי 4043: דרשות על המסורה, סוף המאה ה-ט"ז - הרבע הראשון של ראשית המאה ה-י"ז, איטליה

(1) מלבד ארבעת החיבורים שהוקדשו לדרשות על המסורה, שחוברו ושנדפסו ברבע הראשון של המאה ה-י"ז, ושעליהם עמדנו בפנים [ומלבד החיבור בכ"י שהזכרנו בציון ל"ב], גילינו לאחרונה חיבור נוסף, הפעם בכ"י - לא שלם, המוקדש אף הוא לדרשות על המסורה והשייך לתקופתנו. אני מודה למר אלימלך הורוביץ שהפנה את תשומת לבי אל כ"י זה [שאיננו בין

המיקרופילמים במכון לתצלומי כ"י בירושלים]. התיאור הנרשם [בכתיבת יד] בקטלוג של כ"י במכון בן-צבי, כ"י 4043 הוא: "ליקוטים מכ"י על התורה רובם בענייני מסורה... כתיבה של אשכנזים אשר באיטליה סוף מאה ט"ז...". תודתי למכון בן-צבי על הרשות לעיין בכ"י, לקבל צילום ממנו ולצטטו. העיון בכ"י מאפשר לנו לדייק בתיאור כ"י. ואלו הם הפרטים:

(2) תוכן כ"י: כ"י מכיל דרשות על המסורה, מסודרות לפי פרשיות השבוע, החל מפרשת "אחרי מות". ולאחר מכן ישנן דרשות על המגילות, על יהושע ועל משלי. לכל פרשה בתורה ניתן עמוד אחד בכ"י, אם כי לא כל העמודים מלאים, ויש אפילו ריקים. כמו כן ניתן בכ"י דף אחד לכל מגילה, ברם, יש הערות רק על שתי מגילות. כן ניתן דף אחד ליהושע [אבל יש בו רק הערה אחת] ודף אחד למשלי. בשני הדפים האחרונים של כ"י [דף 22-23], הבאים לאחר דרשות המסורה, מצוי חומר אחר שנחזור אליו להלן (8 ב', 9).

(3) כ"י שלפנינו מכיל העתקת דרשות מסורה מכ"י שהיה לפני המעתיק, כפי שהוא מעיד מספר פעמים בסוף הדרשה: "עכ"ל הקונט" [ריס] "עמ' 2a, 2b, 3b, 5a, 11b, 14a (23b)]. מאידך, כ"י שלפנינו מכיל חומר מהמעתיק עצמו, כפי שיוצא, למשל מהמשך דבריו בכמה מהמקומות הנ"ל: "עכ"ל הקונט", ואני אומר... [11a], "עכ"ל הקונט", כמו שכת' הרמבם זל... [14a, תוספת אחרונה זו היא בדיו ברור יותר משאר ההערה, וכנראה שהמעתיק הוסיף אותה מאוחר יותר], יתכן שכתב שכתב "לפד", "לפע"ד" [=לפי עניות דעתי], זו דעת המעתיק [עמ' 3b, 4b (2x), 5a, 6a (2x), 7a, 9b, 12b, 17a, 21a]. וכן כשבא לשון מדבר, יתכן שזו דעת המעתיק [בדומה ללשון דלעיל: "ואני אומר" (11a)]. כגון: "...אלא שהוא [=ר'] יעקב בעל הטורים] דורש... ואני דורש... (7b), "וזה למדתי מפ' ר' ל'כה [=ר'] יעקב בעל הטורים] ז"ל... (13b), "ומצאתי... (21a, 7a), "ואני אומ' לפי דרך זה שזה נרמז במסר'... אחר כותבי מצאתי בדברי ר' ל'כה ז"ל בפ' שמות ע"ש" (5a), "שמעתי... ואח"כ מצאתי זה... (5a), "לפ"ד... ואחכ ראיתי... (17b). "שמעתי... (9a).

במלים אחרות: החיבור שלפנינו איננו "ליקוטים מכ"י" כלבד, כדברי התיאור בקטלוג של מכון בן-צבי, אלא חיבור שחלקו מלוקט מכ"י.

(4) הקף החיבור: כפי שצינו לעיל (2), כ"י שלפנינו מכיל דרשות על המסורה, מסודרות לפי פרשיות השבוע, החל מפרשת "אחרי מות". ברם, החיבור מלכתחילה הכיל דרשות על כל התורה, החל מפרשת בראשית. אין זאת סברה כלבד, אלא כך מוכח מההפניות הפנימיות שבחיבור אל דרשות הנמצאות בפרשיות אחרות, כולל הפניות לפרשיות בס' בראשית ושמות. ואלו הן הפרשיות הנזכרות בהפניות הנ"ל: בראשית (21a), לך לך (3b), ויחי (8a): "כפר' ויחי נדרש ע"ש", (12b), שמות (10a, 12b): "כבר מפורש בפ' שמות, ו'ל' בדרך אחר...", וארא (9b), משפטים (10a): "מפורש בפ' משפטי" כי תשא (2b). וכן: שלח לך (3b), חקת (8a, 12b), מסעות (17a-2x), עקב (14a, 21a), ראה (4b), תצא (12b). [ויש להוסיף, שכחצי מההפניות הנ"ל מס' במדבר ודברים נמצאות לפנינו במקומן, וכחצי לא נמצאות] שלח לך, חקת (12b), מסעות (2x), תצא].

(5) צורת החיבור "ומקורו בחיים": החיבור שלפנינו כתוב בצורה שהיא לכאורה מתמיהה. כפי שצינינו לעיל (2), לכל פרשה בתורה ניתן עמוד אחד בכ"י, וכן לכל מגילה וכן ליהושע ולמשלי. ברם, יש עמודים שהם מלאים או כמעט מלאים בכתב [כגון: פרשת שלח לך 5b, בלק 7a, ואתחנן 9b, האזינו 13b], יש עמודים שבהם החומר הוא מועט [כגון: מטות 8a, ראה 10b, כי תצא 11b (דרשה אחת לקראת סוף הדף), יהושע 20a (דרשה אחת בראש הדף)], ובהרבה עמודים החומר נכתב בדילוגים גדולים בין הדרשות [כגון: אחרי מות 1b, קדושים 2a, פנחס 7b, מסעי 8b]. מה פשר צורת כתיבה זו?

נראה לי, שצורה זו קשורה במהות החיבור ובדרך חיבורו; ובפרט כפי שננסה להוכיח, שהחיבור שלפנינו הוא מעין אוסף הערות לדרשות לפרשיות השבוע. ונראה שיש לשחזר את תהליך החיבור כדלהלן: המחבר כתב את ההערות במשך תקופה [ולא בבת אחת]. חלק מהן הוא מצא בכ"י שהיה לפניו והעתיקן כל אחת בפרשה המתאימה. ברם, המחבר רשם גם דרשות ששמע מאחרים וכן את דרשותיו, לפעמים באריכות, לפעמים בקיצור ולפעמים ברמזים. כיוון שלא ידע כמה הערות יכתוב לכל פרשה, ייעד המחבר לכל פרשה עמוד אחד בכ"י, פעמים הוא מילא אותו במשך הזמן, פעמים לא מילאו ולפעמים לא כתב מאומה (!) [=פרשיות: (שופטים) 11a, (כי תבוא) 12a. וכן המגילות: שיר השירים 15, רות 16, מגילת אסתר 14].

נביא עתה דוגמאות לאשר את טיעונינו על מהות החיבור:

(א) בנוסף לדרשות שלימות שהמחבר מביא מכ"י שלפניו [שבסופן הוא כותב "עכ"ל הקונט'"], ובנוסף לדרשות שלימות שהמחבר מביא מבלי לציין שהם מהקונטרס [אפשר שהם מכ"י שהיה לפניו אפשר שהם משלו (עיין לעיל 3)], מביא המחבר גם כמה וכמה פעמים רשימות מסורה גדולה מבלי להוסיף הדרשה במפורש, אלא מציין: "פשוט [הוא]" עמ' 1b, 2a (2x), 3b, (12b), 12b, 13a (2x), 13b, (13b), 21a. כלומר, כוונת המסורה "פשוט הוא" [למחבר] מבחינת הדרש, ואין לו צורך לכתבו במלואו, די לו בהעתקת רשימת המסורה כדי לדורשה. ופעם אחת, לאחר שהמחבר מביא דרשה על רשימת המסורה "משמע ד' חסר", בדורשו את ד' המקרים, הוא מוסיף בסוף: "ולנבון קל לדרוש למה חסרי" (18a). כלומר, אף כאן אין צורך להוסיף במפורש את הדרשה על החסרים.

וכן מביא המחבר כמה פעמים רשימת מסורה, ואינו מוסיף את הדרשה במפורש, אלא רושם: "האחד יפרש את השני" (4b, 7a, 7b), או: "השני יפרש הראשון" (2x-21a).

(ב) במקום אחד, לאחר שהביא רשימת המסורה, מזכיר המחבר את נושא הדרשה, אבל מבלי לפרט: "ולקחתם ו' סי' ... ידרש על מצות לולב באופן זה. / וידרש על הגאולה ג"כ באופן זה" (2b). ובמקום אחר מזכיר המחבר לעצמו דרשה ששמע, מבלי להביאה במלואה: "בדד ח' - שמעתי בזה דרוש בענין המאחר לקחת אשה עד אחר כ' שנה" (14a).

מהערות אלה מתברר, שהחיבור שלפנינו הוא מעין אוסף הערות לדרשות [בבית הכנסת] לפרשיות השבוע.

(6) זמנו של החיבור: לדעת י. זנה, שכתב תיאור של כ"י המצורף לראשו [עפ"י תיאורו רשמו את תיאור כ"י בקטלוג - בכתיבת יד - של כ"י מכון בן-צבי], הכתיבה של כ"י שלפנינו היא של האשכנזים אשר באיטליה, סוף המאה ה-ט"ז. עתה נביא הוכחות פנימיות לזמנו ומקומו של החיבור.

החכמים הנזכרים בחיבור שלפנינו הם, חז"ל וחכמי ימי הביניים: רש"י, רד"ק, ראב"ע, רמב"ן, בחי, ריב"ה (ר' יעקב בעל הטורים), החסיד ר' יונה [=גירונדי] (עמ' 4b, 8b) ור"י ן' שועיב ז"ל (5a). ומאידך, חכמי המאה ה-ט"ז: ר"א מזרחי (6b, 7b), ר' משה אלשיך (21a, 5b), החכם [ר' אברהם] גלנטי ז"ל (17a), ר' שלמה אלקבץ ז"ל (21a), כולם ע"פ חיבוריהם. החכמים הנזכרים בשני הדפים האחרונים של כ"י, לאחר דרשות המסורה, המאוחרים שבהם גם הם מהמאה ה-ט"ז (עיין להלן 9). וכן נזכרו בחיבור: ר' ליאון קציגין י"ץ (9a), ור"ג נר"ו/י"ץ (5a, 5a), שהנס, כפי שנראה להלן (7 ב', ג'), מסוף המאה ה-ט"ז וראשית המאה ה-י"ז.

החכם המאוחר ביותר שמחברינו מביאו שאפשר לקבוע בעקבותיו את התאריך המוקדם ביותר לסיום החיבור, הוא ר"מ אלשיך: "כתב כמהר"מ אלשיך ז"ל בס' רב פניני וזל...". ומכאן יוצא שהחיבור נשלם לא לפני 1592, כשנדפס רב פנינים, ובעצם לא לפני 1593 (ר"מ אלשיך נפטר לא לפני 1593, וכנראה סמוך לשנה זו. השוה אנ"י II, 758-759). מאידך, כיוון שאין המחבר מזכיר חכמים שהאריכו ימים לאחר שנפטר ר"מ אלשיך, להוציא ר' ליאון קציגין ור"ג (עיין להלן 7 ב', ג'), יש לקבוע את התאריך המאוחר ביותר לסיום החיבור כרבע הראשון של ראשית המאה ה-י"ז.

יש לציין, שבמקום אחר בחיבורו מזכיר המחבר: "...החכם השלם כמוהר"מ אלשיך ז"ל (5a), כלומר, משפט זה נכתב עוד בחייו של ר"מ אלשיך, ומכאן שהתחלת החיבור קדמה למותו. זו ראייה למה שצינינו לעיל, שהחיבור נכתב במשך תקופה, ולא בבת אחת.

(7) מקומו של החיבור: להלן שלוש הוכחות שהחיבור הוא איטלקי, כדעת זנה [עיין כאן 6].

(א) המחבר כותב, "...כ' שנה" (14a), כ"ף מנוקדת בפתח, כדי להבדילו מבי"ת, וזה הוא מנהג איטלקי מובהק.

(ב) המחבר כותב: "יו' לשנה יום לשנה [=כמדי יד 34], נשאל [י] בוויניצי דהלל שנה ליום שנה ליום, והשבת... ואח"כ דרש כדברי כמהרי"ג יץ בשם החכם השלם כמוהר"מ אלשיך ז"ל" (5b). כלומר, המחבר השיב בוויניציאה, וכנראה שאף רי"ג דרש בוויניציאה. נראה לי שרי"ג הנזכר כאן (וכן בעמ' 5a "שמעתי מכמהרי"ג ז"ל בשם זולתו...") הוא ר' יצחק גרשון הירוע, מתלמידי ר' משה אלשיך, שהגיע לוויניציאה מצפת לא מאוחר משנת 1576, ושם הגיה ספרים רבים, רובם מחכמי צפת. הוא היה חבר בבית דין וויניציאה [השוה אנ"י VII, 514-515] ודרש בשבתות "בבית הכנסת הגדול" בוויניציאה עד ששב לא"י (1625). [סימונסון, מבוא לשו"ת זקני יהודה (1956), עמ' 37]. הזיהוי שאנו מציעים מסביר את הפרטים שאנו מוצאים בחיבורינו, שרי"ג (1) דרש (2) בשם ר"מ אלשיך ז"ל [שהיה עדיין בחיים],

(3) כנראה בויניציאה. כלומר, ר' יצחק גרשון דורש בויניציאה בשם רבו.

(ג) המחבר כותב: "שמעתי בשם ר' ליאון קציגין יץ...". (9a). ויש להניח שר' ליאון בא ממשפחת קציגין האיטלקית, הידועה לנו מסוף המאה ה-ט"ז וראשית המאה ה-י"ז [השווה סימונסון, מנטובה, עמ' 322 ה' 380, וכן עמ' 484 ה' 305 ועמ' 31]. יתכן שר' ליאון קציגין אינו אלא ר' יהודה קציגין, הנזכר ע"י ניפלי - גירונדי, עמ' 203, מס' קצ"ג שהיה בן זמנו של ר' יוסף סאמיגה [ניפלי-גירונדי, שם. ר' יוסף, משאלוניקי, היה רב בויניציאה ומת בשנת 1629, אנ"י XIV, 767. על ר' יוסף, עיין לאחרונה, בניהו, היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה, 1980, עמ' 153-170]. לפי הזיהוי המוצע יוצא, שר' ליאון קציגין היה בן זמנו של ר' יצחק גרשון הנ"ל, שהיה אף הוא בן זמנו של ר' יוסף סאמיגה [השווה סימונסון, מבוא לשו"ת זקני יהודה, עמ' 37 וה' 136]. במלים אחרות, מחברנו האיטלקי מזכיר שני חכמי איטליה, שחיו בסוף המאה ה-ט"ז וברבע הראשון של המאה ה-י"ז.

(8) על המחבר של כ"י 4043: י. זנה שיער [בתיאור הנזכר לעיל, 6 בהתחלה] שכ"י שלפנינו נכתב ע"י ר' נתן אוטולנגי. השערה זו הסתמכה על כתיבת-ידו של אוטולנגי בכ"י אחר, הדומה לכתיבת ידו של מחבר כ"י שלפנינו, ואשר צילום ממנו הופיע, כפי שציין זנה בקיצור, במאמר של פדריקו לוצאטו. כוונת זנה היא למאמרו של לוצאטו, "הישיבה של קוניליאנו ויניטו והרב נתן אוטולינגו", ארץ ישראל, ג' (1954), עמ' 257-260, בו נמצא צילום (עמ' 260) של אגרת אוטולנגי, ושהיא לכאורה בכתיבת-ידו של אוטולינגי משנת 1587.

יש דמיון בין כתיבת-היד באגרת ובין כתיבת-היד בכ"י שלפנינו, מכל מקום אין הן נראות זהות לגמרי. יתירה מזו. בירור נוסף העלה כי האגרת הנ"ל איננה בכתיבת-ידו של אוטולנגי! מצאתי שהאגרת שצולמה במאמרו הנ"ל של לוצאטו היא האגרת הנמצאת בכ"י מונטיפיורי 464 [מכון לתצלומי כ"י, ס' 5364], דף 68, ונזכרת בקטלוג של הירשפלד (1904, צילום 1969), עמ' 139. העיון בכ"י מראה כי, בניגוד לדעתו של זנה [שרק ראה הצילום במאמרו של לוצאטו, ושם רק צויין שהמכתב נמצא באוסף מונטיפיורי - באוכספורד (!)], האגרת הנ"ל איננה בכתיבת ידו של אוטולנגי, אלא העתק של המקור. כי הרי כ"י מונטיפיורי 464 הוא איגרון, כלומר, העתקת איגרות שונות ממחברים שונים (כולם איטלקים, מאה ט"ז-י"ז), וכולם כתובים באותה כתיבת-יד. יוצא, שהראייה שזנה הביא ליחס את חיבורינו לאוטולנגי איננה ראייה. ובכל זאת, אפשר שיש אסמכתא ליחס את חיבורינו לאוטולנגי, וזאת ע"פ שתי תופעות פנימיות בכ"י.

(א) פעמיים נזכר בחיבור שלפנינו "החסיד רבינו יונה [=גירונדי]" [4b, 8b], ובפעם השניה נזכר חיבורו: "בס' שערי תשובה". [ההזכרה הראשונה היא דברי המחבר האיטלקי, ולא העתק מכ"י שהיה לפניו]. והנה, ר' נתן אוטולנגי כתב פירוש במהדורת 1586 של אגרת התשובה של ר' יונה גירונדי [לוצאטו, א"י, ג', עמ' 259 ה' 25, בעקבות רמשי"ש, ק"ב, עמ' 1423], ואם מחברנו הוא אוטולנגי, יסביר הדבר למה הוא ער לדברי ר' יונה.

(ב) בכמה מקומות בחיבור שלפנינו יש עניינים הקשורים לעולם הקבלה: עמ' 2b, 17a [הזהרה נזכר במפורש, ובפעם הראשונה נזכר כי התורה כלה שמותיו של הקב"ה], 8a [כי אתערות' דלתתא קא אתער לעילא], 4b (רמז לסוד), 6a [לפע"ד ירמוז בסוד הגדולה], 5a (עד"ה = על דרך הסוד...). ואף אם נניח שכמה מהמקומות הנ"ל כבר נמצאו בכ"י שהיה לפני המחבר, מכל מקום נראה שכמה מהם יצאו מהמחבר האיטלקי. יתירה מזו. התעניינותו של המחבר בקבלה יוצאת גם משני העמודים האחרונים של כ"י (עמ' 23a-23b), הבאים אחרי הדרשות על המסורה, כי הם כמעט כולם קשורים לענייני קבלה. לדוגמא, הדרשה הארוכה בדרך הקבלה על "ענין המן הרשע עם ישראל...", אבל חכמי האמת רמזו לנו רמז מתוק ונחמד...". (עמ' 23b). וכן נאמר במפורש בכותרת של העמוד האחרון (23b): "מצאתי כתוב בספר כ"י עד"ה [=על דרך הסוד]". והנה, גם ר' נתן (ב"ר יהודה) אוטולנגי התעניין בקבלה, כפי שאנו לומדים משני כ"י בקבלה שהיו בבעלותו, ושעליהם הוא חתם את שמו: ספר השם, מיוחס לר' משה די ליאון [כ"י פרמא 1220/1, מכון לתצלומי כ"י, ס' 13301] ופרדס רמונים לר' משה קורדוורו [כ"י קמברידג' Add. 558, מכון לתצלומי כ"י, ס' 16847].

יש להדגיש ששתי הטענות הן רק אסמכתות, ואין לקבוע רק על פיהם את זהות המחבר. יתירה מזו. כתיבת-ידו של אוטולנגי (ארבע שורות) נמצאת בראש כ"י פרמא 1220, והיא דומה בטיפוסה לכתיבת-היד בחיבור שאנו דנים בו, אבל אין ביניהן זהות גמורה. אם כן, אין לעת עתה לזהות את המחבר האיטלקי שחי בסוף המאה ה-ט"ז וראשית המאה ה-י"ז, ושחיבר את כ"י מכון בן-צבי 4043.

(9) על מקור אותו כ"י שממנו העתיק מחברנו האיטלקי דרשות שונות של המסורה. כבר ציינו לעיל (3), שמחברינו העתיק כמה דרשות מכ"י שהיה לפניו. נראה לי שנוכל להצביע על מקורו של כ"י זה, וזאת על סמך החומר הנמצא בסוף החיבור שלפנינו, אחרי דרשות המסורה. בתחילת החומר שבסוף החיבור כותב המחבר: "מצאתי כתוב בקונטרס" (22a), וכאן מובאות גימטריאות ועוד, ובעמ' 23a מובאות שו"ת - שלא נדפסו - בין רדב"ז: [השואל] ור' משה קורדוורו [המשיב], וכן בין ר' שלמה אלקבץ [השואל] ורדב"ז [המשיב]. זאת אומרת, שהשו"ת מקורן בצפת, בתקופת זריחתה במאה ה-ט"ז [שלש החכמים הנ"ל נזכרו בברכת זצ"ל, ותאריכי פטירתם הם: רמ"ק-1570, רדב"ז-1573, ר"ש אלקבץ-1584]. מעניין שחומר זה הגיע לאיטליה דור אחד לאחר שנכתב, אולי דרך שד"ר מא"י. זאת עדות נוספת לקשרים ההדוקים בין צפת ואיטליה בתקופה זו. השווה מ.א. שולוואס, רומא וירושלים, פרקים י'-י"א, ולאחרונה ר. בונפיל, רמ"ע (1980), עמ' ק"ג-ק"ד, קי"ג וה' 86. כנראה שהקונטרס שהכיל דרשות על המסורה ושהיה לפני המחבר האיטלקי, מקורו אף הוא בצפת באותה תקופה, בדומה למקורו של השו"ת שבסוף כ"י שלפנינו (עמ' 23a). ויש לזכור, שעמ' 22a המתחיל את החומר שלאחר דרשות המסורה, והכולל בעמ' 23a את השו"ת, מתחיל במלים "מצאתי כתוב בקונטרס". יתכן שזה הוא הקונטרס הנזכר אצל כמה מדרשות המסורה: "עכ"ל הקונטרס" (עיין לעיל 3).

הזיהוי המוצע כאן משתלב יפה עם מה שכבר ידוע לנו על דרשות המסורה של ר' מאיר אנג'יל, שהיה תושב צפת לפני 1593, וכן של ר"ש אלקבץ ור"מ אלשיך, שהזכירן ר' מאיר אנג'יל, לאמר, שהדרשנים דרשו את המסורה בצפת בתקופה זו. נראה, שלפנינו עדות נוספת לכך.

(10) השפעתו של מק"ג מהדורת יב"ח על מחברנו האיטלקי. ההשפעה יוצאת באופן ברור מדברי המחבר בעמ' 4b: "יפלא - במסר' [כ"י] ב' [וגם בדפוס בפר' בחוקתי] אמנם בדפוס [בזאת הפרשה [=נשא]] ד' חסר' בליש'... [והמחבר מביא את הארבעה]". שים לב, מה שצויין כאן בסוגריים, להוציא האחרונים, ניתוסף בכ"י ע"י המחבר מעל השורה. מכאן יוצא, שהמחבר מציין את המסורה שבכ"י וכן את המסורה שבדפוס = שבמק"ג של יב"ח, ועומד על ההבדלים ביניהם, ודורש דווקא את המסורה שבמק"ג, ומאוחר יותר אף מציין הבדלים במסורה של מק"ג עצמו. הווי אומר, המסורה במק"ג של יב"ח חשובה וראויה להדרש.

ב י ב ל י ו ג ר פ י ה

או"א

ספר אכלה ואכלה [=כ"י פריס 148], הוציאו לאור יחד עם הערות ז. פרענסדארף, הנובר 1864, צילום תל אביב 1969.

אהרנטרו, מסורה

Ehrentreu E., *Untersuchung über die Massora*, Hannover 1925.

O'Malley, איגידיו די ויטרכו

O'Malley J.W., *Giles of Viterbo on Church and Reform*, Leiden 1968.

אוצר הספרים

בן-יעקב י., אוצר הספרים, ווילנא 1880, צילום ניו יורק חש"ד.

אורחות חיים

מלונל אהרן, ספר ארחות חיים [א'], ירושלים 1956.

Oesch, פתוחה וסתומה

Oesch J.M., *Petucha und Setuma*, Feiburg-Göttingen 1979.

אידל, תפיסת התורה

אידל מ., "תפיסת התורה בספרות ההיכלות וגלגוליה בקבלה", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, א' (1981), עמ' 23-84.

אל"ב, ס' הזכרונות (כ"י)

בחור אליהו, ס' הזכרונות, כ"י מינכין 74 (רומא 1521), [מהדורה שניה: כ"י פריס 134-135 (ויניציאה 1538)].

אל"ב, ספר התשב"י

בחור אליהו, ספר התשב"י, איזנה 1541 [וכן מהדורה עם תרגום ושער לטינית מאת פ. פאגיוס, איזנה 1541].

אלגאזי, יבין שמועה

אלגאזי שלמה, יבין שמועה, בתוך הליכות עולם לר' ישועה הלוי, ויניציאה 1639.

אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית

אלדר א., מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, מהותה והיסודות המשותפים לה ולמסורת ספרד, א' (ענייני הגייה וניקוד), [עדה ולשון ד'], ירושלים 1979.

אלון, המשפט העברי ג'

אלון מ., המשפט העברי, ג' (המקורות הרישומיים של המשפט העברי), ירושלים 1973.

אנגיל, קשת נחושה

אנגיל מאיר, קשת נחושה, [בילודיר, ע"י] קושטא 1593 [מיקרופילם של טופס JTS בספרייה הלאומית בירושלים].

אנ"י

Encyclopedia Judaica, 16 vol., Jerusalem² 1973.

אנצק' תלמודית א'

אנציקלופדיה תלמודית א', ירושלים 1947.

אסטבן, II BAEdo (1966)

Esteban F.D., "EI fragmento Babilonico Ms. Heb. d. 62 fol. 7 de la Bodleiane de Oxford", *BAEdo*, 2 (1966), pp. 89-107. [Id., *BAEdo*, III (1967), p. 249=corrected readings brought in the name of Prof. I. Yeivin].

אסימני, קטלוג א'

Assemani S.-J., *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae Codicum Manuscriptorum Catalogus... Tomus Primus... Codices Ebraicos...*, Rome 1756, reprint Paris 1926.

עיינ: רמד"ל, א"ת.

א"ת [=אור תורה]

בוטין, י' נקודות בתורה

Butin R., *The Ten Nequdeth of the Torah*, 1906, reprint New York 1965 - with a prolegomenon by S. Talmon.

בונפיל, רמ"ע

בונפיל ר., "ידיעות חדשות לתולדות חיינו של ר' מנחם עזריה מפאנו ותקופתו", פרקים בתולדות החברה היהודית... מוקדשים לפרופסור יעקב כ"ץ..., ירושלים 1980, עמ' צ"ח-קל"ה.

- בזילה, אמונת חכמים
ירושלים 1970.
- בזילה, אמונת חכמים
בחר אליהו
בינטון, המקרא ברפורמציה
- Bainton R.H., "The Bible in the Reformation", in *The Cambridge History of the Bible* [3] (ed. S.L. Greenslade), Cambridge 1963, pp. 1-37.
- בית-אריה, תרביץ נ"א (1982)
בית-אריה, ביכורי הדפוס
- בית-אריה מ., "דף נוסף לכתר ארם צובא", תרביץ, נ"א (1982), עמ' 174-171.
- בית-אריה מ., "הזיקה שבין ביכורי הדפוס העברי לבין כתבי-היד", מסות ומחקרים בספרנות, מוגשים לק.ד. וורמן, ירושלים 1976, עמ' 27-39, 113.
- בכרך י., יונה בן אמתי ואליהו, ירושלים⁴ תשל"ח (1977).
- Blau J., *The Christian Interpretation of the Cabala in the Renaissance*, New York 1944.
- Blau L., *Leo Modenas Briefe und Schriftstücke...*, in: *Jahresbericht der Landes - Rabbinerschule in Budapest* 28, Budapest 1905.
- Bloch J., *Venetian Printers of Hebrew Books*, New York 1932 [=Hebrew Printing and Bibliography (ed. C. Berlin), New York 1976, pp. 63-88].
- בניהו מ., הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, ירושלים 1971.
- בניהו מ., היחסים שבין יהודי יוון ליהודי איטליה, תל אביב 1980.
- בן-יהודה א., מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, כרך מבוא ו-XVI כלכים, [ערך כרך המבוא וכרכים י'-ט"ז נ.ה. טור-סיני], ירושלים 1948-1959.
- בן-ששון ח.ה., "היהודים מול הרפורמציה", דברי האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ד', ירושלים 1970, עמ' 62-116.
- בנינו יעקב בן הרא"ש, פירוש בעל הטורים על התורה, מהדורת י. רייניץ, בני ברק² 1972 (מהדורה מתוקנת ומורחבת בתוספת ספר תגין = צילום פריס 1866). [על הדפוסים הראשונים, עיין הערתנו מס' 184].
- Brown H.R.F., *The Venetian Printing Press*, London 1891.
- Berger D., *The Jewish - Christian Debate in the High Middle Ages*, A Critical Edition of the Nizzahon Vetus [=ספר נצחון ישן], With an introduction, translation, and commentary, Philadelphia 1979.
- ברויאר מ., כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא, ירושלים תשל"ז (1976).
- ברויאר, כתר ארם צובה
- Baron S.W., *A Social and Religious History of the Jews* New York-Philadelphia, V (1957), XIII (1969).
- Baron S.W., "The Historical Outlook of Maimonides", *PAAJR*, 6 (1934-5), pp. 5-113 [=Id., *History and Jewish Historians*, Phila. 1964, pp. 109-163].
- ברון, היסטוריה V, XIII
- ברון, *PAAJR* 6

- Baroni V., *La contre-réforme devant la Bible; la question biblique...*, Lausanne 1943.
- Bruno P.I., "de variis lectionibus bibliorum Kennicottianorum", *RBML*, XII (1783), pp. 242-278, XIII (1783), pp. 31-94.
- Bartolucci G., *Bibliotheca Magna Rabbinica* IV, Rome 1693.
- ברלינר א., "בית הדפוס העברי של דניאל בומבירג", תרגם מהגרמנית (1904) א.מ. הברמן, כתבים נבחרים ב', ירושלים 1969, עמ' 163-175.
- בר"ר, (ב"ר) מדרש בראשית רבא, מהדורת תיאודור-אלבק, ג' כרכים, ירושלים 1965.
- כ"ש, דק"ט ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר, מהדורת בער-שטראק, ליפסיה 1879, צילום ירושלים 1970 - עם מבוא מאת ד.ש. לוינגר.
- Goff F.R., *Incunabula in American Libraries*, Third Census, New York 1964, 1973.
- Goshen-Gottstein M., "The Authenticity of the Aleppo Codex", *Textus*, 1 (1960), pp. 17-58.
- Goshen-Gottstein M., "The Aleppo Codex and the Rise of the Massoretic Bible Text", *BA*, 42 (1979), pp. 145-162.
- Goshen-Gottstein M., "Introduction", in *Biblia Rabbinica*, A Reprint of the 1525 Venice Edition..., Jerusalem 1972, pp. 3-20 (English) = pp. 5-16 (Hebrew).
- [גושן-] גוטשטיין מ., תחבירה ומלונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית, דיסרטציה, ירושלים 1951.
- Goshen-Gottstein M., "The Rise of the Tiberian Bible Text", in *Biblical and Other Studies* (ed. A. Altmann), Mass. 1963, pp. 79-122.
- גייגר א., המקרא ותרגומיו, תרגם מהגרמנית (1928²) י.ל. ברוך, ירושלים 1949.
- Geiger L., *Johann Reuchlin, sein Leben und seine Werke* Leipzig 1871.
- Ginsburg C.D., "Life of Elias Levita", introduction to *The Massoreth Ha-Massoreth of Elias Levita...* in Hebrew with an English translation..., London 1867, reprint New York 1968.
- עיינ: גינ', מסורה IV.
- עיינ: מס"מ.
- Ginsburg C.D., *The Kabbalah...* (London 1865), New York 1956 [reprinted together with *The Essenes*].
- ברוני, הרפורמציה-הנגדית והמקרא XIII-XII *RBML*, Bruno
- Bib. Mag. Rabb.*, Bartolucci IV
- ברלינר, בומברג
- בר"ר, (ב"ר)
- כ"ש, דק"ט
- גאף, (1964, 1973²)
- גושן, אוטנטיות
- גושן, BA (1979)
- גושן, מבוא
- [גושן -] גוטשטיין, עברית-ערבית
- גושן, RTBT
- גייגר, המקרא ותרגומיו
- גייגר, רויכלין
- גינ', אלי"ב
- גינ', הערות למסורה (1905)
- גינ', הערות למס"מ
- גינ', הקבלה

- הקדמת יעקב בן חיים למקראות גדולות ויניציאה 1525, הוציאה לאור עם תרגום לאנגלית, הערות ומבוא כ.ד. גינצבורג, לונדון 1867², צילום ניו יורק 1968 - עם הקדמה באנגלית מאת נ.ה. סנית.
- Ginsburg C.D., "Jacob b. Chajim Ibn Adonijah", introduction to *Jacob ben Chajim Ibn Adonijah's Introduction to the Rabbinic Bible*, London² 1867, reprint New York 1968 [גינ', הקדמת יב"ח].
- Ginsburg C.D., *Introduction to the Massoretico - Critical Edition of the Hebrew Bible*, London 1897, reprint New York 1968 - with a prolegomenon by H.M. Orlinsky. גינ', מבוא
- Ginsburg C.D., *The Massorah Compiled from Manuscripts, Alphabetically and Lexically Arranged*, 4 volumes, London 1880-1905, reduced reprint Jerusalem 1971 (6 volumes), reprint New York 1975 - with a prolegomenon by A. Dotan. [Vol. IV = The Massorah translated into English with a critical and exegetical commentary]. גינ', מסורה
- גרין י., "משפחת טרבוט", סיני, ע"ט (1976), עמ' קמ"ז-קס"ג. גרין, סיני (1976)
- גרינשפן י., "בעיית נוסח בן אשר לאור תורת המתג", סיני, מ"ט (1961), עמ' מ"ח-נ"ט. גרינשפן, סיני (1961)
- גרץ צ., דברי ימי ישראל, מתורגם בתוספות הערות והארות... מאת ש.פ. ראבינאוויץ, V (ווארשא 1897), VII (ווארשא 1899), צילום ירושלים 1972. גרץ, הסטוריה V, VII
- דוראן שמעון ב"ר צמח, ספר התשבץ, אמשטרדם 1741-1738. דוראן, תשב"ץ
- דותן א., ספר דקדוקי הטעמים לר' אהרן בן משה בן אשר, הוציאו עם מבואות ומחקרים, ג' חלקים, ירושלים 1967. דותן, דק"ט
- Dotan A., "Masorah", *EJ* XVI, pp. 1401-1482. דותן, מסורה
- די בלמש אברהם, מקנה אברהם, ויניציאה 1523 [ומהדורה עם תרגום ושער לטינית, לרבות הקדמה מאת ד. בומברג, ויניציאה 1523]. די בלבש, מקנה אברהם
- Dietrich M., *Neue palästinisch punktierte Bibelfragmente*, Leiden 1968. די(י)טריך, 1968
- Delitzsch Franz, *Codices hebraici ac syriaci...*, in *Leipzig Stadtbibliothek: Catalogus librorum manuscriptorum* Leipzig 1838, pp. [271]-328. ["Additamenta auctore Zunzio", pp. 314-327]. דייליטש, קטלוג של כי"י ליזפציג
- מן האדומים עזריה, ספר מאור עינים (מנטובה 1574), מהדורת ד. קאססעל, וילנא 1866, צילום ירושלים 1970 (ג' כרכים). די רוסי, מאור עינים (מהדורת קסל)
- De Rossi I.B., *Mss. Codices Hebraici Biblioth. I.B. De-Rossi*, 3 vol., Parma 1803. די רוסי, קטלוג של כי"י פרמא
- דן י. ספרות המוסר והדרוש, ירושלים 1975. דן, ספרות המוסר והדרוש
- Dannenfeldt K.H., "The Renaissance Humanists and the Knowledge of Arabic", *Studies in the Renaissance*, II (1955), pp. 96-117. דננפלדט, ידע ערבית

- דק"ט (ב"ש) עיין: ב"ש, דק"ט.
- דרכי הניקוד והנגינות, מהדורת לוינגר, ר' משה הנקדן, דרכי הנקוד והנגינות, מהדורת ד.ש. לוינגר, הצופה לחכמת ישראל י"ג (1929, צילום ירושלים 1972), עמ' 267-344.
- הברמן, בומברג, הברמן, המדפיסים בני חיים העליץ, הברמן, המדפיסים בני חיים העליץ, הברמן, הספר העברי בהתפתחותו, הברמן, עלי ספר ב', הברמן, קורניליו אדיל קינד, הגהמ"י, הגהות מלימוניות, הורוביץ, מכילתא, Horowitz, מכתב מרויכלין 1522, הורוויץ, רבני פרנקפורט, Die Koberger, Hase, היגר, מס"ס, היגר, מס' ס"ת, היווד - נאחמד, A New Arabic Grammar, היידנהיים, חומש מאור עינים, היימאן, תולדות תנאים ואמוראים, הירשפלד, קטלוג, הכהן יוסף, מנחת כהן, הליכות עולם, הלקין, אגרת תימן, הברמן, א.מ., "המדפיסים בני חיים העליץ", קרית ספר, ל"ג (1958), עמ' 509-520 [=פרקים בתולדות המדפיסים העבריים, ירושלים 1978, עמ' 131-147 (בהשמטת הצילומים)].
- הברמן, א.מ., "המדפיסים פאולוס באגיוס וספרי בית דפוסו", עלי ספר, ב' (תשל"ו) עמ' 97-104 [=פרקים בתולדות המדפיסים העבריים (המאמר נכלל למרות שמדפיס זה לא היה יהודי), ירושלים 1978, עמ' 149-166].
- הברמן, א.מ., המדפיס קורניליו אדיל קינד ובנו דניאל - ורשימת הספרים שנדפסו על ידיהם, ירושלים 1980.
- הכהן מאיר, הגהות מלימוניות, בתוך משנה תורה לרמב"ם.
- מכילתא דרבי ישמעאל, מהדורת הורוביץ-רבין, ירושלים 1960², 1970.
- Horowitz A., *SKAWW*, 85(1877), p. 187.
- הורוויץ מ., רבני פרנקפורט, השלים י. אונא, תרגם מהגרמנית (1882-1885) י. עמיר, ירושלים 1972.
- Hase O., *Die Koberger*, Amsterdam³ 1967.
- עיין: מס"ס.
- היגר מ. (מהדיר), שבע מסכתות קטנות, והן מסכת ספר תורה... ניו יורק 1930, צילום ירושלים 1971.
- Haywood J.A. - Nahmad H.M., *A New Arabic Grammar of the Written Language*, London² 1965, reprint 1970.
- היידנהיים ו. (מהדיר), חומש מאור עינים, כולל עין הקורא ליהב"י [=יקותיאל הכהן בן יהודה], ועדלהיים 1818-1821.
- היימאן א., ספר תולדות תנאים ואמוראים, ג' חלקים, לונדון 1910-1911, צילום ירושלים 1964.
- Hirschfeld H., *Descriptive Catalogue of the Hebrew Mss. of the Montefiore Library*, London 1904, reprint Westmead 1969.
- הכהן יוסף, מנחת כהן, קורו גישמי (ליד קושטא) 1598.
- הלוי ישועה בן יוסף, הליכות עולם, ווארשא 1883, צילום ירושלים 1960. [על הדפוסים הראשונים, עיין הערתנו מס' 166].
- הלקין א.ש. (מהדיר), אגרת תימן לרבנו משה בן מימון, המקור הערבי ושלושת התרגומים העבריים, ערוכים ומוגהים בצרף מבוא והערות... (ונוסף להם תרגום אנגלי מאת ב. כהן), ניו יורק 1952.

עיינן: גינ', הקדמת יב"ח.

הקדמת יב"ח

הקדמה... לספר מנחת שי... מהדורת א. יליניק, וינה 1876, צילום
[הקדמת בעל מנחת שי", בתוך ספר אוצר פרושים על התורה, מקראות
גדולות, כרך VI (בהשטת דברי יליניק בגרמנית)] ניו יורק 1950=
1978.

הקדמת מ"ש (בעל מנחת שי)

Voet L., *The Golden Compasses, A History and Evaluation of
the Printing and Publishing Activities of the Officina
Plantiniana at Antwerp*, 2 vol., Amst.-London-New York 1969-
1972.

Voet, פלנטין

Wolf J.C., *Bibliotheca Hebraea...*, Hamburg-Leipzig 1721.

II Bibl. Hebr., Wolf

Vajda G., "La version des Septante dans la littérature
Musulmane", *REJ* 90(1931), pp. 65-70.

ויידה, *REJ* 90(1931)

Weil G.E., "La Massorah Magna du Targum du Pentateuque",
Textus, 4 (1964), pp. 30-54.

וייל, טקסטוס 4

Weil G.E., "La Nouvelle édition de la Massorah (BHK iv)
et l'histoire de la Massorah", *SVT*, 9 (1962), pp. 266-284.

וייל, *SVT* (1962)

וירשובסקי ח., מקובל נוצרי קורא בתורה, ירושלים 1977.

וירשובסקי, מקובל נוצרי

Mithridates Flavius, *Sermo de Passione Domini*, edited with
introduction and commentary by Ch. Wirszubski, Jerusalem
1963.

וירשובסקי, פלאוויוס
מיתרידאטס (1963)

וירשובסקי ח., "פלאוויוס מיתרידאטס", דברי האקדמיה הלאומית
הישראלית למדעים א' (ירושלים 1966), חוברת ג', עמ' 1-10,
[וכחוברת נפרדת: ירושלים 1964].

וירשובסקי, פלאוויוס
מיתרידאטס (1966)

וירשובסקי ח., שלשה פרקים בתולדות הקבלה הנוצרית, ירושלים
1975.

וירשובסקי, שלשה פרקים

ספר הזהר... ונלוו... הגהות "ניצוצי זהר"... [מאת] ראובן
מרגליות, ג' כרכים, ירושלים 1970⁵.

זהר

ספר זהר חדש... עם "ניצוצי זהר" מאת ראובן מרגליות, [נדפס
שנית יחד עם שערי זהר מאת ראובן מרגליות], ירושלים 1978².

זהר חדש

Silberstein E., *Conrad Pellicanus...*, Berlin 1900.

זילברשטיין, ק. פליקנוס

חומש ותרגום מגילות והפטרות, עם הקדמת יב"ח לתרגום, ויניציאה
1527. [דפוס שני 1543-בלי ההקדמה, דפוס שלישי 1546-כולל
ההקדמה. עיינן ציון ג'].

חומש ותרגום,
ויניציאה 1527

אזולאי חיים יוסף דוד, ספר שם הגדולים ועד לחכמים, חלק ראשון:
מערכת גדולים, חלק שני: מערכת ספרים, ווארשא 1876, צילום
[ירושלים?] חש"ד.

חיד"א, שם הגדולים

ספר חידושי הרשב"א על אגדות הש"ס, מהדורת ש.מ. וינברגר,
ירושלים 1966.

חידושי אגדות לרשב"א

אדרת שלמה ב"ר אברהם, ספר חדושי הרשב"א חלק ראשון, ירושלים
1963.

חידושי הרשב"א, ברכות

ר' משה ב"ר נחמן, כל חדושי הרמב"ן, חלק שני, ירושלים 1962.

חידושי הרמב"ן, בבא
בבא

- חסאן, אגרת הסופר, אגרת הסופר, מהדורת מ. חסידה: הסגולה שנה ה', נ"ג-נ"ו (ירושלים 1938), מהדורת מ. בניהו: ספונות, י"א (תדפיס 1977=1973), עמ' קפ"ט-רכ"ט.
- בחור אליהו, טוב טעם, (בסופו: לוח התקונים של ספר מסורת המסורת), ויניציאה 1538.
- Teicher J.L., "Hebrew Printed Fragments", *Bodleian Library Record*, I (1939-1941), pp. 234-236.
- עיינ: תשובות פסקים ומנהגים למהר"ם א'.
- עיינ: הידנהיים, חומש מאור עינים.
- יואל י., רשימת כתבי-היד העבריים הנמצאים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים... ירושלים 1934.
- ייבין י. (מהדיר), אוסף קטעי הגניזה של המקרא בניקוד ובמסורה בבלי... ה' כרכים, ירושלים 1973.
- ייבין י., הניקוד הבבלי ומסורת הלשון המשתקפת ממנו, דיסרטציה, ירושלים 1968.
- ייבין י., כתר ארם צובה ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט (1968).
- ייבין י., מבוא למסורה הטברנית, ירושלים 1972, ² 1973 (צילום 1976).
- ייבין י., מכתב כתבי-יד בשיטות ניקוד טברני [טברני מורחב] וארץ-ישראלי, ירושלים (1972), 1973.
- ייבין י., "מסורה", אנציקלופדיה מקראית ה', ירושלים 1968, עמ' 130-159.
- ילון ח., עניני לשון, ירושלים 1942, צילום בתוך קונטרסים לעניני הלשון העברית, ירושלים 1964 (במיספור השלישי של העמודים).
- ילון ח., פרקי לשון [התקינו לדפוס ש. אברמסון], ירושלים 1971.
- ילקוט שמעוני, ווארשא 1876, צילום מוקטן ירושלים 1960.
- Jastrow M., *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, 2 vol., New York 1950, reduced reprint Brooklyn 1967.
- יערי א., הדפוס העברי בקושטא, ירושלים 1967.
- יערי א., מחקרי ספר, פרקים בתולדות הספר העברי, ירושלים 1958.
- Yerushalmi Y.H., *From Spanish Court to Italian Ghetto; Isaac Cardoso...*, New York 1971.
- Cohen M., "Systems of Light Ga'yot in Medieval Biblical Manuscripts and their Importance for the History of the Tiberian Systems of Notation", *Textus*, 10 (1982), pp. 44-83.
- כהן מ., "לדמותם הקונסוננטית של דפוסים המקרא הראשונים", אוניברסיטת בר-אילן, ספר השנה, י"ח/י"ט (1981), עמ' 47-63.
- כהן מ., מגבשי כתיב במצחפי מסורה עתיקים ומשמעם לתולדות נוסח המקרא המקובל, א'-ב', דיסרטציה, ירושלים 1973.
- חסאן, אגרת הסופר
- טוב טעם
- (1941) I BLR, Teicher
- טעמי מסורת למהר"ם
- יהב"י, עין הקורא
- יואל, קטלוג
- ייבין, אוסף קטעי הגניזה של התנ"ך בניקוד בבלי
- ייבין, הניקוד הבבלי
- ייבין, כתר
- ייבין, מבוא
- ייבין, כי"י בניקוד טברני וא"י
- ייבין, מסורה
- ילון, עניני לשון
- ילון, פרקי לשון
- ילק"ש
- יסטרוב
- יערי, קושטא
- יערי, מחקרי ספר
- ירושלמי, כרדוזו
- כהן, געיה קלה (טקסטוס)
- כהן, דפוסים המקרא הראשונים
- כהן, מגבשי כתיב

- כהן, קווי יסוד
כהן מ., "קווי יסוד לדמותו העיצורית של הטקסט בכתבי יד מקראיים מימי הביניים", עיוני מקרא ופרשנות, א. סימון - מ. גושן-גוטשטיין, רמת גן 1980, עמ' 123-182.
- כל בו
כרמולי, אוצר נחמד ג'
כרמולי א., "תולדות הר' יוסף בן [משה] אלאשקר מ"כ", אוצר נחמד, ג' (וינה 1860, צילום ירושלים 1967), עמ' 105-108.
- לוי, קטלוג של כ"י
טריניטי
Loewe H., *Catalogue of the Manuscripts in the Hebrew Character Collected and Bequeathed to Trinity College Library by the late William Aldis Wright*, Cambridge 1926.
- לוי, אוצה"ג נדרים
לוי, ר' נחמן ב"ר יצחק
לוינגר, טקסטוס 1
לוינגר-קופפר, סיני (1967)
לוצאטו, א"י ג'
ליבוביץ, ר' אברהם סבע וספריו
ליבס, מילון ספר הזהר
ליברמן, אלבק
ליברמן, HJP
ליברמן, תוספת ראשונים ג', ד'
ליברמן, תרביץ כ'
ליפשיץ, חילופי בן-אשר ובן-נפתלי
ליפשיץ, טקסטוס 4
לנגה, עלי ספר ה'
מאורי, טקסטוס 10
מאיר, קטלוג קצר
- ספר כל בו, פיורדא 1782.
כרמולי א., "תולדות הר' יוסף בן [משה] אלאשקר מ"כ", אוצר נחמד, ג' (וינה 1860, צילום ירושלים 1967), עמ' 105-108.
- לוי, ב.מ. (מהדיר), אוצר הגאונים, כרך י"א, ירושלים 1942.
לוי, ב.מ., "מתכנת המסרה ומסרת רב נחמן בר יצחק", תחמוני, ב' (ברלין 1911), עמ' 19-30.
- Loewinger D.S., "The Aleppo Codex and the Ben Asher Tradition", *Textus*, 1 (1960), pp. 59-94.
לוינגר ד.ש. - קופפר א., "תיקון ספר תורה של ר' יום טוב ליפמן מילהויזן, יוצא לאור עם מבוא והערות", סיני, 60 (1967), עמ' רל"ז-רס"ח.
- לוצאטו פ., "הישיבה של קוניליאנו ויניטו והרב נתן אוטולינגו", ארץ ישראל ג' (1954), עמ' 257-260.
- ליבוביץ נ.ש., רבי אברהם סבע וספריו צרור המור ואשכול הכופר..., ברוקלין 1936.
- ליבס י., פרקים במילון ספר הזהר, דיסרטציה, ירושלים 1976.
ליברמן ש., "ירושלמי הוריות", ס' יובל לר' חנוך אלבק, ירושלים 1963, עמ' 283-305.
- Lieberman S., *Hellenism in Jewish Palestine*, New York² 1962.
ליברמן ש., תוספת ראשונים ג', ד', ירושלים 1939.
- ליברמן ש., "שוב על כח"י לידן של הירושלמי", תרביץ, כ' (1949), עמ' 107-117.
- ליפשיץ אל. (מהדיר), כתאב אלכלף אלזי בין אלמעלמין בן אשר ובן נפתלי [Misha'el ben Uzziel's Treatise on the Differences between Ben Asher and Ben Naphtali] in *Textus*, 2 (1962), pp. א'-נ"ז.
- Lipschütz L., "Kitāb al-Khilaf, The Book of the Ḥillufim", *Textus*, 4 (1964), pp. 1-29.
- לנגה י.ש., "פירוש בעלי התוספות לתורה - כ"י פריס 48", עלי ספר, ה' (1978), עמ' 73-88.
- מאורי י., "מסורת ה'פסקאות' בכתבי יד עבריים קדומים: מגילות מקרא ופשרים מספר ישעיהו מקומראן", *Textus*, 10 (1982), עמ' א'-נ'.
- Meyer H. Mz., "A Short-Title Catalogue of the Hebrew Incunables and other Books Illustrated in the 'Thesaurus'", in *Supplement* (Jerusalem 1969) to *Thesaurus Typographiae Hebraicae Saeculi XV*, ed. A. Freimann, Berlin 1931, reprint Jerusalem 1967-1969.

- מאיר נתיב
נתן יצחק, מאיר נתיב [= קובקורדנציה לתנ"ך], ויניציאה רפ"ד (1523). [על שני השערים עיין הערתנו מס' 42, ועל יב"ח כמגיה עיין ציון א'].
מאירי, קרית ספר I, II
מאן, JQR 8, 11
מדרש אותיות דרבי עקיבא, נוסח ב', בתוך בתי מדרשות ב', ההדיר ש. ורטהימר, השלים א. ורטהימר, ירושלים 1953, צילום 1955, עמ' שצ"ו-ת"ח.
מהלמן, בומברג
מהלמן י., "בית דפוסו של דניאל בומברג בויניציאה", ארשת, ג' (תשכ"א), עמ' 93-98 [= (בשינויים) גנוזות ספרים, ירושלים 1976, עמ' 13-20].
מפראג מורנו הרב רבי ליוא, הספד על פטירת חכם... [= ר' עקיבא מפרנקפורט], פראג 1598, ובתוך דרשות מהר"ל מפראג... כולל זכר צדיק - הספד על פטירת חכם, ירושלים 1959.
מורמיזא אלעזר, קרית ספר, לעמברג 1905.
Münster S., *Hebraica Biblia latina planeque nova Sebast. Munsteri trālatione...hebraicae veritati conformata...*, 1-2, Basle 1534-1535.
מויטרי שמחה, מחזור ויטרי, מהדורת ש. הורוויץ, נירנברג² 1923.
מישור מ., "טביעה של דפוס ויניציאה על גבי כ"י ליידן של הירושלמי", קרית ספר, נ"ג (1978), עמ' 578.
עיין: הורוביץ, מכילתא
מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, מהדורת אפשטיין-מלמד, ירושלים 1955.
אנגיל מאיר, מסורת הברית, קראקא 1619.
אנגיל מאיר, מסורת הברית הגדול, מנטובה 1622.
בחור אליהו, ספר מסורת המסורת (ויניציאה 1538), הוציאו לאור עם תרגום לאנגלית, מבוא והערות כ.ד. גינצבורג, לונדון 1867, צילום ניו יורק 1968.
מסכת סופרים, מהדורת מ. היגער, ניו יורק 1937, צילום ירושלים 1970.
מצויזמיר יעקב, טעמי המסרה, לובלין 1616, 1644 - עם הקדמה מבן המחבר.
מצויזמיר יעקב, פי' על המסרה, לובלין 1616, 1644 - עם הקדמה מבן המחבר. [על הדפוסים השונים עיין ציון י"ז, 4].
Margoliouth G., *Catalogue of the Hebrew...Manuscripts in the British Museum*, 1-3, London 1899-1915, reprint London 1965.

מרדכי ב"ר הלל, מרדכי [מסודר לפי סדר הש"ס], בתוך מהדורות תלמוד הבבלי הסטנדרדיות.	מרדכי
Martini Raymund, <i>Pugio fidei</i> , Leipzig ² 1687, reprint Farnborough 1967.	מרטיני, <i>Pugio Fidei</i>
נורצי ידידיה שלמה, מנחת שי (מנטובה 1742, 1744), וינה 1814, צילום (תורה וחמש המגילות) [בתוך ספר אוצר פירושים על התורה, מקראות גדולות, כרך VI] ניו יורק 1950 = 1978.	מ"ש
עיינ: הקדמת מ"ש.	מ"ש, הקדמה
רמב"ם, [משנה תורה] מימוני... מגיהים: ר' דוד פציגטון ויעקב בן חיים, ויניציאה 1524.	משנה תורה, ויניציאה
משניות, דפוס יושטיניאן: ויניציאה 1546 [כולל דפוס שני של ס' טהרות עם פ' ר"ש משנץ שהדיר יב"ח (ויניציאה 1523)].	משניות, 1546
Neubauer A., "Joseph Al-Ashkar", <i>JQR</i> , 6 (1893/4), pp. 400-402.	נויבואר, <i>JQR</i> 6
נ' יחיא גדליה בן יוסף, שלשלת הקבלה, ויניציאה 1587 [ירושלים ² 1962].	נ' יחיא, שלשלת הקבלה
ניפי ח. - גירונדי מ., תולדות גדולי ישראל וגאוני איטליה... ,L. Löwenstein מאת [מפתח מאת L. Löwenstein] 1968. <i>Trieste</i> 1853, צילום [תל אביב] 1968. <i>ZfHB</i> 17 (1914), עמ' 171-183.	ניפי-גירונדי
עיינ: זוהר	ניצוצי זהר
Segre R., "Neophytes during the Italian Counter-Reformation: Identities and Biographies", <i>Proceedings of the Sixth World Congress of Jewish Studies</i> (1973), vol. II, Jerusalem 1977, pp. 131-142.	סגרי, מומרים
Swete H.B., <i>An Introduction to the Old Testament in Greek</i> , revised by R.R. Ottley, 1914, reprint New York 1968.	סוויט, הקדמה
סימון א., [בקורת על פירוש אבן עזרא לתורה, מהדורת א. וייזר, ופירוש אבן עזרא לבר' א', מהדורת L. Prijs], קרית ספר, נ"א (1976), עמ' 646-658.	סימון, קרית ספר נ"א
עיינ: שו"ת זקני יהודה	סימונסון, מבוא לשו"ת זקני יהודה
סימונסון ש., תולדות היהודים בדוכסות מנטובה א'-ב' (מיספור עמודים שוטף), ירושלים 1962-1964.	סימונסון, מנטובה
Snaith N.H., <i>Prolegomenon</i> , [עיינ: גינ', הקדמת יב"ח].	סנית, הקדמה
בוקראט אברהם בן שלמה, ס' הזכרון, ליוורנו 1845.	ס' הזכרון
עיינ: ליפשיץ, חילופי בן-אשר ובן-נפתלי.	ס' החילופים
הרב רבי אהרן זלה"ה, ספר החינוך, ההדיר יעקב בן חיים, ויניציאה 1523.	ס' החינוך
החסיד יהודה, ס' החסידים, מהדורת י. וויסטינעצקי, מבוא ומפתחות מאת י. פרימאנן, פ.ד.מ. ² 1924, צילום ירושלים 1970; מהדורת ר. מרגליות, ירושלים 1957 (ע"פ דפוס בולוניה 1538).	ס' החסידים
אלבו יוסף, ספר העקרים, מהדורת י. הוזיק, ה' כרכים, פילאדלפיה 1929-1930.	ס' העקרים

- ס' העתים
אברצלוני יהודה בן ברזילי, ספר העתים, מהדורת י. שור, ברלין 1902/קראקא 1903.
- ס' טהרות, רמב"ם
סדר טהרות עם פירוש הרמב"ם, [חלק מתלמוד הבבלי שהוציא בומברג לאור], ויניציאה 1522.
- ס' טהרות, ר"ש משנץ
סדר טהרות עם פירוש הגאון הרב רבינו שמשון בעל התוספות משנ"ז צ"ל, ההדיר יעקב בן חיים, ויניציאה 1523.
- ס' מסרות
ו' ריי יוסף, ס' מסרות, ויניציאה 1607. [טופס JTS].
- ס' תגין
ס' תגין..., פריס 1866, [ועיין: בעל הטורים, מהדורת רייניץ].
- ספרי במדבר
ספרי על במדבר, מהדורת ח.ש. האראוויטץ, ירושלים 1966², צילום 1976.
- Secret F., *Le Zohar chez les kabbalistes chrétiens de la Renaissance*, Paris 1958.
- Secret F., *Les kabbalistes chrétiens de la Renaissance*, Paris 1964.
- Secret, הקדמה
Scechina-ל
- עוברפילד, SMRH
(1971)
- עלילת דם בברוסא
עמדין, מטפחת ספרים
- עמרם, מדפיסי ספרים
עבריים [באיטליה]
- ערוך
מרומי נתן, ספר ערוך השלם, מהדורת ח. קאהוט, ח' חלקים, וינה-ניו יורק 1878-1892, צילום מוקטן ירושלים 1970, [ועם תוספות הערוך השלם מאת ש. קרויס, וינה 1937, צילום מוקטן ירושלים 1970 (חלק ט')].
- פ' האגדות לרבי
עזריאל
- פ' רקנאטי
רקנאטי מנחם, פירוש על התורה על דרך האמת..., ההדיר יעקב בן חיים, ויניציאה 1523.
- פאעור, PAAJR 35
פאעור י., "רשימה מהאותיות הגדולות והקטנות שבמקרא מהגניזה הקאהירית", PAAJR 35, (1967), עמ' א'-י'.
- פורגס, V ZfHB
Porges [N.], "Der erste Druck der Bomberg'schen Offizin", ZfHB V (1901, reprint 1973), pp. 31-32.
- Bib. Jud., Fuerst
Fürst J., *Bibliotheca Judaica*, 3 vol., Leipzig 1849-1863, reprint Hildesheim 1960.
- פיפאנו, הרבנים
בסופיאה
- פיקו, I Opera omnia
פיפאנו ד., "שלשלת הרבנים בעיר סופיאה", בסוף חגור האפד, סופיאה 1925.
- Pico della Mirandola G., *Opera omnia* 1, Basle 1557, reprint Hildesheim 1969.

- Penkower J.S., "Maimonides and the Aleppo Codex", *Textus*, 9 (1981), pp. 39-128.
- פסיקתא דרב כהנא, מהדורת ש. בובר, ליק 1868, וילנה ² 1925.
- מדרש פסיקתא רבתי, מהדורת מ. איש שלום, וינה 1880, צילום ירושלים 1963.
- פסיקתא דרב כהנא, מהדורת ד. מנדלבוים, ב' כרכים, ניו יורק 1962.
- Perrot C., "Petuhot et Setumot...", *RB*, 76 (1969), pp. 50-91.
- פרוש [ר' עזרא] לשיר השירים, [הפירוש נדפס על שם הרמב"ן], אלטונא 1764, ובתוך כתבי הרמב"ן ב', מהדורת ח. שעוועל, ירושלים 1964, ⁶ 1966, עמ' תע"ג-תקמ"ח.
- פרידברג ח.ד., בית עקד ספרים א'-ד', תל אביב ² 1954-1951, צילום מוקטן [ירושלים] 1970.
- פרידברג ח.ד., תולדות הדפוס העברי באיטליה..., תל אביב ² 1956.
- Freimann A., "Daniel Bomberg und seine hebräische Druckerei in Venedig", *ZfHB*, X (1906, reprint 1973), pp. 32-36, 79-88.
- Freimann A., "Jewish Scribes in Medieval Italy", *Alexander Marx Jubilee Volume*, New York 1950, pp. 231-342.
- פריש ד., אוצר הזהר השלם, תרגם וערך י. ברנסדורפר, א'-ד', ירושלים 1976-1977. [בסוף כרך ד': "חלק הקבלה", במספור נפרד].
- al-Maghribī Samau'al, *Ifhām Al-Yahūd, Silencing the Jews*, edited and translated by M. Perlman, *PAAJR* 32 (1964).
- Perles J., *Beiträge zur Geschichte der hebräischen und aramäischen Studien*, München 1884.
- עיון: או"א.
- Frensdorff S., *Die Massora Magna*, Hannover 1876, reprint New York 1968 - with a prolegomenon by G. Weil.
- פרענקיל ד., "הערה", עלים לביבליוגרפיה וקורות ישראל, שנה ג', חוברת ב' (חשון תרצ"ח 1937), עמ' 37-38.
- Zedner J., *Catalogue of the Hebrew Books in the Library of the British Museum*, London 1867, reprint 1964.
- Zunz L., *Zur Geschichte und Literatur*, Berlin 1845.
- עיון: דייליטש, קטלוג של כ"י לייפציג.
- Zimmels H.J., *Ashkenazim and Sephardim...*, London 1958.
- סבע אברהם, פירוש על התורה... צרור המור... וקצתו על דרך הנסתר ומאמרי ספר הזוהר והקבלה, ההדיר יעקב בן חיים, ויניציאה 1523.
- Cowley A.E., *A Concise Catalogue of the Hebrew Printed Books in the Bodleian Library*, Oxford 1929.
- Kahle P., *The Cairo Geniza*, Oxford ² 1959.
- פנקובר, הרמב"ם וכתר ארם צובה
- פסיקתא דרב כהנא, בובר
- פסיקתא רבתי
- פסיקתא דרב כהנא, מנדלבוים
- 76 RB, Perrot
- פרוש ר' עזרא לשיר השירים
- פרידברג, בית עקד ספרים
- פרידברג, הדפוס [העברי] באיטליה
- פריימן, בומברג
- פריימ(א), מעתיקים איטלקיים
- פריש, אוצר הזהר השלם
- פרלמן, 32 PAAJR
- פרלס, Beiträge
- פרנסדורף, הערות לאו"א
- פרנסדורף, מס"ג
- פרנקל, עלים ג'
- צדנר, קטלוג
- צונץ, ZG
- צונץ, תוספ[ו]ת לקטלוג של כ"י לייפציג
- צימלס, אשכנזים וספרדים
- צרור המור
- קאולי, קטלוג
- קאלה, גניזה

- Kahle P., "A Treatise on the Oldest Manuscripts of the Bible", in L. Goldschmidt, *The Earliest Editions of the Hebrew Bible*, New York 1950, pp. 41-60. קאלה, המהדורות הקדומות
- Kahle P., *Masoreten des Ostens*, Leipzig 1913, reprint Hildesheim 1966. קאלה, מדינחאי
- Kahle P., *Masoreten des Westens*, I-II, Stuttgart 1927-1930, reprint Hildesheim 1967. קאלה, מערבאי ח"א, ח"ב
- Kahle P., "Zwei durch Humanisten besorgte, dem Papst gewidmete Ausgaben der hebräischen Bibel", *Essays Presented to Leo Baeck...*, London 1954, pp. 50-74 = *Opera Minora*, Leiden 1956, pp. 128-150. קאלה, שתי מהדורות
- Kahle, P., "Felix Pratensis - à Prato Felix. Der Bearbeiter der ersten Rabbinerbibel, Venedig 1516-7", *Die Welt des Orients*, 1 (1947), pp. 32-36. קאלה, פליקס
- Kahle P., "The Hebrew Text of the Complutensian Polyglot", *Homenaje a Millás Vallicrosa I*, Barcelona 1954, pp. 741-751. קאלה, קומפ.
- קאסוטו מ.ד., היהודים בפירנצי בתקופת הרניסאנס, תרגם מאיטלקית (פירנצי 1918, צילום 1966) מ. הרטום, ירושלים 1967. קאסוטו, היהודים בפירנצי
- קארו ר"י, בית יוסף, בתוך המהדורות הסטנדרטיות של ארבעה טורים לר' יעקב בן הרא"ש. קארו ר"י, טור א"ח
- עיינ: קארו ר"י, בית יוסף. קארו ר"י, כללי התלמוד, בתוך הליכות עולם לר' ישועה הלוי, [שאלוניקי] 1598. קארו ר"י, כללי התלמוד
- עיינ: ערוך. קהוט, הערות לערוך קוטשר, הלשון העברית
- Kutscher E.Y., *A History of the Hebrew Language*, Jerusalem-Leiden 1982. קויפמן, *JQR* 7
- Kaufmann D., "Lazarus de Viterbo's Epistle to Cardinal Sirleto Concerning the Integrity of the Hebrew Bible", *JQR*, 7 (1895), pp. 278-296. קויפמן, *REJ* 33
- Kaufmann D., "Contributions à l'histoire des luttes d'Azaria de Rossi", *REJ*, 33 (1896), pp. 77-87 = (in German) *Gesammelte Schriften III*, Frank. a/M 1915, pp. 83-95. קונפורטי, קורא הדורות קונקורדנציה
- קונפורטי ד., ספר קורא הדורות, מהדורת ד. קאססעל, ברלין 1846. קטלוג האינקונבולה IV
- עיינ: מאיר נתיב. *Gesamtkatalog der Wiegendrucke IV*, 1930, Stuttgart-New York ² 1968. קיברה, ספריית פיקו
- Kibre P., *The Library of Pico della Mirandola*, New York 1936. קליין, *The Fragment-Targums I*
- Klein M., *The Fragment-Targums of the Pentateuch...*, Vol. I: Texts, Indices and Introductory Essays, [Vol. II: Translation], Rome 1980. קניקוט, *Diss. Gen.* מהדורת Bruns
- Kennicott B., *Dissertatio generalis in Vetus Testamentum Hebraicum cum variis lectionibus ex codicibus manuscriptis*. Recudi curavit et notas adiecit P.J. Bruns, Brunovici 1783 [בדקתי את הטופס שבמפעל המקרא של האוניברסיטה העברית].

- Kennicott B., *Vetus Testamentum Hebraicum cum variis lectionibus*, I-II, Oxford 1776-1780. קניקוט, תנ"ך
- קארדוזו י., *מעלות העברים - פרקים, תרגם מספרדית* (1679) והוסיף מבוא והערות י. קפלן, ירושלים תשל"ב 1971. קפלן (מתרגם), *מעלות העברים*
- Crehan F.J., "The Bible in the Roman Catholic Church from Trent to the Present Day", in *The Cambridge History of the Bible* [3] (ed. S.L. Greenslade), Cambridge 1963, pp.199-237. קריהן, *המקרא בכניסיה הקתולית*
- Kraeling E.G., *The Old Testament since the Reformation*, New York 2 1969 (paperback). קריילינג, OT
- Christ K., *Die Bibliothek Reuchlins in Pforzheim*, Leipzig 1924. ["Die hebräischen Handschriften und Drucke", pp. 36-51.] קריסט, *ספריית רויכלין*
- הלוי אברהם בן דוד, *אמונה רמה, מהדורת וייל, פד"מ 1853, צילום ברלין 1919.* ראב"ד, *אמונה רמה*
- רבינוביץ ר.נ.נ., *מאמר על הדפסת התלמוד, הובא לבית דפוס עם תיקונים השלמות ומפתחות ע"י א.מ. הברמן, ירושלים 1952.* [נוסח ראשון: הקדמה לדקדוקי סופרים א', תרכ"ו; נוסח שני: תרל"ז.] רבינוביץ, *מאמר*
- Revell E.J., *Biblical Texts with Palestinian Pointing and their Accents*, Masoretic Studies 4, Missoula 1977. רבל, 1977
- Ruderman D.B., *The World of a Renaissance Jew, The Life and Thought of Abraham ben Mordecai Farissol*, Cinn. 1981. רודרמן, *אברהם פריצול*
- רוזנטל א., "מתחילת דניאל בומבירגו להדפיס?", *סיני, ע"ח* (1976), עמ' קפ"ו-קצ"א. רוזנטל, *סיני* (1976)
- Roth E. - Striedl H., *Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, Hebräische Handschriften Teil 2*, Wiesbaden 1965. רוט, *קטלוג*
- Reuchlin J., *De rudimentis hebraicis*, Pforzheim 1506. רויכלין, *יסודות העברית*
- Reuchlin J., *Augenspiegel*, Tübingen 1511, reprint München [1961]. רויכלין, *משקפיים*
- Reuchlin J., *In septem Psalmos poenitentiales hebraicos interpretatio...*, Tübingen 1512, Wittemberg 1529. רויכלין, *שבעה מזמורי תהלים*
- עיון: בעל הטורים, מהדורת רייניץ. רייניץ, *בעל הטורים*
- Rice Eugene F., *The Foundations of Early Modern Europe: 1460-1559*, London 1971. רייס, *יסודות אירופה המודרנית*
- פירוש(י) *התורה לרבינו משה בן נחמן*, מהדורת ח.ד. שעוועל, ב' כרכים, ירושלים 1960-1959, 9 1976. רמב"ן, *פי' על התורה*
- כתבי רבינו משה בן נחמן, מהדורת ח.ד. שעוועל, ב' כרכים, ירושלים 1964, 6 1976. רמב"ן, *כתבי הרמב"ן*
- לונזאנו מנחם די, *אור תורה, בתוך שתי ידות, ויניציאה 1618.* רמד"ל, *א"ת*
- מפאנו מנחם עזריה, *מאמר אם כל חי, בתוך עשרה מאמרות, ויניציאה 1597.* [במהדורה זו נדפסו ג' מאמרות בלבד.] רמ"ע, *אם כל חי*
- מפאנו מנחם עזריה, *מאמר מאה קשיטה, מונקאטש 1892, צילום ירושלים 1967 (?)*. [כ"י ירושלים 389 Heb. 8° - 1610.] רמ"ע, *מאה קשיטה*

- רמ"ע, שב"ר לוחות
מפאנו מנחם עזריה, מאמר שב"ר לוחות, צפת 1864. [כ"י מנטובה
135 - מאה י"ז].
- רמ"ש, הקדמה לס'
הזכרונות¹
Steinschneider M., "Elia Levita's gereimte Vorrede zu
seiner Concordanz nach der ersten Bearbeitung (5272) Cod.
München 74 f. 4", *Israelitische Letterbode*, 7 (Amst. 1881/
82), pp. 174-176. [= העמוד הראשון של הקדמה אליהו בחור
(בעברית) מכ"י מינכן 74. הקדמת אל"ב במלואה יצאה בתרגום
לצרפתית ע"י ויל, *Élie Lévit*, Leiden, עמ' 344-380].
- רמ"ש, הרצאות על כ"י
עבריים
שטיינשניידר מ., הרצאות על כתבי-יד עבריים, תרגום מגרמנית
(לייפציג 1897) י. אלדד, ערך א.מ. הברמן, ירושלים 1965.
- רמ"ש, 12 ZDMG
Steinschneider M., "Ueber die Targumim...", ZDMG, 12 (1858),
pp. 170-172.
- רמ"ש, ק"ב
Steinschneider M., *Catalogus Librorum Hebraeorum in
Bibliotheca Bodleina*, 3 vol., Berlin² 1931.
- רמ"ש, קטלוג של כ"י
ברלין
Steinschneider M., *Verzeichnis der hebraeischen
Handschriften (Die Handschriften-Verzeichnisse der
königlichen Bibliothek zu Berlin, II)*, I-II, Berlin 1878-
1897.
- רמ"ש, קטלוג של כ"י
המבורג
Steinschneider M., *Catalog der hebräischen Handschriften in
der Stadtbibliothek zu Hamburg*, Hamburg 1878.
- רמ"ש, רשימת ספרי
דקדוק
Steinschneider M., *Bibliographisches Handbuch...für
hebräische Sprachkunde*, Leipzig 1859, Jerusalem 1937 (nebst
Zusätze und Berichtigungen).
- Les, Neubauer-Renan
Rabbins Français
Neubauer-Renan, "Les rabbins français du commencement du
quatorzième siècle", in *L'Histoire littéraire de la France*,
Paris 1877, reprint (as separate book) Farnborough 1969.
- רצאבי, האותיות המשוונות
בתורה
רצאבי י., "האותיות המשוונות בתורה", בתוך חומש תורה שלמה, כרך
כ"ט, חלק שני, ירושלים 1978, עמ' [75] - 234.
- רקנאטי
עיינ: פ' רקנאטי.
- רשב"א, פולמוס
J. Perles, R. Salomo b.: בתוך "פולמוס", אדרת שלמה ב"ר אברהם,
Abraham b. Adereth, sein Leben und seine Schriften, Breslau
1863, החלק העברי, עמ' 32-34.
- שאף-הרצוג, אנצק'
הפרוטסטנטית IX
The New Schaff Herzog Encyclopedia of Religious Knowledge
IX, Michigan 1953.
- שד"ל, אוצר נחמד ג'
לוצאטו ש.ד., [מכתב לז. פרנסדורף], אוצר נחמד, ג' (1860, צילום
ירושלים 1967), עמ' 112-113.
- שווארץ, יסודות ובעיות
בתרגום המקרא
Schwarz W., *Principles and Problems of Biblical Translation,
Some Reformation Controversies and their Background*,
Cambridge 1955.
- שולוואס, רומא וירושלים
שולוואס מ.א., רומא וירושלים, ירושלים 1944.
- שו"ת דבר משה ח"ג
שולוואס משה, דבר משה, חלק שלישי, שאלוניקי 1750.
- שו"ת הרשב"א המיוחסות
לרמב"ן
אדרת שלמה ב"ר אברהם, שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן, ויניציאה
1519 (?) [בשער: תשובות שאלות לרבינו משה בר נחמן זצ"ל],
זולקווא 1798, ווארשא 1883, ירושלים 1959.

- ממדינה יהודה אריה, שאלות ותשובות זקני יהודה, ההדיר עם
מבוא ש. סימונסון, ירושלים 1956.
- מרוטנברג מאיר ב"ר ברוך, שאלות ותשובות מהר"ם, פראג 1608.
- ן' [אבי] זמרא דוד [בן שלמה], שו"ת הרדב"ז, ז' חלקים, ווארשא
1882.
- הלוי יעקב ב"ר ישראל, שו"ת ר' יעקב לבית הלוי, ויניציאה 1614.
[והשווה הערתונו] מס' 176.
- טרבוט עזריאל, שו"ת ר' עזריאל טרבוט, כ"י ירושלים 8° 101 Heb.
עיון: ב"ש, דק"ט.
- Strack H.L., "Die biblischen und die massoretischen
Handschriften zu Tschufut-Kale in der Krim", *ZLTK* 36(1875),
pp. 585-624 [photo from a microfilm copy belonging to Prof.
I. Yeivin].
- Prophetarum Posteriorum, Codex Babylonicus Petropolitanus*,
ed. H. Strack [praefatio (V-VIII), adnotationes criticae
(01-037)], Petrograd 1876.
- Strack H.L., "Ueber verloren gegangene Handschriften des
Alten Testaments", *Semitic Studies in Memory of Rev. Dr. A.
Kohut*, Berlin 1897, pp. 560-572.
- Schiller-Szinessy S.M., *והמה בכתבים*, *Occasional Notices of
Hebrew Manuscripts*, Cambridge 1878.
- שלום ג., פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, תורגם מגרמנית (1960),
(1962) בידי י. בן-שלמה, ירושלים 1976, צילום 1977. [ד' הפרקים
הראשונים והפרק האחרון יצאו לאור קודם לכן בתרגום לאנגלית
מהגרמנית (1960) מאת R. Manheim: *G. Scholem, On the Kabbalah*
[and its Symbolism, New York 1965, paperback 1969, 1970].
- שלום ג., כתבי-יד בקבלה הנמצאים בבית הספרים הלאומי
והאוניברסיטאי בירושלים, ירושלים 1930.
- Scholem G., *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1961
(paperback), 4 1969.
- משער אריה [Porteleone] אברהם, שלטי הגבורים, מנטובה 1612,
צילום ירושלים 1970.
- שפאניער א., "הערה", קרית ספר, ה' (1929), עמ' 278.
- Sheppard Henry W., *The First Book of Psalms in the Text of
G. 1*; transcribed with frontpiece and introduction,
Cambridge 1920.
- Sheppard Henry W., "Orthodox Variants from old Biblical
Manuscripts", *JRAS* (1931), pp. 265-296.
- Sperber A., "Problems of the Masora", *HUCA*, 17 (1943),
pp. 293-394 = "The Masorah and the Editing of the Bible",
A Historical Grammar of Biblical Hebrew, Leiden 1966,
pp. 490-562.
- כשר מ. - מנדלבוים י., שרי האלף, ניו יורק 1959.
- תא-שמע י., "מחברו האמיתי של ספר החינוך", קרית ספר, נ"ה
(1980), עמ' 790-787.
- שו"ת זקני יהודה
- שו"ת מהר"ם (1608)
- שו"ת רדב"ז
- שו"ת ר' יעקב לבית הלוי
- שו"ת ר' עזריאל טרבוט
- שטראק, דק"ט
- שטראק, *ZLTK* (1875)
- שטראק, (מבוא) [הערות]
לתצלום של כ"י פטרוגורד
- שטראק, קהוט
- שילר-שינסקי, והמה
בכתבים
- שלום, הקבלה וסמליה
- שלום, כ"י בקבלה
- שלום, *MTJM*
- שלטי גיבורים
- שפאניער, קרית ספר ה'
- שפארד, כ"י 1 Gins.
- שפארד, *JRAS* (1931)
- שפרבר, בעיות במסורה
(1966) = (1943)
- שרי האלף
- תא-שמע, ס' החינוך

Posner R. - Ta-Shema I. (ed.), *The Hebrew Book, An Historical Survey*, Jerusalem 1975.

תא-שמע - פוזנר, *The Hebrew Book*

תוספתא, ויניציאה

תוספתא, [בסוף: ספר רב אלפס...], ההדיר ר' חייא ב"ר דוד, א'-ג', ויניציאה 1521-1522. [על יב"ח כעוזר בהגהת המהדורה, עיין ציון ב'.]

תלמוד בבלי (מס' סופרים), בומברג

מסכת סופרים, [חלק מתלמוד הבבלי שהוציא בומברג לאור], ויניציאה רפ"ג [1522]. [בטופס שבדקתי בספרייה הלאומית בירושלים, מס' סופרים כרוכה עם מסכת מעילה וכו'.]

תלמוד ירושלמי, ויניציאה

תלמוד ירושלמי... [לאחר השער הראשי באים - בראש כל סדר - שערים למועד, נשים ונזיקין (ישועות)], ההדיר יעקב בן חיים, ויניציאה [נשלם הדפסתו לפני June 26, 1524]. [על תפקידו של יב"ח עיין ציון א'*.]

תנחומא

מדרש תנחומא... עם הפרושים עץ יוסף, ענף יוסף ... מאת ח. זונדל, [צילום] ירושלים 1969.

תנחומא, בובר

מדרש תנחומא, מהדורת ש. בובר, ווילנא 1885 (ג' כרכים), צילום ניו יורק 1946 (ב' כרכים).

תקוני הזוהר

ספר תקוני הזהר... עם "ניצוצי זהר" מאת ראובן מרגליות, ירושלים 1978² [נדפס שנית עם ספר הבהיר].

תשבי, משנת הזוהר א'-ב'

תשבי י., משנת הזוהר, כרך ראשון, ירושלים 1971³, כרך שני, ירושלים 1961, צילום 1975.

תשב"ץ

עיון: דוראן, תשב"ץ [ועל תאריך ההדפסה, עיין ד.-ג. ירדני, "סדר הדפסתו לראשונה של "ספר התשבץ" לרבי שמעון בן צמח דוראן", עלי ספר, י' (תמוז תשמ"ב), עמ' 119-132, ובסיכום עמ' 128].

תשובות פסקים ומנהגים למהר"ם א'

מרוטנברג מאיר ב"ר ברוך, תשובות פסקים ומנהגים כרך א', ערך י.ז. כהנא, ירושלים 1957, צילום 1970. [בראשו: טעמי מסורת המקרא, עמ' א'-מ"א.].

תשובות תלמידי מנחם בן סרוק

ספר תשובות, חלק ראשון תשובות תלמידי מנחם בן יעקב נ' סרוק... ההדיר עם מבוא לקורות לשון עברי ז. שטערן, 1870 Wien, צילום ירושלים 1968 (בהשמטת המבוא - שבסוף הספר).

כ"י מקראיים

1. (א) כ"י טברניים מדוייקים

א - כתר ארם צובה

ש - ששון 507 (לשעבר) = כ"י ירושלים 24°5702

ל¹ - Firk. B, 17

ל - Firk. B 19a

(ב) כ"י טברניים מטיפוס אחר [עיין ציון כ"ג]

ל¹⁸ - Firk. A, 59

נ - JTS 232 (ENA 346)

2. כ"י ספרדיים

(א) ששון 82

(ב) ששון 508

ב.מ. Or. 2626-2628

ב.מ. Or. 2201

(ג) ב.מ. Add. 15250

ששון 16

ששון 368

3. כ"י צרפתיים-איטלקיים

גינ' 1 = טרניטי 11

גינ' 5 = טרניטי 15

4. כ"י אשכנזיים

פרמא (די רוסי) 440

רויכלין 3

ב.מ. Ar. 16

ב.מ. Or. 4227

די רוסי 2

ב.מ. Or. 2091

ב.מ. Add. 9398

ב.מ. Add. 9403

ב.מ. Add. 21160

ברלין 1-4 Or.

ב.מ. Add. 15451

ב.מ. Or. 9401-9402

אור. 2-וטיקן אורבנטי 2

פריס 3-1

ב.מ. Add. 10455

ברלין fol. 1214 Or.

שטוטגרט 1, 2° Cod. Bib.

המבורג 1 Cod. heb.

קסל 3, Theol. 2°

כ"י אלה נבדקו במיקרופילם במכון לתצלומי כ"י עבריים שליד הספרייה הלאומית בירושלים, להוציא כ"י ש שבדקתי במקור במחלקת כ"י בספרייה זו ולהוציא ארבעה כ"י הבאים שבדקתי ע"פ מהדורות הצילום:

א - כתר ארם צובא... , עסק בהוצאתו לאור מ. גושן-גוטשטיין, ירושלים 1976,

ל - תורה נביאים וכתובים כתב יד לנינגרד B19a... , מבוא מאת ד. ש. לוינגר, ירושלים 1971

רויכלין 3 - *Codex Reuchlinianus, No. 3 of the Badische Landesbibliothek in*

Karlsruhe, with a general introduction: Masoretic Hebrew by A. Sperber, Copenhagen 1956.

די רוסי' 2 - *Codices Palantini I The Parma Pentateuch (...de Rossi No 668) II The*

Parma Bible (...de Rossi No. 2), published by A Sperber 1-2, Copenhagen 1959.

כ"י שלעיל תוארו ע"י: מרגליות, קטלוג [כ"י ב.מ.], ששון, אהל דוד א'-ב' (1932) [כ"י

ששון], די רוסי, קטלוג [כ"י די רוסי (פרמא)], רמשי"ש, קטלוג של כ"י ברלין 1-2, רוט,

קטלוג [כ"י שטוטגרט, המבורג, קסל], גינ', מבוא, פרק XII, ייביון, כתר, עמ' 357 ואילך.

כל"י אחרים

- האלי 4°10 Yb - רצנזיה של אכלה ואכלה
- ב.מ. Or. 5396 - מכתבים מאת ר' יהודה אריה ממדינה [עין ציון ט"ז, 4]
- ברן 419 - מקור לדקדוקי הטעמים במק"ג 1517 [עין הע' 15]
- די רוסי 130/7 - שו"ת ר' יהוסף חזק (1573)
- די רוסי 338 - אור נגה [=אור תורה] לרמ"ל [עין הע' 500]
- די רוסי 810/3 - טעמי מסורת לר' אלעזר מוורמייזא
- די רוסי 1220 (פרמא) - ספר השם לר' משה די ליאון, בראשו ציון בעלים של ר' נתן אוטולנגי, [עין ציון ל"ג, 8].
- ירושלים Heb.8°101 - שו"ת ר' עזריאל טרבוט
- ירושלים Heb.8°389 - מאמר מאה קשיטה לרמ"ע מפאנו [עין הע' 167]
- Rab 236 JTS (ENA 1766) - (?) פורת יוסף לר' יוסף אלאשקר [עין ציון ל"ב]
- Cod. Scal. 3 - תלמוד ירושלמי, מהדורת צילום, א'-ד', ירושלים 1971
- מונטיפיורי 464 - אגרון, איטליה, מאה ט"ז-י"ז [עין ציון ל"ג, 8]
- מוסק'-גינ' 1016 (?) - כולל פסקים שחתם עליהם ר' מאיר אנגיל [עין ציון י"ח, (י)].
- מינכין 74 - ס' הזכרונות לאליהו בחור (1521)
- מכון בן צבי 4043 - דרשות על המסורה, איטליה, סוף המאה ה-ט"ז [עין ציון ל"ג].
- מנטובה 135 - מאמר שברי לוחות לרמ"ע מפאנו [עין הע' 169]

דפוסים של התנ"ך

- תנ"ך שונצינו 1488 - טופס ספריית מורגן, ניו יורק, מיקרופילם של טופס ספריית המוזיאון הבריטי (במכון לכו"י מקראיים מימי הביניים, אוניברסיטת בר-אילן).
- תנ"ך ברשיא 1494 - מיקרופילם של טופס ספריית JTS.
- מק"ג ויניציאה 1517 - טפסים בספרייה הלאומית בירושלים ההדירו פליקס פרטנסיס
- תנ"ך ויניציאה רע"ח [פורמט קטן של מק"ג 1517] - טופס בספרייה הלאומית בירושלים, וטופס במכון שוקן, ירושלים.
- מק"ג ויניציאה 1525 - טפסים בספרייה הלאומית בירושלים, מהדורת צילום ירושלים 1972. ההדירו יעקב בן חיים
- מק"ג ויניציאה 1548 - [=דפוס שני של מק"ג 1525].
- תנ"ך, מהדורת קניקוט - עין: קניקוט, תנ"ך.
- תנ"ך, מהדורת גינצבורג-לונדון 1926 (ד' כרכים), צילום ירושלים 1970 (ו' כרכים).
- תנ"ך BH³ - Biblia Hebraica³, Stuttgart 1937.

ראשי תיבות

א"ח	- אורח חיים	כ"י	- כתבי יד, כתבי היד
א"ש ג"ר	- אברהם יוסף שלמה גראצינו	מדנ'	- מדינחאי
ב"א, ב"נ	- בן אשר, בן נפתלי	מ"מ	- מכל מקום
ב"ה שמ"ו	- עיין ציון כ"א	מס"ג	- מסורה גדולה
ב.מ.	- British Museum	מס"ק	- מסורה קטנה
הלמ"מ	- הלכה למשה מסיני	מערי'	- מערבאי
ז"א	- זאת אומרת	מק"ג	- מקראות גדולות
יו"ד	- יורה דעה	ק'	- קרי
כ'	- כתיב	קו"כ	- קרי וכתוב
כ"י	- כתב יד, כתב היד		

מונחי המסורה הטברנית, כגון ל', דכות', וסימ' וכו', ימצא הקורא אצל ייבין, "מונחי המסורה ודרכי שימושם", מבוא, עמ' 62-84. ראשי תיבות של שמות חכמים וספרים פוענחו לעיל בביבליוגרפיה.

- (P)AAJR - Proceedings of the American Academy for Jewish Research
 BA - Biblical Archaeologist
 BAEdO - Boletín de la asociación española de orientistas
 B.M. Add., - British Museum: Additional, Arundel, Oriental [manuscript collections]
 Ar. Or.
 G - Ginsburg [manuscript, following enumeration in מבוא, גינ']
 GTS - General Theological Seminary (New York)
 JQR - Jewish Quarterly Review
 JRAS - Journal of the Royal Asiatic Society
 JTS - Jewish Theological Seminary (New York)
 K - Kennicott [manuscript, following enumeration in תנ"ך, קניקוט]
 RB - Revue biblique
 REJ - Revue des études juives
 SKAAW - Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Wien
 SMRH - Studies in Medieval and Renaissance History
 SVT - Supplements Vetus Testamentum
 ZDMG - Zeitschrift der Deutschen morgenländischen Gesellschaft
 ZfHB - Zeitschrift fuer hebraeische Bibliographie
 ZLTK - Zeitschrift für die lutherische Theologie und Kirche

JACOB BEN HAYYIM AND THE RISE OF THE BIBLIA RABBINICA

Thesis submitted for the Degree

Doctor of Philosophy

by

Jordan S. Penkower

2

Notes and Excursuses

Submitted to the Senate of the Hebrew University of Jerusalem

July 1982

ספריית הר הצופים
לסדעי הרוח והחברה